

ISSN 2521-1331

Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi Milli Müdafiə Universiteti

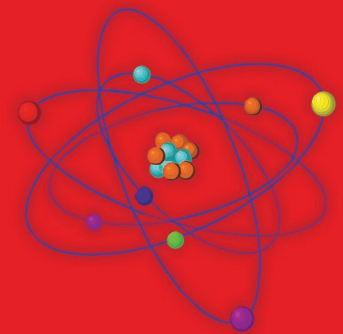
REPUBLIC OF AZERBAIJAN
MINISTRY OF DEFENCE
NATIONAL DEFENCE UNIVERSITY

MİLLİ TƏHLÜKƏSİZLİK VƏ HƏRBİ ELMLƏR

NATIONAL SECURITY
AND MILITARY SCIENCES

Scientific-practical journal

Elmi-praktik jurnal

№ 3(10)/2024

ISSN 2521–1331

**Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi
Milli Müdafiə Universiteti**

MİLLİ TƏHLÜKƏSİZLİK VƏ HƏRBİ ELMLƏR

Elmi-praktik jurnal

Cild 10, №3, 2024

**Ministry of Defence of the Republic of Azerbaijan
National Defence University**

NATIONAL SECURITY AND MILITARY SCIENCES

Scientific-practical journal

Volume 10, №3, 2024

Baş redaktor – milli təhlükəsizlik və hərbi elmlər doktoru, professor Elşən Həşimov

Məsul katib – polkovnik Ramil Səfərov

Redaktor – Aytən Mirzəliyeva

Korrektor – Şəbnəm Əsgərova

Tərtibatçı – e.o. baş gizir İlqar Hüseyn

“Milli təhlükəsizlik və hərbi elmlər” jurnalında verilmiş materiallardan istifadə zamanı mütləq jurnala istinad edilməlidir.

Jurnal 09.07.2015-ci il tarixində Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyində qeydə alınıb. Qeydiyyat nömrəsi: 3991.

“Milli təhlükəsizlik və hərbi elmlər” jurnalı elmi tədqiqatların əsas müddəalarının nəşr edilməsi üçün Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən tövsiyə olunan nəşrlər siyahısına daxil edilmişdir.

Təsisçi: Milli Müdafiə Universiteti

www.mmu.edu.az

AZ1065, Azərbaycan Respublikası, Bakı şəhəri, Yasamal rayonu, “Qırmızı Şərq” hərbi şəhərciyi, Milli Müdafiə Universitetinin Hərbi Elmi Tədqiqat İnstitutu.

mmu-heti@mod.gov.az

Editor-in-chief – ScD in National Security and Military Sciences, Professor Elshan Hashimov

Executive secretary – Colonel Ramil Safarov

Editor – Aytan Mirzalieva

Corrector – Shabnam Asgarova

Designer – Reserved Senior Warrant Officer Ilgar Huseyn

While using any kind of material given in “National security and military science” you should refer to the journal.

The journal was registered on 09.07.2015 in the Ministry of Justice of the Republic of Azerbaijan. Registration Number: 3991.

“National security and military sciences” journal has been included in the list of recommended publications by Higher Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan for the publication of main theses of scientific researches.

Founder: National Defence University

www.mmu.edu.az

AZ1065, Republic of Azerbaijan, Baku, Yasamal district, “Girmizi Sherg” military settlement, National Defence University, Military Scientific Research Institute.

mmu-heti@mod.gov.az

Redaksiya heyətinin üzvləri

- general-mayor Gündüz Əbdülov;
- akademik Əli Abbasov;
- akademik Telman Əliyev;
- general-leytenant Azər Əliyev;
- milli təhlükəsizlik və hərbi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, general-mayor Arif Həsənov;
- AMEA-nın müxbir üzvü, texnika elmləri doktoru, professor Əminəğa Sadıqov;
- milli təhlükəsizlik və hərbi elmlər doktoru, professor Əziz Talıbov;
- texnika elmləri doktoru, professor Bayram İbrahimov;
- tarix elmləri doktoru, professor Nurulla Əliyev;
- tarix elmləri doktoru, professor Mehman Süleymanov;
- texnika elmləri doktoru, professor Əsgər Tağızadə;
- texnika elmləri doktoru, professor Nadir Ağayev;
- psixologiya elmləri doktoru, professor Elnarə Şəfiyeva;
- texnika elmləri doktoru, dosent İslam İslamov;
- texnika elmləri doktoru, dosent Elxan Səbziziev;
- milli təhlükəsizlik və hərbi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, professor Heydər Piriyev;
- texnika üzrə fəlsəfə doktoru, professor, 1-ci dərəcəli kapitan Əsəd Rüstəmov;
- milli təhlükəsizlik və hərbi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, polkovnik Rəşad Tahirov;
- milli təhlükəsizlik və hərbi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, polkovnik Yalçın İsayev;
- milli təhlükəsizlik və hərbi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, polkovnik Ramil Axundov;
- fizika-riyaziyyat elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Ədalət Paşayev;
- siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Vüqar Məmmədzadə;
- fizika-riyaziyyat elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Arzuman Həsənov;
- filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Sədi Sadiyev;
- milli təhlükəsizlik və hərbi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru Zəfər Nəcəfov;
- siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru Qaşqay Ramazanov;
- dosent, polkovnik Yaşar Kərimov.

Beynəlxalq redaksiya heyətinin üzvləri

- tarix elmləri doktoru, professor İbrahim Ethem Atnur (Türkiyə);
- texnika elmləri doktoru, professor Georgiy A. Kuçuk (Ukrayna);
- hüquq elmləri doktoru, professor Georgi Çiladze (Gürcüstan);
- texnika elmləri doktoru, general-mayor Ercan Eroğlu (Türkiyə);
- sosial elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, professor Vojieç Quzeviç (Polşa);
- sosial elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, professor Alba Iulia Popescu (Rumıniya);
- siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Pyotr Qavliçek (Polşa);
- pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Andrey Pieçivok (Polşa);
- texnika elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Ayhan Aytaç (Türkiyə);
- tarix elmləri üzrə fəlsəfə doktoru Svetlana Pavlovskaya (Ukrayna);
- beynəlxalq münasibətlər üzrə fəlsəfə doktoru Nikoloz Esitaşvili (Gürcüstan).

Editorial board members

- Major General Gunduz Abdulov;
- Academician Ali Abbasov;
- Academician Telman Aliev;
- Lieutenant General Azer Aliev;
- PhD in National Security and Military Sciences, Associate Professor, Major General Arif Hasanov;
- Correspondent member of ANAS, ScD in Technical Sciences, Professor Aminagha Sadigov;
- ScD in National Security and Military Sciences, Professor Aziz Talibov;
- ScD in Technical Sciences, Professor Bayram Ibrahimov;
- ScD in History, Professor Nurulla Aliev;
- ScD in History, Professor Mehman Suleymanov;
- ScD in Technical Sciences, Professor Asgar Taghizadeh;
- ScD in Technical Sciences, Professor Nadir Aghaev;
- ScD in Psychological Sciences, Professor Elnara Shaphieva;
- ScD in Technical Sciences, Associate Professor Islam Islamov;
- ScD in Technical Sciences, Associate Professor Elkhan Sabziev;
- PhD in National Security and Military Sciences, Professor Heydar Piriev;
- PhD in Technical Sciences, Professor, Navy Captain Asad Rustamov;
- PhD in National Security and Military Sciences, Colonel Rashad Tahirov;
- PhD in National Security and Military Sciences, Associate Professor, Colonel Yalchin Isayev;
- PhD in National Security and Military Sciences, Colonel Ramil Akhundov;
- PhD in Physics and Mathematics, Associate Professor Adalet Pashaev;
- PhD in Political Sciences, Associate Professor Vugar Mammadzada;
- PhD in Physics and Mathematics, Associate Professor Arzuman Hasanov;
- PhD in Philology, Associate Professor Sadi Sadiyev;
- PhD in National Security and Military Sciences Zafar Najafov;
- PhD in Political Sciences Gashgay Ramazanov;
- Associate Professor, Colonel Yashar Karimov.

International editorial board members

- ScD in History, Professor Ibrahim Ethem Atnur (Turkiye);
- ScD in Technical Sciences, Professor Georgiy A. Kuchuk (Ukraine);
- ScD in Law, Professor Georgi Chiladze (Georgia);
- ScD in Technical Sciences, Major General Ercan Eroğlu (Turkiye);
- PhD in Social Sciences, Professor Wojciech Guzewicz (Poland);
- PhD in Social Sciences, Professor Alba Iulia Popescu (Romania);
- PhD in Political Sciences, Associate Professor Piotr Gawliczek (Poland);
- PhD in Pedagogical Sciences, Associate Professor Andrzej Pieczywok (Poland);
- PhD in Technical Sciences, Associate Professor Ayhan Aytaç (Turkiye);
- PhD in History Svetlana Pavlovskaya (Ukraine);
- PhD in International Relations Nikoloz Esitashvili (Georgia).

MÜNDƏRİCAT

HƏRBI NƏZƏRİ ELMLƏR

Yaxşılaşdırılmış keyfiyyət göstəricilərinə malik stabilləşdirilmiş qida bloku
Əhməd Məmmədov, Afiz Manafov, Əsəd Rüstəmov, Xamraz Qurbanov 9

Hərbi diplomatiya beynəlxalq münasibətlər sistemində
Xəyal İskəndərov, Elnur Qocayev 16

Xüsusi təyinatlı bölmələrin tətbiqi tarixi və effektivliyi: təcrübə və perspektivlərin təhlili
Rəşad Məmmədov 27

HƏRBI XÜSUSİ ELMLƏR

The importance of integrating the Azerbaijan national vertical datum into the european vertical reference system: determining Azerbaijan National Geoid model
Ilgar Musayev, Magsad Gojamanov, Ekrem Tuşat, Muzaffar Kahvachi 35

120 mm-lik minaatan lülə borularının honlama prosesində səth keyfiyyətinin formalaşması
Sarvan Əziz 48

Strateji insan resurslarının idarə edilməsi
Ayaz İbrahimli, Ahmet Yağmur, Ramil İbrahimov 56

Peşəkar və işgüzar kompetensiyaların formalaşmasında Azərbaycan FHN-nin ümumi terminologiya bazasının yaradılması məsələsi
Rusala Rzazadə, Elmir Məmmədov 66

MİLLİ TƏHLÜKƏSİZLİK

Azərbaycan–Ermənistan dövlət sərhədinin delimitasiya və demarkasiya prosesi
Vüqar Məmmədzadə, Qərib Əsgərov, Elnur Ələsgərli 72

Milli təhlükəsizlikdə strateji kommunikasiyanın rolu
Rəşadət Orucov 81

Hərbi və iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunmasında dövlət strategiyası
Sənan İsaçadə 90

HƏRBI TƏBABƏT

Dəri mikozu, ayaq epidermofiti və rubromikozu qeydə alınan pasiyentlərdə ümumi somatik xəstəliklər və mikidlərin rastgəlmə tezliyi
Ruqiyyə Güliyyəva 99

CONTENTS

MILITARY THEORETICAL SCIENCES

Stabilized power supply with improved quality indicators

Ahmed Mammadov, Afiz Manafov, Asad Rustamov, Khamraz Gurbanov 9

Military diplomacy in the system of international relations

Khayal Iskandarov, Elnur Gojayev..... 16

History and effectiveness of the use of special forces: analysis of experience and prospects

Rashad Mammadov..... 27

MILITARY SPECIAL SCIENCES

The importance of integrating the Azerbaijan National Vertical datum into the European Vertical Reference System: determining Azerbaijan National Geoid model

Ilgar Musayev, Magsad Gojamanov, Ekrem Tuşat, Muzaffar Kahvachi 35

Honing of 120 mm diameter mortar (mine-thrower) pipes formation of surface quality in the process

Sarvan Aziz..... 48

Strategic human resource management

Ayaz Ibrahimli, Ahmet Yagmur Ersoy, Ramil Ibrahimov 56

On the issue of establishing a general terminology database of the Ministry of Emergency Situations of Azerbaijan in the formation of professional and business competencies

Rusala Rzazade, Elmir Mammadov 66

NATIONAL SECURITY

Azerbaijan–Armenia state border delimitation and demarcation process

Vugar Mammadzada, Garib Asgarov, Elnur Alasgarli, 72

The role of strategic communication in national security

Rashadat Orujov 81

State strategy for ensuring military and economic security

Sanan Isazade 90

MILITARY MEDICINE

Prevalence of somatic diseases and mykoids in patients with skin mycosis with foot epidermophitis and rubromycosis

Rugiyya Guliyeva 99

YAXŞILAŞDIRILMIŞ KEYFİYYƏT GÖSTƏRİCİLƏRİNƏ MALİK STABİLLƏŞDİRİLMİŞ QIDA BLOKU

tex.ü.f.d., dosent Əhməd Məmmədov

Azərbaycan Texniki Universiteti

ahmed.rt@list.ru

tex.ü.f.d., dosent Afiz Manafov

Azərbaycan Texniki Universiteti

afiz.manafov@aztu.edu.az

tex.ü.f.d., professor, 1-ci dərəcəli kapitan Əsəd Rüstəmov

Milli Müdafiə Universitetinin Hərbi Elmi Tədqiqat İnstitutu,

Azərbaycan Texniki Universiteti

asadrustamov1122@gmail.com

Xamraz Qurbanov

Heydər Əliyev adına Hərbi İnstitut

Xülasə. Müasir elektronikada informasiyanın toplanması və emalı sistemlərinin inkişafında impulstipli gərginlik stabilizatorlarının əsas üstünlüyü yüksək faydalı iş əmsalının olması hesab edilir, belə stabilizatorlar giriş gərginliyini həm azaltmağa, həm də artırmağa imkan verir. Bu da onların tətbiq diapazonunu genişləndirməyə şərait yaradır. Telekommunikasiya qurğularının qidalandırma sistemlərində informasiya çeviriciləri, sistemin analoq və rəqəmsal hissələri arasında əlaqələndirici kimi istifadə edilir. Radiostansiyaların və ya peyk rabitə sistemlərinin yüksək istismar parametrlərinin əldə olunması üçün telekommunikasiya qurğularının qidalandırma sistemlərinin işlənməsi vacib məsələlərdəndir. Məqalədə telekommunikasiya qurğularının qidalandırma mənbələrinin daxilində istifadə edilən parametrik gərginlik və kompensasiyalı stabilləşdiricilər təhlil olunur. Həmçinin kiçik gərginlik düşküsünə malik LDO-tipli gərginlik stabilizatorları işlənmişdir. Nəticədə impuls gərginlik və kompensasiyalı LDO-tipli gərginlik stabilizatorlarının klassik ardıcıl qoşulması təhlil edilir, yaxşılaşdırılmış keyfiyyət göstəricilərinə malik olan sxem təklif olunur. Təklif edilən qidalanma sxeminin yüksəkqiymətli faydalı iş əmsalı impuls stabilizatorunun (DC/DC çeviricisi) tətbiqi ilə təmin olunur. Eyni zamanda LDO stabilizatorun tətbiqi küy və təhriflərin səviyyəsini azaltmağa imkan verir.

Açar sözlər: gərginlik stabilizatorları, küylər səviyyəsi, təhriflərin səviyyəsi, diferensial gücləndiricisi, dayaq gərginlik mənbəyi

Giriş

İnformasiyanın toplanması və emalı sistemlərinin inkişafında işləmə çevikliyi yüksək olan ölçmə qurğuları və informasiya çeviriciləri müstəsna rol oynayır. Məlum olduğu kimi, informasiya çeviriciləri, sistemin analoq və rəqəmsal hissələri arasında əlaqələndirici kimi istifadə edilir. Məhz bu cür qurğular sistemə informasiyanın daxil edilməsinin maksimal sürətini, son olaraq da aparılmış ölçmələrin məhsuldarlığını müəyyən edir.

Müasir elektronikada inkişafın əsas istiqamətləri element bazası, ilk növbədə yeni inteqral mikrosxemlərin yaradılması və tətbiqi ilə bağlıdır. Qeyd olunan sistemlərə qoyulan tələblərin yerinə yetirilməsində impulstipli qida mənbələrinin də müəyyən dərəcədə təsiri vardır. Tətbiq sahələrinin müxtəlif olmasına baxmayaraq, işləmə çevikliyinə qoyulan yüksək tələblərin bir neçə istiqaməti qeyd oluna bilər:

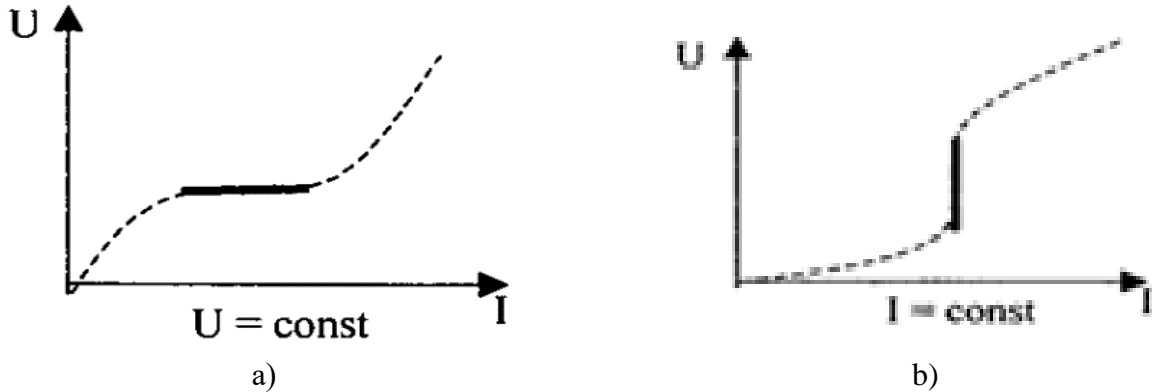
– qısamüddətli siqnalların ilkin emalı. Bura gücləndirmə, diskriminasiya və impulsların sayılması blokları aid edilə bilər;

– baş vermiş proseslər arasındakı zaman intervallarının nano və pikosaniyələrlə ölçülməsi və onların zamana görə seçiciliyinin təmin edilməsi;

– nano və pikosaniyəli davamətmə müddətinə malik olan impulsların generasiya edilməsi qurğuları.

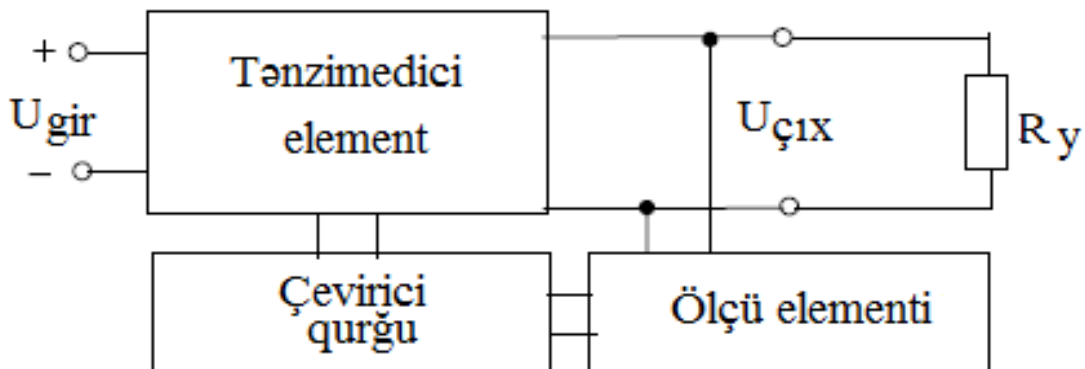
Göstərilən birinci istiqamət fasiləsiz və ya döyünməyə malik impuls sellərinin emalı prosesi ilə bağlıdır. İkinci istiqamətə, əsasən, atom fizikası tədqiqatlarında daha çox rast gəlinir. Sonuncu istiqamət isə müxtəlif gücə və davamətmə müddətinə malik olan nanosaniyəli elektronikaya aiddir. Azgüclü impuls, adətən, metroloji məqsədlər üçün böyük gücə malik qısa davamətmə müddətli impuls isə elektrik və maqnit sahələrinin yaradılması, yarımkeçirici lazerlərin və digər impuls şüalandırıcı mənbələrin işə salınması məqsədilə tətbiq edilir. Bu cür məsələlərin həllində impuls qida mənbələrinin, o cümlədən impuls gərginlik stabilizatorlarının keyfiyyət göstəricilərinə, işləmə stabilliyinə və dayanıqlılığına xüsusi tələblər qoyulur. Məlumdur ki, gərginlik stabilizatorları telekommunikasiya qurğularının vacib blokları qrupuna aiddir. Sabit gərginliyin stabilləşdirilməsi üçün kompensasiyalı və impuls stabilizatorları geniş istifadə olunur. Bu tipli stabilizatorların hər birinin üstün və çatışmayan cəhətləri vardır, lakin onların birgə tətbiqi tələb edilən faydalı iş əmsalına, həmçinin kiçikqiymətli döyünmələr səviyyəsinə və buraxıla bilən küy səviyyəsinə malik qida gərginliyinin qurulmasına imkan verir.

Ümumiyyətlə, qida mənbələrinin daxilində istifadə edilən gərginlik stabilləşdiricilərini iki qrupa – parametrik və kompensasiyalı stabilləşdiricilərinə ayırmaq olar. Parametrik stabilləşdiricilər destabilizasiya faktorlarının təsiri altında öz parametrlərini dəyişən qeyri-xətti elementlər (stabilitronlar, varistorlar və s.) əsasında qurulur (Şəkil 1).

Şəkil 1. Qeyri-xətti elementlərin Volt-Amper xarakteristikaları:
a – gərginlik stabilləşdiricisi; b – cərəyan stabilləşdiricisi

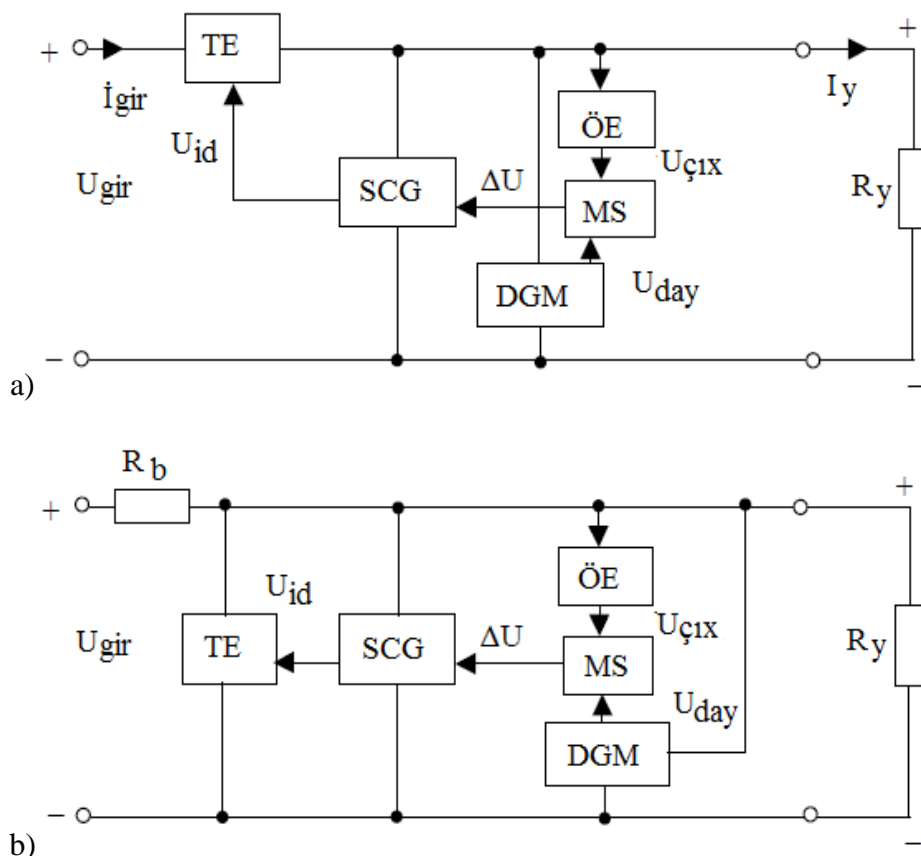
Kompensasiyalı stabilləşdiricilər gərginlik üzrə əks-əlaqəyə malik olduğundan, öz çıxış müqavimətini əhəmiyyətli dərəcədə azalda və çıxış gərginliyini stabil saxlaya bilər. Şəkil 2-də kompensasiyalı stabilləşdiricinin qurulmasının funksional sxemi verilmişdir.

Şəkil 2. Kompensasiyalı stabilləşdiricinin funksional sxemi

Kompensasiyalı stabilləşdiricinin işləmə prinsipi aşağıdakı kimidir: onun sxemindəki ölçü elementinin daxilində çıxış gərginliyi ilə dayaq gərginliyi müqayisə olunur və fərq siqnalı (uyğunsuzluq siqnalı) formalaşır. Fərq siqnalı çevirici qurğuda gücləndirilir və tənzimləyici element üçün idarəedici siqnala çevrilir. Bu idarəedici siqnalın təsiri ilə tənzimləyici elementin daxili vəziyyəti elə dəyişir ki, çıxış gərginliyi dayaq gərginliyinə bərabər olan vəziyyətdə saxlanılır, yəni tarazlıq vəziyyəti yaranmış olur [1].

Kompensasiyalı stabilizatorların struktur sxemi şəkil 3-də verilmişdir.

**Şəkil 3. Kompensasiyalı stabilləşdiricilərin struktur sxemi:
a) ardıcıl; b) paralel**

Paralel sxemə malik olan stabilləşdiricilərin faydalı iş əmsalı kiçik olur və belə sxemlər geniş tətbiqə malik deyildir. Dəyişən müqavimətli stabilləşdirici sxemlərindən böyük qiymətli gərginlik və cərəyanları stabilləşdirmək məqsədilə ardıcıl sxemli gərginlik stabilləşdiricilərindən istifadə edilir. Lakin verilmiş qurğunu çıxış dövrəsinin qısa qapanmalarından mühafizə etmək üçün tranzistoru $U_{KE} > U_{gir}$ şərtini ödəməklə seçmək lazımdır.

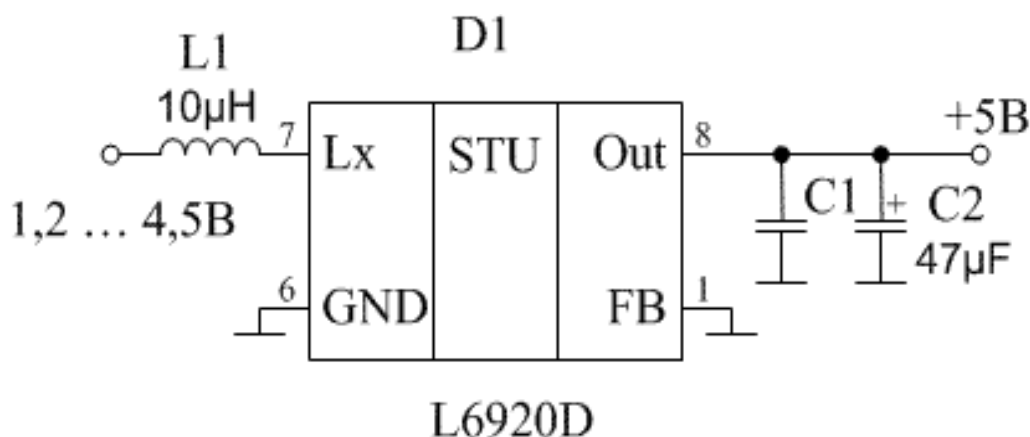
Struktur sxemindəki TE – tənzimləmə elementidir; SCG – sabit cərəyanın gücləndirici bloku, ÖE – ölçü elementi; DGM – yüksək stabilliyə malik dayaq gərginlik mənbəyi; MS – müqayisə sxemi; R_y – çıxışda istifadə edilən yük müqaviməti; R_b – sxemə əlavə qoşulan ballast müqavimətidir. MS müqayisə sxeminin əsas vəzifəsi – çıxışda alınan gərginliyin, verilmiş U_{day} – stabil dayaq gərginliyi qiymətindən fərqlənməsini müəyyən etmək və onu əks-əlaqə dövrəsi üzrə sabit cərəyan gücləndirici blokuna verməkdir. Bu sxem bir və ya bir neçə tranzistor üzərində, hətta əlaqəli tranzistorlardan istifadə etməklə qurula bilər. Gərginlik stabilləşdirici qurğularında onu uzlaşdırılmış siqnal gücləndiricisi və dayaq gərginliyi mənbəyi ilə razılaşdırırlar. Ölçü elementi kimi, əksər hallarda sadə sxemli və stabilləşdirici qurğunun çıxışına qoşulan rezistiv gərginlik bölücüsü istifadə edilə bilər. Ölçü elementinə qoyulan əsas tələb ondan ibarətdir ki, bölmə əmsalının qiyməti dəyişməz olsun. Ölçü elementi dövrəsinə dəyişən və ya tənzimlənə bilən rezistor da qoşmaq olar ki, bu halda çıxış gərginliyini müəyyən interval aralığında dəyişmək imkanı yaranır. Adi stabilləşdirici qurğularında ölçü elementi SCG bloku ilə uzlaşdırılmalıdır.

Stabilləşdirmə əmsalını artırmaq və temperaturun dəyişməsi, elementlərin parametrlərinin müxtəlifliyi səbəbindən yaranan xətanı azaltmaq məqsədilə diferensial SCG sxeminin tətbiqi məqsədəuyğundur.

Darlington cütü sxemi üzrə qoşulmuş bir və ya bir neçə tranzistordan tənzimləmə elementi kimi istifadə etmək mümkündür ki, bu halda böyük qiymətli giriş müqaviməti təmin edilir. Tənzimləmə elementinin cərəyana görə gücləndirmə əmsalının qiyməti, SCG blokunun tələb olunan yük cərəyanı və gücünün qiymətindən asılı olur. Yük cərəyanının qiyməti 300–500 mA-dən böyük olan hallarda tənzimləmə elementi sxemdəki tranzistora radiator vasitəsilə quraşdırılır ki, lazım gələn istilik rejimi təmin edilsin. Radiatorun həndəsi göstəriciləri tənzimləmə elementinin səpələnmə gücü və radiatorla ətraf mühit arasındakı istilik mübadiləsi şərtinə əsasən təyin edilir.

İmpulstipli gərginlik stabilizatorlarının (DC/DC çeviriciləri) ən böyük üstünlüyü yüksək faydalı iş əmsalının əldə edilə bilməsidir, həmçinin belə stabilizatorlar giriş gərginliyini həm azaltmağa, həm də artırmağa, yəni geniş diapazonda tənzimləməyə, həmçinin müsbət giriş gərginliyindən mənfi gərginlik almağa da imkan verir. İmpuls stabilizatorlarının əsas çatışmayan cəhəti onun çıxışında yüksəksəviyyəli maneələrin yaranmasıdır. Bundan başqa, impuls stabilizatorlarının tərkibində, əsasən, induktiv xarakterli elementlərdən istifadə edilir.

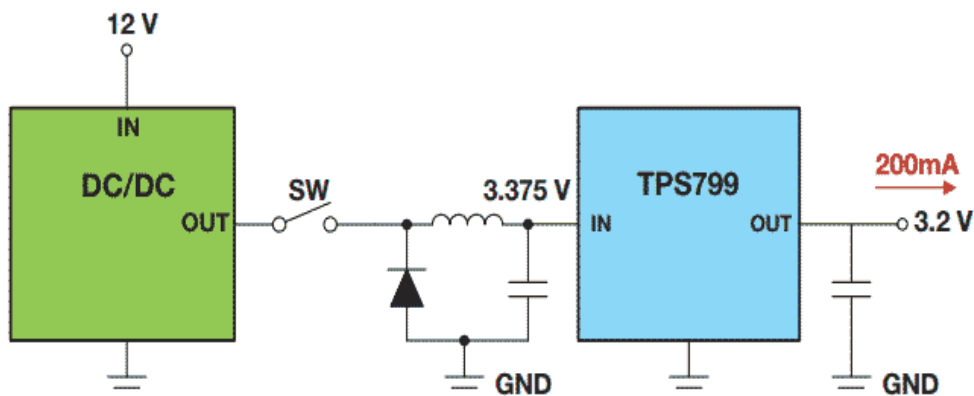
Şəkil 4-də inteqral mikrosxemli və gərginliyin qiymətini +5 voltadək yüksəldən qalvanik qida mənbəyinin impuls stabilizatorunun sxemi verilmişdir.

Şəkil 4. Yüksəldici impuls stabilizatorunun sxemi

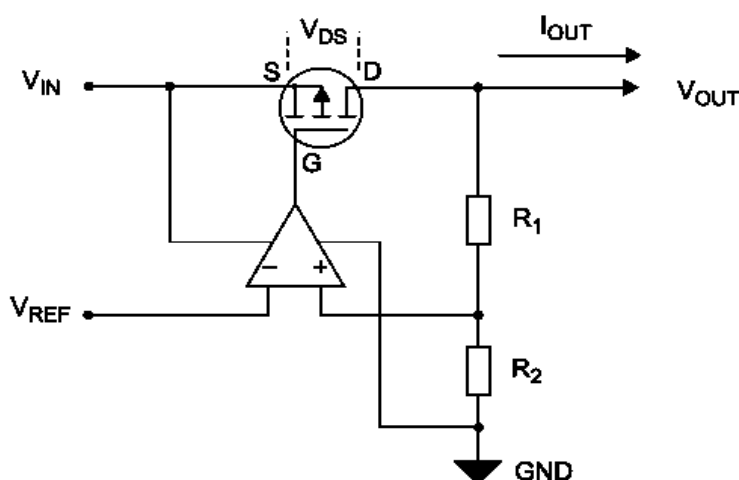
Kompensasiya tipli stabilizatorlar kifayət qədər az maneə və kiçik küy səviyyələrinə malikdir. Lakin bu stabilizatorlar kiçik faydalı iş əmsalına malik olur, çünki bu növ stabilizatorların giriş və çıxışındakı cərəyan praktiki olaraq eynidir. Bu stabilizatorların tənzimləyici elementinin gücü istilik şəklində səpələnir, yəni enerji itkisi artır və belə stabilizatorun düzgün işləməsi üçün zəruri olan çox kiçik gərginlik düşküsi tələb olunur. Bu mənada, 7805, yaxud 142EH5 mikrosxeminin girişindəki və onun çıxışındakı gərginliklərin fərqi 2,5 völdən çox olmalıdır.

Bu məqsədlə kiçik gərginlik düşküsünə malik LDO-tipli gərginlik stabilizatorları yaradılmışdır. Bu stabilizatorlar nisbətən daha yüksək ilkin gərginlikdən zəruri gərginliyin alınmasına problemsiz imkan verir. İndiki dövrdə LDO stabilizatorlarsız GPS qəbuledicilərin, smartfonların, radiostansiyaların və ya peyk rabitə sistemlərinin işləməsini təsəvvür etmək mümkün deyil, çünki radiotezlikli gücləndiricilərin (LNA), dayaq generatorların, tezliklər sintezatorlarının və yaxud qarışdırıcılarının yüksək istismar parametrlərinin əldə olunması üçün telekommunikasiya qurğularının qida sistemlərinin işlənməsində ciddi yanaşma tələb edilir. Şəkil 5-də impuls gərginlik stabilizatorunun və kompensasiyalı LDO gərginlik stabilizatorunun klassik ardıcıl qoşulması göstərilmişdir. Stabilizatorların belə qoşulması zamanı qidalanma sxeminin yüksək faydalı iş əmsalı impuls stabilizatorunun (DC/DC çeviricisi) tətbiqi ilə təmin olunur, LDO stabilizator isə küylərin və təhriflərin səviyyəsini azaltmağa imkan verir. Kiçik gərginlik düşküsünə malik kompensasiyalı gərginlik stabilizatorunu ya metal-oksidiyarımkeçirici (MOY) tipli sahə tranzistorlarında, ya da ümumi emitterli sxem üzrə qoşulmuş olan bipolyar tranzistorun istifadə olunması zamanı hazırlamaq olar [2].

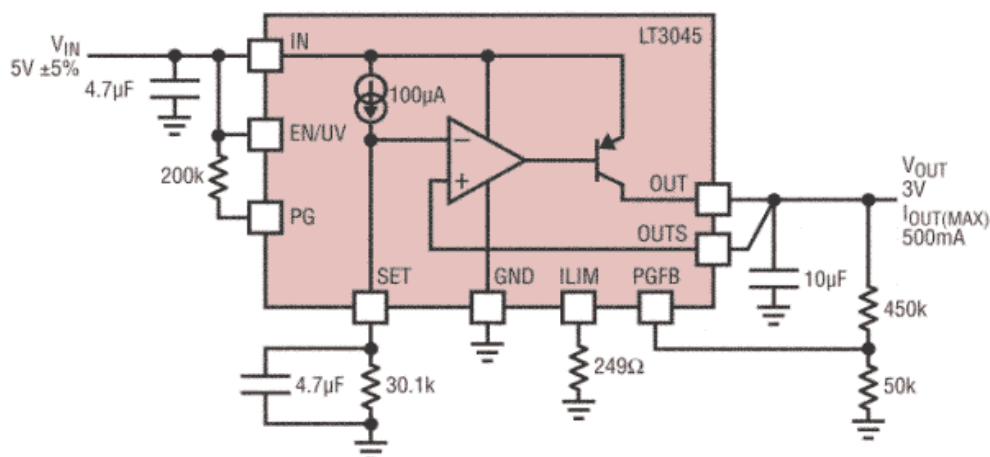
Şəkil 5. İmpuls və LDO-tipli gərginlik stabilizatorlarının ardıcıl qoşulma sxemi

Tənzimləyici MOY sahə tranzistorlu LDO stabilizatorunun sxemi şəkil 6-da verilmişdir.

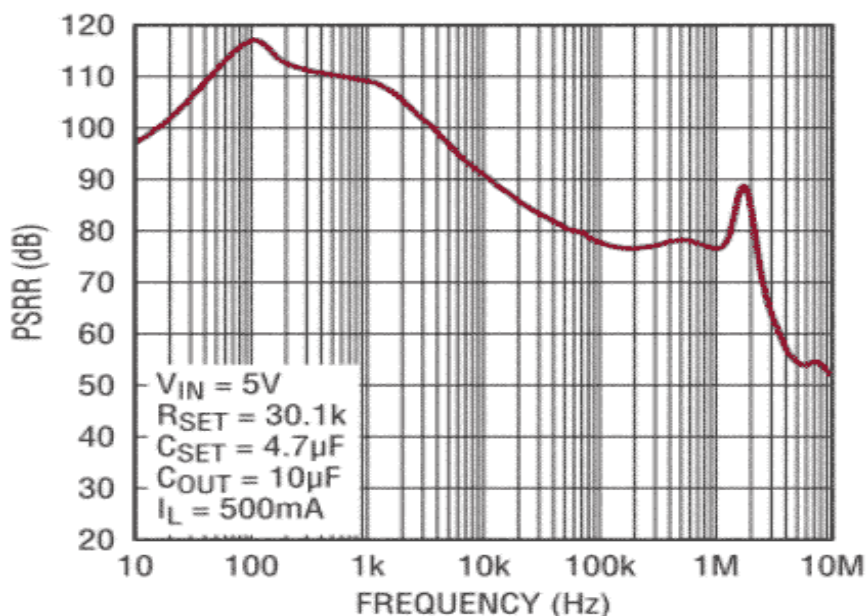
Şəkil 6. Tənzimləyici MOY tranzistorlu LDO-tipli stabilizatorunun sxemi

Şəkil 7-də bipolyar tranzistorda hazırlanan LDO stabilizatora misal olaraq Analog Devices şirkətinin LT3045 tipli kompensasiyalı stabilizatorunun sxemi verilmişdir. Bu sxemdə tranzistorda kollektor və emitter arasında gərginlik düşküsi yaranır. Bu gərginlik nadir hallarda 0,2 Volt dan böyük olur. 7805 tipli stabilizatorlarda gərginlik düşküsi iki emittter keçidlərində və fərq gücləndiricisinin çıxış kaskadında təyin edilir ki, bu da təqribən 2 Volt həddindədir. Qeyd edək ki, bu sxemdə dayaq gərginlik mənbəyi cərəyan stabilizatorunun çıxışından 100 mka cərəyan verilən müqaviməti təsvir edir. Bununla stabiltronun p-n keçidinin deşilməsi zamanı yaranan küylərdən azad olmağa imkan verir. Bundan başqa, belə həll dayaq-gərginlik mənbəyinin cərəyan sərfini kiçiltməyə də imkan verir [3].

Şəkil 7. Tənzimləyici bipolyar tranzistorlu LDO-tipli stabilizatorun sxemi

LDO stabilizatorlar mənfəi əks-əlaqə ilə əhatə olduğundan, onların tətbiqi zamanı qurğunun işləmə stabilliyinin geniş tezliklər diapazonunda təmin edilməsi üçün çıxışda böyük tutuma malik kiçik ekvivalent müqavimətli və induktivlikli keramik kondensator tətbiq olunmalıdır. Şəkil 8-də misal kimi LT3045 tipli mikrosxem üçün döyümlər əmsalının tezlikdən asılılığı verilmişdir [4].

Şəkil 8. LDO-tipli stabilizatorun çıxışında döyümlərin zəiflədilməsi əmsalının qrafikləri

Nəticə

LDO-tipli stabilizatorun çıxışında döyümlərin zəiflədilməsi əmsalının qrafiklərinin analizindən görünür ki, LT3045 tipli mikrosxemlər üçün döyümlər əmsalının (dB) göstəricisi maksimum qiymətinə tezliyin qiyməti təxminən 100 Hz olduqda malik olur. Tezliyin sonrakı artmaları sayəsində bu kəmiyyətin azalması müşahidə olunur. Bu proses mikrosxemin prinsipial sxeminin tərtibi zamanı istifadə edilmiş olan kaskadlararası tutumların, həmçinin montaj tutumunun sayəsində baş verə bilər. Təklif olunan qida mənbəyi şəbəkə tezlikli qurğular üçün istifadə edilərkən, bu əmsalın qiyməti buraxıla bilən hədlər daxilində olur. Tezliyin işçi qiyməti 10 MHz-dən yuxarı olan sistemlərdə tətbiqi zamanı döyümlər əmsalının (dB) qiyməti 50 dB-dən aşağı düşür ki, bu da yol verilən məhdudiyətlərdən kənara çıxmalar kimi dəyərləndirilə bilər.

Təklif olunan impuls və LDO-tipli gərginlik stabilizatorlarının ardıcıl qoşulma sxemi ilə tələb olunan keyfiyyət göstəricilərini geniş diapazonda yaxşılaşdırmaq məqsədilə, əlavə olaraq tənzimləyici metal-oksüd-yarımkəçirici tranzistorlu LDO-tipli stabilizatorunun sxemi və tənzimləyici bipolyar tranzistorlu LDO-tipli stabilizatorun göstərilən sxem variantlarını tətbiq etmək olar.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Wilson Fwu, Aaron Paxton, Jose, Gonzalez Torres "LDO Basics" Texas Instruments: [Electronic resource] / URL: <https://training.ti.com/back-ldo-basics>
2. Мелешко, Е.А. Быстродействующая импульсная электроника / Е.А.Мелешко – Москва: Физматлит, – 2007. – 320с.
3. Савенко, Н. Усилители с токовой обратной связью // – Современная электроника. – 2006. №2. – с.12.
4. Волович, Г. Современные модели интегральных операционных усилителей // Современная электроника. – 2006. №2. – с.18.

Аннотация**Стабилизированный блок питания с улучшенными показателями качества****Ахмед Мамедов, Афиз Манафов, Асад Рустамов, Хамраз Гурбанов**

Самым большим преимуществом стабилизаторов напряжения импульсного типа является высокий коэффициент полезного действия, причем такие стабилизаторы позволяют как уменьшать, так и увеличивать входное напряжение. При разработке систем электроснабжения объектов телекоммуникации для достижения высоких эксплуатационных параметров радиостанций или систем спутниковой связи требуется серьезный подход. В статье анализируется классическое последовательное соединение импульсного стабилизатора напряжения и стабилизатора напряжения типа LDO с компенсацией. При таком подключении стабилизаторов высокий коэффициент полезного действия схемы питания обеспечивается применением импульсного стабилизатора (DC/DC преобразователя), а стабилизатор LDO снижает уровень шумов и искажений.

Ключевые слова: стабилизаторы напряжения, уровень шума, уровень искажений, источник опорного напряжения, дифференциальный усилитель

Abstract**Stabilized power supply with improved quality indicators****Ahmed Mammadov, Afiz Manafov, Asad Rustamov, Khamraz Gurbanov**

The biggest advantage of switching-type voltage stabilizers is their high efficiency, and such stabilizers allow you to both reduce and increase the input voltage. When developing power supply systems for telecommunications facilities, a serious approach is required to achieve high operational parameters of radio stations or satellite communication systems. The article analyzes the classic serial connection of a switching voltage regulator and an LDO-type voltage regulator with compensation. With this connection of stabilizers, the high efficiency of the power circuit is ensured by the use of a switching regulator (DC/DC converter), and the LDO stabilizer reduces noise and distortion.

Keywords: voltage stabilizers, noise level, distortion level, differential signal amplifier, reference voltage source

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 03.05.2024

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 08.05.2024

Çapa qəbul edilmişdir: 08.07.2024

HƏRBİ DİPLOMATİYA BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏR SİSTEMİNDƏ

m.t.h.e.ü.f.d., polkovnik-leytenant Xəyal İskəndərov

<https://orcid.org/0000-0001-8975-6530>

Müdafiə Nazirliyinin Beynəlxalq Hərbi Əməkdaşlıq İdarəsi

xayal1333@gmail.com

polkovnik Elnur Qocayev

<https://orcid.org/0000-0001-7037-0013>

Müdafiə Nazirliyinin Beynəlxalq Hərbi Əməkdaşlıq İdarəsi

elnurqoca@gmail.com

Xülasə. Müasir dövlətlərin xarici və təhlükəsizlik siyasətlərində hərbi diplomatiya getdikcə daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Hər bir dövlətin malik olduğu müxtəlif vasitələr var və onlar öz milli maraqlarının xüsusiyyətlərini və fəaliyyət göstərdikləri mühitləri nəzərə alaraq, hərbi diplomatiyanı özünəməxsus şəkildə formalaşdırmağa çalışır. Nəhəng və ambisiyalı qonşuları arasında strateji mövqedə yerləşən Azərbaycan kimi kiçik dövlətlər öz həyati maraqlarını təmin etmək üçün bütün imkanlardan istifadəni nəzərdə tutan effektiv strategiyalar həyata keçirməyə məcburdurlar. Belə imkanlardan biri də uğurlu hərbi diplomatiyanın olmasıdır. Məqalədə hərbi diplomatiyanın beynəlxalq münasibətlərdə yeri tədqiq olunur, müxtəlif tədqiqatçıların hərbi diplomatiya haqqında yanaşmaları təhlil edilir, hərbi diplomatiyanın xarici siyasətin həyata keçirilməsində rolu əsaslandırılır.

Təqdim edilən məqalədə əsas məqsəd hərbi diplomatiya ilə xarici siyasət arasındakı tarixi əlaqəni və digər ölkələrlə münasibət qurarkən onun oynadığı rolu tədqiq etməkdir. Məqalənin ərsəyə gəlməsində müqayisəli təhlil, sintez, ideallaşdırma kimi nəzəri tədqiqat metodlarından istifadə edilmişdir.

Bugün hərbi diplomatiya keçmiş rəqiblər və yeni tərəfdaşlarla əməkdaşlıq imkanları yaratmaq üçün aktiv şəkildə istifadə olunmaqdadır. Ona görə də ümumi prosesin effektivliyini artırmaq üçün hərbi diplomatiya üzrə konseptual sənədin hazırlanması və onun daha sistemli həyata keçirilməsi məqsəddəuyğundur.

Açar sözlər: hərbi diplomatiya, hərbi attaşə, “yumşaq güc”, hərbi güc, xarici siyasət, hərbi əməkdaşlıq

Giriş

Təcrübələr göstərir ki, xalqlar müxtəlif dövrlərdə öz hədəflərinə çatmaq üçün milli gücün bütün elementlərindən (istər zorakı vasitələrlə, istərsə də təşviq və əməkdaşlıq etməklə) istifadə etməyə çalışmışlar. Əməkdaşlıq etməklə məqsədəçatma strategiyası “yumşaq güc” domeninin əhatə dairəsinə düşür. Tədqiqatçı Qreqori Vinqner “hərbi diplomatiya”-nı da bu kateqoriyaya daxil edir [1].

Qərribə səslənsə də, “Hərbi diplomatiya” termini çox vaxt iki ziddiyyətli ifadənin birləşməsi kimi təqdim olunur, çünki hərbi zorakılıq, gücdən istifadə və münaqişə kimi başa düşülür. Bununla belə, həm hərbinin, həm də diplomatiyanın ümumi məqsədi var: milli dövlət üçün vacib olan əsas dəyərləri və həyati maraqları qorumaq və vətəndaşlar üçün təhlükəsiz mühiti təmin etmək [2].

Şəfiqul Ələm hərbi diplomatiyanı milli xarici siyasətin məqsədlərinə çatmaq üçün diplomatiya sahəsində hərbdən dinc məqsədlə istifadə kimi təqdim edir. O, düzgün həyata keçirildiyi təqdirdə hərbi diplomatiyanın bir çox üstünlüklərini sadalayır, məsələn, hərbi əlaqələrin yaradılması, müdafiə qabiliyyətinin gücləndirilməsi, əsas müdafiə məhsullarının ticarəti, hərbi potensialın artırılması, dost ölkələrin müdafiə qabiliyyətini inkişaf etdirmək üçün yardım göstərilməsi və hərbi qarşılıqlı fəaliyyətin təşviqi [3]. Bəzi tədqiqatçılar hərbi diplomatiyanı hökumətin səylərini əhatə edən “yumşaq güc” forması hesab edirlər [4]. Bundan əlavə, onlar hər hansı bir ölkə haqqında müsbət təsəvvür yaratmaq və beynəlxalq ictimaiyyətin etimadını təmin etmək niyyəti ilə hərbi diplomatiyanın ordu tərəfindən həyata

keçirilən qeyri-aqressiv səylərin bütün kompleksini əhatə etdiyini vurğulayırlar. Eyni zamanda hərbi diplomatiyada həm maddi, həm də konseptual çətinlikləri qeyd edirlər. Onlar hesab edirlər ki, ən böyük problem hər bir tərəfin öz “tərəfdaşlığının” vacibliyini və hər iki tərəfin bərabər hüquqlu olduğunu düşünməsidir. Müəlliflər, həmçinin bildirirlər ki, dövlət mərkəzli dünyada milli maraqlar əsas əhəmiyyət kəsb edir və o, əməkdaşlıqdan üstün ola bilər [5].

İis Qindarşah hərbi diplomatiyanın iki məqsədə xidmət etdiyini bildirir: 1) regional güclərlə müdafiə sahəsində dostluq əlaqələrinin qurulmasına kömək edir; 2) müdafiə sənayesinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində hərbi transformasiyasını asanlaşdırır. O, daha sonra qeyd edir ki, hərbi diplomatiya tərəfdaş ölkələrə hərbi attaşeləri təyin etməklə, yüksəksəviyyəli hərbi və mülki rəsmilər arasında qarşılıqlı əlaqə yaratmaqla, müdafiə sahəsində ikitərəfli və çoxtərəfli əməkdaşlığı genişləndirməklə, hərbiçilər və mülkilər üçün təlim mübadiləsini asanlaşdırmaqla, ikitərəfli və ya çoxtərəfli hərbi təlim və seminarlara ev sahibliyi etməklə həyata keçirilə bilər [6].

Qöran Svistek hərbi diplomatiyanı tərəfdaş ölkələrdə inam və etimadın yaradılması və qorunub saxlanılması ilə bərabər, düşmənçiliyi aradan qaldırmaq üçün bir güc kimi təqdim edir. Tədqiqatçı bildirir ki, *“hərbi diplomatiya hökumətin demokratik əmrlərini effektiv şəkildə yerinə yetirən silahlı qüvvələrin yaradılmasını dəstəkləyir. Q.Svistek iddia edir ki, hərbi diplomatiya “silahlı qüvvələrin müdafiə, çəkirdmə, məcburetmə və ya müdaxilə məqsədilə güc tətbiq etmə və təhlükə törətmə qabiliyyəti və hazırlığı ilə müəyyən edilən ənənəvi roluna zidd olaraq münaqişənin qarşısının alınması və həllinə yönəlmiş sülh dövründə fəaliyyətdir”*. O, əlavə olaraq qeyd edir ki, hərbi diplomatiya tərəfdaş dövlətlər, xüsusən də post-konflikt ssenarisindən demokratiyaya doğru keçid edən və müasir xarici və təhlükəsizlik siyasətini inkişaf etdirə bilən dövlətlər arasında müdafiə sahəsində əməkdaşlıq yolu ilə əldə edilir [5].

Martin Edmonds öz təcrübəsindən çıxış edərək, hərbi diplomatiya terminini ölkə hüdudlarından kənarında milli və beynəlxalq məqsədlərə nail olmaq üçün silahlı qüvvələrdən istifadə kimi şərh edir. S.Tan və B.Sinq isə hərbi diplomatiyanı etimadın yaradılması, münaqişələrin qarşısının alınması və ya münaqişələrin həlli məqsədilə dinc və əməkdaşlıq təşəbbüslərinin milli müdafiə təsisatları tərəfindən kollektiv tətbiqi kimi izah edirlər [7]. K.A.Mutanna isə hərbi diplomatiyanı dayanıqlı əməkdaşlıq münasibətlərinin aparılmasında, münaqişələrin həllində, müdafiə əməkdaşlığında şəffaflığı təmin edən və digər sahələrdə əməkdaşlığa töhfə verən mühüm vasitə kimi qiymətləndirir [8]. A.Kottey və A.Forster hərbi diplomatiyanı sülh dövründə silahlı qüvvələr və onunla əlaqəli infrastrukturun (əsasən, Müdafiə Nazirliklərinin) xarici və təhlükəsizlik siyasətində istifadəsi kimi təqdim edir [9]. E.Pajtinkaya görə, hərbi diplomatiya təhlükəsizlik və hərbi siyasət sahəsində dövlət maraqlarının təmin edilməsi üçün müdafiə təsisatlarının, eyni zamanda dövlət institutlarının danışıqlar və digər diplomatik vasitələrlə həyata keçirdiyi fəaliyyətlər kompleksidir. Zaman-zaman elmi ədəbiyyatda hərbi diplomatiyaya dair müxtəlif nəzəri yanaşmalar və təriflər yer alsada, çağdaş hərbi diplomatiyanın funksional vəzifələrini və sahəsini, heç də tamamilə əhatə edən tərifə rast gəlinmir [10].

Ənənəvi diplomatiyadan hərbi diplomatiyaya. Tarixi perspektiv

Diplomatiyanın müxtəlif formaları orta əsrlərdə Amerika, Asiya və Afrika sivilizasiyalarında mövcud olmuşdur, lakin müasir diplomatiyanın əsas mexanizmi olan daimi səfirlərin mübadiləsi XV əsrə qədər reallaşmamışdır. Bu, Avropada diplomatik fəaliyyətlərin intensivləşməsi və xarici ölkədə mərkəzləşdirilmiş siyasi nəzarət altında daimi nümayəndəlik yaradılarkən, diplomatik münasibətlərin daha praktik və səmərəli olması barədə mövcud monarxiyalarda məlumatlılığın artması ilə əlaqədar idi. Bununla belə, İtaliya şəhər dövlətlərinin bəzi maraqlı presedentlərindən başqa, demək olar ki, İntibah dövründə, XVI əsr Fransa diplomatik sistemi ilk dəfə olaraq müasir diplomatiyanın bəzi əsas xüsusiyyətlərini formalaşdırmışdır:

1) daimi diplomatik nümayəndəliklərin institusionallaşdırılması, diplomatik protokol və prosedur qaydalarının müəyyən edilməsi;

2) danışıqların məxfiliyinə, habelə diplomatların şəxsi ehtiyatlılığına və mülahizəsinə xüsusi əhəmiyyətin verilməsi;

- 3) səfirlər üçün bəzi mühüm imtiyaz və toxunulmazlıqların verilməsi;
- 4) diplomatik xidmətlərin peşəkarlaşdırılması və inzibati mərkəzləşdirilməsi [11].

Qədim tarixə, zəngin dövlətçilik irsinə, varislik ənənələrinə malik Azərbaycan ərazilərində formalaşan bütün dövlətlər öz müstəqilliklərinin müdafiəsində diplomatik imkanlardan geniş istifadə etmişlər. Məsələn, tarixşünaslıqda “Uzun Həsən” kimi təqdim edilən Həsən xan Bayandurun (1453–1478) hakimiyyətdə olduğu illərdə Azərbaycan təkcə Şərqi dövlətləri ilə deyil, bir sıra Avropa ölkələri – Venesiya, Neapol, Roma papalığı, Polşa, Almaniya, İngiltərə, Avstriya, Macarıstan, Burqundiya hersoqluğu, Moskva knyazlığı, Trabzon, Kipr və s. kiçik və böyük dövlətlərlə diplomatik əlaqələr qurmuşdur. Xüsusilə vurğulamaq lazımdır ki, Şərqi dünyasının ilk diplomat qadını da azərbaycanlı Sara xatun – Həsən xanın anası olmuşdur. O, xarici dövlətlərlə aparılan danışıqlarda siyasi məharətini və müdrikliyini dəfələrlə nümayiş etdirmişdir. Bu tarixi irs nəsil-dən-nəslə ötürülərək, ağır mübarizə illərindən, işğal, tarixi torpaqların parçalanması mərhələlərindən keçərək, milli dövlətçiliyimizin bərpasına və üçrəngli bayrağımızın Azərbaycan üzərində dalğalanmasına səbəb olmuşdur [10].

Tarixi Azərbaycan ərazilərində mövcud olmuş dövlətlərin sırasında Səfəvilər xanədanının diplomatik əlaqələri müasir beynəlxalq münasibətlər baxımından da ciddi maraq doğuran tədqiqat obyektidir və xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Onun banisi – Şah İsmayıl Xətai (1501–1524) Azərbaycan tarixinin və dövlətçiliyinin, ədəbiyyatının və fəlsəfi düşüncəsinin müstəsna simalarından biri olmaqla yanaşı, tarixdə görkəmli strateq, mahir ideoloq və diplomat kimi də qalmışdır. Ağqoyunluların xarici siyasət ənənələrini davam etdirən Səfəvilərin hakimiyyəti dövründə də Azərbaycan Qara dəniz və Aralıq dənizi hövzəsi ölkələrindən başlamış uzaq İngiltərə və Skandinaviyaya qədər bir çox Avropa dövlətləri ilə diplomatik əlaqələr saxlayır, Şərqlə Qərb arasında əlaqələrin qurulmasında mühüm rol oynamaqda davam edirdi [12].

Böyük maarifçi mütəfəkkirlər də diplomatik üsulların islahatı yolu ilə dinc beynəlxalq münasibətlərin qurulmasının perspektivlərinə kifayət qədər diqqət yetirmişlər. Bununla yanaşı, diplomatik dünya uzun müddət ərzində fəlsəfi müzakirələrdən xeyli təcrid olunmuş vəziyyətdə qalmışdır. Beləliklə, demək olar ki, yalnız Vyana Konqresi zamanı mövcud diplomatik institutların və təcrübələrin yenidən nəzərdən keçirilməsi və tənzimlənməsindən sonra, Fransız İnqilabının və onun nəticələrinin ictimai-siyasi təsiri altında 1815-ci ildə müasir diplomatiya meydana gəlmişdir. Avropa imperializminin klassik dövründə müasir diplomatiya institutu əsaslı dəyişikliklər olmadan bütün dünyaya yayılmışdır.

Birinci Dünya müharibəsindən sonra diplomatiya sahəsində köhnə diplomatiyadan yeni diplomatiyaya keçid adı altında bir sıra mühüm dəyişikliklər baş vermişdir. Dövlətlərin bir-birindən asılılıqlarını getdikcə daha çox dərk etdikləri və xalqın dəstəyini qazanmaq üçün həddindən artıq səy göstərdikləri bir kontekstdə Avropa və müstəmləkə müharibələri həm siyasətçilər, həm də vətəndaşlar üçün klassik diplomatiyanın uğursuzluğunun ən bariz ifadəsi kimi görünürdü. Müharibədən sonrakı böhran ənənəvi diplomatik metodların köhnəliyi və islahatların aparılması zərurəti barədə sosial, siyasi və akademik müzakirələrin aparılmasına səbəb oldu. Müharibə səylərini dəstəkləmək üçün əvvəlcə hökumətlər tərəfindən istifadə edilən ictimai rəy, sonralar dəyişikliyin əsas mənbələrindən biri oldu. Sülh hərəkəti də daxil olmaqla, müxtəlif siyasi mövqələrdən belə qənaətə gəlmək olar ki, diplomatiya ictimai nəzarətə daha açıq olmalı, beynəlxalq və daxili hüquqi məhdudiyyətlərə riayət etməli, xüsusilə münəqişələrin sülh yolu ilə həllinə və müharibənin qarşısının alınmasına yönəldilməlidir. Müharibədən sonrakı kritik kontekstdə bu yeni fikir mühitinin ən məntiqli nəticəsi Millətlər Liqasının yaradılması oldu. Liqanın təcrübəsi iyirmi ildən sonra faşizmin yüksəlişi və yeni dünya müharibəsinin başlaması ilə uğursuz olsa da, diplomatiyanın müasir transformasiyası üçün onun əhəmiyyəti böyükdür. Millətlər Liqası güc təbiiqinə bəzi mühüm məhdudiyyətlər qoydu, mübahisələrin sülh yolu ilə həlli üçün müxtəlif prosedurları institutlaşdırdı və beynəlxalq sanksiyaların mümkünlüyü ilə tamamilə yeni kollektiv təhlükəsizlik sistemi yaratdı. Kollektiv təhlükəsizlik sahəsindəki yeniliklərlə yanaşı, Millətlər Liqası sosial, iqtisadi və texniki məsələlərlə bağlı çoxtərəfli diplomatiyanın mərhələli şəkildə institusionalaşdırılmasında da mühüm rol oynadı. Bundan əlavə, Millətlər Liqasının təcrübəsi çoxtərəfli diplomatik danışıqların texnika və üsullarını əhəmiyyətli dərəcədə təkmilləşdirdi. Şübhəsiz ki, qeyd

edilən yeniliklərin heç biri növbəti müharibənin qarşısını almadı, lakin bu uğursuzluq diplomatiyada növbəti dəyişikliklər üçün başlanğıc oldu [11].

İkinci Dünya müharibəsindən sonra bir neçə mühüm amilin təsiri ilə diplomatiyanın transformasiyası baş verdi:

1) Birləşmiş Millətlər Təşkilatının diplomatiyaya, xüsusən də yeni kollektiv təhlükəsizlik sisteminə tətbiq etdiyi institusional yeniliklərin nəticələri, Təhlükəsizlik Şurası, Baş Assambleya ilə çoxtərəfli diplomatiyanın gücləndirilməsi, müxtəlif ixtisaslaşdırılmış agentliklərin və digər mühüm təşkilatların yaradılması;

2) ideoloji cəhətdən bölünmüş dünyada yeni beynəlxalq təhlükəsizlik təşkilatlarına, habelə Sovet İttifaqı və Çinin mühüm diplomatik roluna soyuq müharibənin təsiri;

3) müasir kəşfiyyatın, casusluğun artan rolu və nüvə silahının mövcudluğu şəraitində münasibətlərin diplomatik idarə edilməsi;

4) müstəmləkəsizləşdirmə prosesinin təsiri, Afrika və Asiyanın yeni müstəqil dövlətləri tərəfindən Qərbin müasir diplomatiya və beynəlxalq hüquqa qərəzli mövqeyinə etiraz edilməsi;

5) artan iqtisadi və texnoloji qarşılıqlı asılılıq səbəbindən diplomatik gündəliyin genişləndirilməsi və beynəlxalq institutların yaradılması vasitəsilə beynəlxalq əməkdaşlığın təşviq edilməsi zərurətinin etiraf edilməsi;

6) transmilli korporasiyalar və ya qeyri-hökumət təşkilatları kimi qeyri-dövlət subyektlərinin artan beynəlxalq aktuallığı və yeni kommunikasiya texnologiyaları, transmilli əlaqələrin təşfiq etdiyi intensivləşdirmə və diversifikasiya [11].

Şübhəsiz ki, bütün bu reallıqlar son onilliklər ərzində diplomatik dialoqun baş verdiyi mühiti kəskin şəkildə dəyişdirərək, müasir beynəlxalq münasibətlərdə diplomatiyanın rolunun yenidən nəzərdən keçirilməsi zərurətini qoyur. Əslində, bütün bunlar onu deməyə əsas verir ki, gələcək hadisələri qabaqcadan təxmin etmək çətin olsa belə, qlobal idarəçilikdə diplomatiyanın metodlarına və roluna mütəmadi olaraq yenidən diqqət yetirmək lazımdır.

Ümumiyyətlə, diplomatiya beynəlxalq münasibətlərin danışıqlar və dialoq yolu ilə və ya dövlətlər arasında dinc münasibətləri təşviq edə bilən hər hansı digər vasitələrlə aparılması kimi müəyyən edilərsə də, beynəlxalq münasibətlərdə təhdid və məcburetmənin mühüm rol oynadığını inkar etmək çətindir. Dünya siyasətində hərbi gücün rolunun nisbətən azalmasına baxmayaraq, məcburetmənin aradan qalxacağına dəlalət edən heç bir tutarlı fakt yoxdur. Bu baxımdan, “məcburetmə diplomatiyası”nın öyrənilməsinə həsr olunmuş tədqiqat işlərinin sayı getdikcə artır. Məcburetmə diplomatiyası, status-kvonu dəyişdirmək üçün rəqibin cəhdlərinə qarşı istifadə olunan müdafiə strategiyası kimi təqdim edilə bilər. Məcburetmə diplomatiyasını hücum strategiyalarından fərqləndirmək lazımdır. Sonuncu, hədəf dövlətlərə qarşı aqressiv şəkildə təhdidlərdən istifadə edir. Məcburetmə diplomatiyası həm də çəkəndirmə strategiyasından (düşməni aqressiv hərəkətdən çəkəndirmək üçün qabaqlayıcı tədbirlərin görülməsi) tamamilə fərqlənir. Bu, şübhəsiz ki, “Soyuq müharibə” dövründə xüsusilə mühüm, eyni zamanda ziddiyyətli diplomatiya növü idi, lakin bugün öz aktuallığını itirmişdir. Məcburetmə diplomatiyasının tərəfdarlarının fikrincə, “danışıqlar yolu ilə həll” kimi dinc variantlar uğursuz olduqda, məcburetmə strategiyasının üç əsas növü istifadə edilə bilər. Birincisi, sadəcə rəqib ölkəni ədavətdən çəkəndirməyə, ikincisi, artıq baş vermiş hadisənin nəticəsini aradan qaldırmağa, üçüncüsü və şübhəsiz ki, ən çətini rəqib ölkənin daxili siyasi sistemində dəyişiklikləri təşviq etməklə onu neytrallaşdırmağa çalışmaqdan ibarətdir. Şübhəsiz ki, məcburetmə diplomatiyası müasir beynəlxalq hüququn pozulması kimi qiymətləndirildiyindən, onun diplomatik mahiyyəti şübhə altına düşə bilər. Bununla belə, bu təcrübələrin müasir beynəlxalq münasibətlər üçün aktuallığını inkar etmək çətindir. Son illər diplomatiyanın sülh quruculuğu, insan inkişafı və qlobal ekoloji dayanıqlılıqda daha fəal rol oynadığını iddia edənlər üstünlük təşkil edir.

Diplomatiyanın müxtəlif növlərini fərqləndirə bilərək, məsələn, ictimai diplomatiya, iqtisadi diplomatiya, mədəni diplomatiya, hərbi və ya müdafiə diplomatiyası. “İctimai diplomatiya” ideyası təxminən bir əsr əvvəl diplomatiyanın sırf mülki aspekti kimi həyata keçirilmişdir ki, onun məqsədi informasiya və mədəni proqramlardan istifadə etməklə bu ölkənin xarici siyasətinin məqsədləri barədə

əcəbi əhaliyə və vətəndaşlara məlumat verməkdir. “Müharibə başqa vasitələrlə siyasətin davamıdır” deyən Klauzeviç fəlsəfəsi çərçivəsində hərbi sahə həmişə diplomatik sahə ilə bağlı olub, lakin heç vaxt onun bir hissəsi olmayıb. Digər tərəfdən, uzun müddət “hərbi diplomatiya” sadəcə olaraq hərbi attaşelərin işi demək idi. Onların missiyası “peyk fotoşəkilləri və mürəkkəb elektrotexnika dövründən qabaq xaricdə ölkənin gözü və qulağı” olmaq idi [13].

Hərbi diplomatiya xarici siyasətin həyata keçirilməsi vasitəsi kimi

Dinc məqsədlər üçün hərbdən istifadə edən ölkələrin beynəlxalq münasibətlərini gücləndirməsi ilə bağlı bir çox nümunələrə rast gəlinir. Silahlı qüvvələr və sərt güc arasındakı əlaqə aydın olsa da, ölkənin hərbi qüdrətinin və hərbi qurumlarının “yumşaq güc” mənbəyi kimi istifadəsini əsaslandırmaq elə də asan deyil. İstənilən ölkənin hərbi qulluqçularının mütləq əksəriyyətinin əsas vəzifəsi ölkənin ərazi bütövlüyünü, milli müstəqilliyini və suverenliyini müdafiə etməkdir. Lakin təhlillər göstərir ki, müasir münasibətlərin həllində yalnız hərbi güc yetərli deyil. Bu baxımdan, hazırda “yumşaq güc”ün elementlərinin “sərt güc”ün mexanizmlərinə inteqrasiyası xarici siyasətin prioritet məsələlərindən hesab olunur. Yəni bir ölkənin gücü düşmən üzərinə bomba yağdırma bacarığı ilə deyil, qeyri-güc vasitələrindən istifadə etməklə öz maraqlarına nailolma imkanları ilə ölçülür [10]. Silahlı Qüvvələrin transmilli sülhməramlı əməliyyatlarda və humanitar fəaliyyətlərdə iştirakı hamıya məlumdur və bu tendensiya getdikcə artmaqdadır. İki və ya daha çox ölkənin hərbi qulluqçuları tez-tez ikitərəfli və çoxtərəfli təlimlər keçirmək və uyarlılıq səviyyələrini artırmaq üçün bir araya gəlir və bununla da dövlətlər arasında təkcə hərbi deyil, həm də diplomatik əlaqələri inkişaf etdirirlər.

“Hərbi diplomatiya” termini ilk dəfə beynəlxalq münasibətlər sisteminə ötən əsrin 90-cı illərində Şərqi Avropada kommunizm rejiminin süqutundan sonra daxil olmuşdur. Soyuq müharibənin başa çatmasından dərhal sonra Şərqi Avropa ölkələri Qərb birliyini unikal bir problemlə üz-üzə qoydular. Belə ki, Qərb hökumətləri keçmiş Varşava müqaviləsi ölkələrinin sovet tipli böyük ordularının demokratiyaya keçid prosesində əsas maneə olacağından ehtiyat edirdilər. İslah olunmamış hərbcilər, nəinki keçid prosesini poza, həm də müəyyən tarixi narazılıqları yenidən alovlandıra bilərdilər. Şərqi Avropanın xaosu sürüklənmə qorxusu Qərb hökumətlərini keçmiş Varşava müqaviləsi ölkələrinin silahlı qüvvələrinin yenidən qurulmasına kömək etmək üçün öz hərbi qüvvələrindən istifadə edən effektiv bir strategiya hazırlamağa vadar etdi. Zabitlərin mübadiləsi və təhsil proqramlarının hazırlanması kimi fəaliyyətlər vasitəsilə Qərb hökumətləri Şərqi Avropanın ordularında islahatlar aparmaq üçün öz müdafiə təsisatlarını səfərbər etdilər [1].

NATO-nun Sülh Naminə Tərəfdaşlıq Proqramı da, məhz mülki-hərbi münasibətlərin demokratik normalarını aşılamaq və Şərqi Avropanı NATO kimi mövcud kollektiv təhlükəsizlik təşkilatına inteqrasiya etdirmək məqsədilə həyata keçirilmişdir. Bu səylər silahlı qüvvələrin qeyri-zoraki bir vasitə kimi təkamülünə şərait yaratdı. Qərb birliyinin Şərqi Avropa ölkələrində hərbi islahatları həyata keçirmək səylərinin uğuru Qərb qüvvələrinin öz iradələrini yeritmək qabiliyyətinə deyil, əksinə, onların Şərq həmkarlarını konstruktiv şəkildə cəlb etmək və qarşılıqlı maraqlara əsaslanan nəticəyə nail olmaq üçün əməkdaşlıqdan istifadə bacarığına əsaslanmışdı [1].

Sun Tzu milli gücün hərbi, diplomatiya və digər elementləri arasında qırılmaz əlaqənin olduğunu qeyd edən ilk nəzəriyyəçilərdəndir. Onun e.ə. 500-cü ilə aid olan “Hərb sənəti” əsəri hərbi sənətinin təkcə diplomatiya ilə deyil, həm də iqtisadiyyat və informasiya aspektləri ilə qarşılıqlı əlaqəsini özündə əks etdirir. Məsələn, Sun Tzu müharibənin dövlətlərin iqtisadiyyatına təsirini etiraf edərək bildirir: *“Beləliklə tükənən güc və sərvətlə mərkəzi düzənliklərdəki ev təsərrüfatları tamamilə yoxsullaşacaq və sərvətlərinin onda yeddisi yoxa çıxacaq”*. Kontekstual çərçivədə uzun sürən müharibənin təkcə öz dövlətinə deyil, həm də düşmən dövlətinə təsiri ilə bağlı sitat Sun Tzunun müharibənin sırf hərbi aspektlərindən kənar olan mülahizələrini nümayiş etdirir. Sun Tzu hücum strategiyasına dair yazılarında dolayı yolla həm informasiyanın, həm də diplomatiyanın rolunu qeyd edir: *“Məharətin zirvəsi yüz döyüşdə yüz qələbə qazanmaq deyil, döyüşmədən düşməni ram etməkdir”* [14]. Bu cür sitatları görüldüyü kimi, Sun Tzu arzu edilən məqsədə nail olmaq üçün mühitin və ya şəraitin formalaşdırılmasının zəruriliyini çox yaxşı bilir. Bacarıqlı və səriştəli lider mühiti (şəraiti)

formalaşdırmaq üçün (istər müharibədən tamamilə yayınsın, istərsə də müharibə qaçılmaz olarsa, qələbəni təmin etsin) əlində olan bütün vasitələrdən istifadə edir. Mühiti (şəraiti) öz xeyrinə formalaşdırmaqla gələcək nəticələrə təsir etmək hərbi diplomatiyanın mahiyyətini təşkil edir. İkinci Qarabağ müharibəsində rəşadətli Azərbaycan Ordusu 5 şəhər, 4 qəsəbə və 286 kəndi işğaldan azad etdi. Bu, işğal altında olan ümumi ərazinin təxminən 20 faizini təşkil edirdi. Lakin 10 noyabr Üçtərəfli Bəyanatın imzalanması ilə Ali Baş Komandan İlham Əliyev digər işğal altında olan rayonlarımızın azad edilməsinə nail oldu. Bu da Sun Tzunun “*Məharətin zirvəsi döyüşmədən düşməni ram etməkdir*” yanaşmasına ən parlaq nümunədir.

Diplomatiya sahəsində yazdığı məqalələrin təhlilindən aydın olur ki, Makiavelliyə (XVI əsr) görə, hər hansı müdaxilənin qarşısını almaq üçün bir dövlətin qəbul edə biləcəyi ən yaxşı xarici siyasət kursu, onun kifayət qədər hərbi gücə malik olduğu təqdirdə reallaşır. Makiavellinin əsas fərziyyəsi ondan ibarətdir ki, hər b sənətində məharətli olmaq bir dövlət üçün hər şeydən, hətta diplomatik məharətdən daha vacibdir [15]. Lakin hər dövlət də öz məqsədlərinə çatmaq üçün həmişə kifayət qədər hərbi gücə malik olmur və diplomatiya, məhz bu zərurətdən yaranmışdır. “Liderlər karyeralarının başlanğıcında ne etməlidirlər?” sualına Makiavellinin prizmasından belə cavab vermək olar: kifayət qədər hərbi gücə malik olana qədər dövlətlər diplomatik məharətə güvənməlidir. Təcrübələr göstərir ki, hərbi güc və diplomatik məharət bir-birini tamamladığı təqdirdə mütləq qələbə qazanmaq mümkündür. Bu arqument Azərbaycan Respublikasının nümunəsində tam təsbitini tapır. Belə ki, təxminən 27 il işğal altında qalmış torpaqlarımızın azad olunması nəzərdə tutulan hərbi gücün formalaşması sayəsində reallaşdı. 1993-cü ildə böyük dövlət xadimi Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlişindən sonra həyata keçirilən xarici siyasət Azərbaycan xalqının təhlükəsiz gələcəyinin təminatına, Xəzər-Qafqaz bölgəsində Azərbaycanın ən mühüm ölkəyə çevrilməsinə imkan yaratmışdır [12]. Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin peşəkarlığının artırılmasına, eləcə də maddi-texniki bazasının gücləndirilməsinə xüsusi diqqət göstərən Prezident İlham Əliyev də öz növbəsində beynəlxalq arenada Azərbaycanın nüfuzunun artırılması istiqamətində çox ciddi strateji addımlar atmışdır. Bu addımların arxasında, şübhəsiz ki, Azərbaycanın milli maraqları dayanır. Prezident İlham Əliyev 2019-cu il fevralın 12-də verdiyi müsahibədə bunu belə ifadə etmişdir: “*Bəzən bizim xarici siyasətimizi tarazlaşdırılmış siyasət kimi qələmə verirlər, ancaq mən hesab edirəm ki, bizim siyasətimiz milli maraqlar üzərində qurulub*”. Prezident İlham Əliyev qarşılıqlı milli maraqlar əsasında ABŞ, Avropa İttifaqı, GUAM və MDB ölkələri, Türkiyə, İran, İsrail və Pakistan ilə çoxvektorlu əməkdaşlığı özündə əks etdirən bir idarəetmə modeli formalaşdırmışdır. Ölkəmizin haqq işinə dəstək verən ölkələrin siyahısını nəzərdən keçirməklə, dövlətimizin başçısının uzaqgörənliyinin bir daha şahidi oluruq. Ermənistanla külli miqdarda silah-sursat tədarük edən bir sıra ölkələrin siyasi bəyanatlarda bitərəflik nümayiş etdirməsi belə Azərbaycan diplomatiyasının uğurudur. Bu gün Ermənistan Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsi Təşkilatının (KTMT) üzvü olsa da, bu təşkilata üzv dövlətlər Azərbaycana ondan daha çox güvənirlər. İkinci Qarabağ müharibəsi başlayandan bitənə qədər Ermənistanın müttəfiqlərinin nümayiş etdirdiyi yanaşma da bilavasitə Prezident İlham Əliyevin diplomatik nailiyyəti hesab olunur [16]. Makiavelli eyni zamanda qeyd edir ki, hərbi gücə malik olduqdan sonra daha böyük işlər görmək üçün dövlətlərə diplomatiya çox vacibdir. Məsələn, bizə tarixdən məlum olduğu kimi romalılar heç vaxt eyni zamanda iki böyük müharibə aparmayıblar. Bunun əvəzinə, onların siyasəti hər dəfə bir hərbi hədəf seçmək və “digərləri ilə əmin-amanlıq yaratmaq” idi.

Diplomatik hüquq haqqında yazıları ilə məşhurlaşan və müharibələrə qarşı sərt mövqe nümayiş etdirən Hollandiya dövlət xadimi Hüqo Qrotius (XVII əsr) qeyd edir ki, istənilən halda, mübahisələrin irimiqyaslı müharibə ilə nəticələnməsinin qarşısını almaq üçün üç metod var və bunlardan birincisi mütləq ki, danışıqlardır. Qrotius bu metodu “konfrans” metodu adlandırır. İkinci metod arbitrajdır. Qrotius bunu vasitəçilikdən daha çox məhkəmə prosesi kimi görsə də, arbitraj konfranslarının yaradılması və birgə keçirilməsi üçün diplomatiyanı zəruri hesab etdiyini də vurğulayır. Onun əslində qeyd etdiyi budur ki, məsələdə heç bir marağı olmayanlar başqalarının mübahisələrini həll edə bilərlər. Qrotiusun təqdim etdiyi üçüncü metod tək döyüşlə mübahisənin həll edilməsidir [15]. Qeyd olunan metodların heç biri mümkün olmadıqda, ölkələr uzunmüddətli müharibələrə sürüklənir. Bunu bugün Rusiya–Ukrayna müharibəsinin nümunəsində də görmək mümkündür.

Zaman keçdikcə, milli hakimiyyətin elementlərinin əlaqələndirilməsi nəzəriyyəsi və praktikasında ciddi irəliləyiş baş vermişdir. XVIII və XIX əsr Avropa hərbi sənətinin iki məşhur simvolu – Böyük Fridrix və Karl von Klauzeviç bir millətin güc arsenalında inteqrasiya olunmuş vasitələr kimi hərbi və diplomatik fəaliyyətlərin əlaqələndirilməsini irəli sürdü. Karl von Klauzeviçin “Müharibə haqqında” kitabı xarici siyasətin həyata keçirilməsində diplomatik vasitə və hərbi fəaliyyətləri ayrılmaz şəkildə birləşdirən hərbi nəzəriyyəyə dair bugünə qədər yazılmış ən güclü əsərdir. Böyük Fridrix və Karl von Klauzeviçin əsərləri sübut edir ki, ordu yalnız müharibədə deyil, xarici siyasət məqsədlərinə nail olunmasında mühüm və çoxşaxəli rol oynayır [17].

Prussiya kralı və silahlı qüvvələrin komandanı kimi Böyük Fridrix təkcə hərbi nəzəriyyə haqqında yazmayıb, həm də bu nəzəriyyəni tətbiq edib. Bu təcrübəyə əsaslanaraq, Fridrix 1747-ci ildə “Böyük Fridrixin generalları üçün təlimatı” əsərini yazmışdır. Böyük Fridrix bu əsərdə ictimai və hərbi diplomatiyanın əhəmiyyəti haqqında geniş məlumat vermişdir. Bundan əlavə, əsərdə Fridrix generallarının potensial olaraq fəaliyyət göstərə biləcəyi ölkələri və yerləri başa düşməyin vacibliyini vurğulamışdır. Bu yanaşmanın bir elementi kimi sülh dövründə həmin yerlərə səyahət etmək nəzərdə tutulur. Fridrixin qeyd etdiyi kimi, bu cür səfərlərin məqsədi *“fəaliyyət göstərəcəyiniz ölkəni öyrənməkdir: yerlər ziyarət edilir, düşərgələr seçilir, yollar yoxlanılır, kənd idarəçiləri, qəssablar və fermerlərlə dialoq qurulur”* [14]. Bu cür səfərlər, nəinki potensial düşmənləri başa düşməyə, həm də potensial müttəfiqləri müəyyən etməyə, yerli əlaqələri qurmağa imkan verir.

Bu aspektə əlavə olaraq, əsərdə “neytral ölkələr”lə ittifaqların yaradılması zərurətinə toxunulur. Fridrix qeyd edir: *“Neytral ölkələrlə dostluq etmək lazımdır. Ölkəni bütöv olaraq qazana bilsəniz, bu daha yaxşıdır”*. Fridrix bu fəaliyyətləri konkret olaraq hərbi diplomatiya adlandırmasa da, o və generalları regional mühiti formalaşdırmaq üçün xarici qurumlarla diplomatik danışıqlar aparırdılar. Bu yanaşma Fridrixə həm dövlətinin strateji mövqeyini, həm də ordusunun əməliyyat vəziyyətini, Prussiya hərbi strukturunun himayəsi altında aparılan diplomatik fəaliyyətləri yaxşılaşdırmağa imkan verirdi.

Fridrixin hərbi lider kimi fəaliyyətləri, müasir döyüş komandirinin fəaliyyətləri ilə birbaşa əlaqəlidir. Fridrix, bu əsərdə müəyyən edildiyi kimi, hərbi diplomatiyanın sülh dövründə fəaliyyətləri vasitəsilə öz mühitini formalaşdırmaq üçün hər cür səy göstərir. Bölgədə rəsmi ittifaqlar, peşəkar əlaqələr və şəxsi assosiasiyalar yaradan Fridrix sülh dövründə, müxtəlif diplomatik fəaliyyətlər vasitəsilə potensial təsirini maksimum dərəcədə artırır. Qısaca olaraq, Fridrixin hərbi diplomatiya proqramı Prussiyanın strateji məqsədlərə nail olmasına kömək edir.

Fridrixin təcrübəsi və əsərləri üzərində işləyən Prussiyanın növbəti böyük hərbi mütəfəkkiri Karl fon Klauzeviç müasir qərb dünyasında ən nüfuzlu hərbi nəşrin müəllifidir. “Müharibə haqqında” əsəri bu günə qədər Qərb hərbi qüvvələrinin fəaliyyətinə təsir göstərməyə davam edən, hərbi sahəsində ən çox oxunan nəşrlərdən biridir. Klauzeviç bu əsərində ordunun çoxşaxəli mahiyyətini həm müharibə, həm də siyasətin həyata keçirilməsi vasitəsi kimi ciddi şəkildə ortaya qoyur. Klauzeviçin məşhur sitatı *“müharibə siyasətin digər vasitələrlə davam etdirilməsindən başqa bir şey deyildir”* ifadəsi bu əlaqənin göstəricisidir və onun işinin sütunlarından birini təşkil edir.

Ordu və siyasətin əlaqəsini nəzərə alaraq, Klauzeviç hərbi liderin “hərbçi – dövlət xadimi” olmasının zəruriliyini qeyd edir. Başqa sözlə, komandir dövlətin siyasi məqsədlərini dərk etməli və onlara nail olmaq üçün gücün düzgün icrasını həyata keçirməlidir. Hərbi vasitələri diplomatiya vasitələri ilə birləşdirməyə qadir olan komandir rəqibinə təsir etmək üçün güclü silah yaradır. Sun Tzu kimi, Klauzeviç də belə bir arqument irəli sürür ki, böyük sərkərdə bir çox təsir vasitələri ilə məqsədə çatmağa qadir olandır. Klauzeviç iddia edir ki, əsl dahi sərkərdə “bütün siyasi vəziyyət” haqqında məlumatlı olmaq şərti ilə “ixtiyarında olan vasitələrlə nəyə nail ola biləcəyini” anlama qabiliyyəti ilə seçilir [18].

Müasir ABŞ Ordusunda komandir qarşısına qoyulan tələblər Klauzeviç tərəfindən irəli sürülən “hərbçi – dövlət xadimi” konsepsiyasına oxşardır. Həmin zabitlərdən müxtəlif strateji xarici siyasət təlimatlarını ekstrapolyasiya etmək və bu təlimatları fəaliyyətə çevirmək gözlənilir. Başqa sözlə, dövlət xadimi arzuolunan strateji siyasi məqsədlərini dərk edir, həmin məqsədlərə çatmaq üçün proqramlar və vəzifələr hazırlayır, təşkilat isə həmin məqsədləri həyata keçirilə bilən fəaliyyətə çevirir.

Klauzeviç qeyd edir: “Müharibə üçün siyasi amillərdən xəbərsiz heç bir təklif verilə bilməz ... [Eyni şəkildə] əgər müharibə siyasi məqsədlərə tam uyğun gəlirsə və siyasət müharibə üçün mövcud olan vasitələrlə uzlaşsın... yeganə məqsədəuyğun iş ali baş komandanı kabinetin üzvü etməkdir” [14]. Ali baş komandanın kabinetin üzvü olmasını tövsiyə edərək, Klauzeviç ordunun çoxşaxəli imkanlarının siyasətin həyata keçirilməsinin digər vasitələri ilə tam sinxronizasiyanın vacibliyini vurğulayır. Ali baş komandanın kabinetə daxil olması bütün güc spektrində hökumətin fəaliyyətlərinin tam yoxlanılmasını, əlaqələndirilməsini və sinxronlaşdırılmasını təşviq edir. Bu yanaşma İkinci Qarabağ müharibəsinin nümunəsində tam təsbitini tapır. Belə ki, 44 günlük Vətən müharibəsində Ali Baş Komandan İlham Əliyev müasir dünya tarixinə diplomatik və hərbi məharətin mükəmməl sintez olduğu strategiyayı təqdim edərək, bütün cəbhələrdə mübarizəyə şəxsən rəhbərlik etdi. Silahlı Qüvvələrin birlik və birləşmə komandirlərinin məruzələrini dinlədi, digər qurum və təşkilatların imkanlarını ümumi məqsədə cəmləşdirdi. Bunu hərbi ekspert D.K.Miskoviç belə ifadə etmişdir: “İkinci Qarabağ müharibəsində hərbi bacarıq və aktiv diplomatiyanın düşünülmüş kombinasiyası sayəsində ölkəsinin ərazi bütövlüyü və suverenliyini bərpa etməklə Prezident İlham Əliyev XXI əsrdə hələ heç bir liderin göstərə bilmədiyi bir məharət nümayiş etdirdi” [12].

Müharibə və siyasətlə bağlı şərtlərinə Klauzeviç bu cür aydınlıq gətirir: “Müharibə siyasi məqsəddən qaynaqlanır. Deməli, siyasət bütün hərbi əməliyyatlara nüfuz edəcək və onlara davamlı təsir göstərəcək” [14]. Görünür Klauzeviç “hərbçi – dövlət xadimi” konsepsiyası nöqtəyi-nəzərindən siyasət və hərbi fəaliyyətin inteqrasiyasını nəinki arzuolunan, hətta mütləq zərurət hesab edir. Qeyd edək ki, “hərbçi – dövlət xadimi” konsepsiyası bugün də müasir diplomatiyanın onurğa sütununu təşkil edir və bir çox regionda bugünkü liderlər tərəfindən tez-tez tətbiq edilir.

Öz dövrünün diplomatları arasında kifayət qədər tanınmış şəxs hesab olunan və beynəlxalq münasibətlərdə hərbi gücün istifadəsinə qarşı sört mövqe nümayiş etdirən Ernest Satov XIX əsrdə Böyük Britaniyanın Çin və Yaponiyadakı maraqlarının təmin olunmasının nümunəsində qeyd edir ki, diplomatik münasibətlər, yalnız hərbi gücün tətbiqindən sonra formalaşmışdır. Satova görə, hərbi gücün tətbiqinin həm xeyri, həm də ziyanı ola bilər, ondan diqqətli istifadə tələb olunur və yalnız məhdud dərəcədə tətbiq olunarsa, hər hansı bir nəticə verə bilər [15].

XX əsr diplomatiya tarixinin parlaq siması hesab olunan Henri Kissincer diplomatiyanı müharibədə olmayan dövlətlər arasında münasibətlərin davam etdirilməsi kimi təqdim edir. Lakin o, diplomatiyanın hərbi məsələlərdən tamamilə ayrı olduğunu iddia etmir. Bir tarixçi kimi Kissincer qeyd edir ki, tarixboyu xalqların siyasi təsir imkanı həmişə onların hərbi gücü ilə düz mütənasib olub. Onun fikrincə, buna görə də diplomatiya və hərbi strategiya bir-birini dəstəkləməlidir. Lakin diplomatiya nə qədər öz təsiri üçün hərbi gücdən asılıdırsa, o, öz məqsədlərinə xidmət etmək üçün hərbi vasitələrdən də istifadə edə bilər. Məsələn, Kissincer ABŞ-ın Vyetnamın paytaxtı Hanoyu bombalamasını Vyetkonq rəhbərliyinə diplomatik siqnal kimi əsaslandırır. Beləliklə, hərbi vasitələrdən istifadə ABŞ-ın Şimali Vyetnama qarşı danışıqlarda mövqeyini gücləndirmək üçün bir vasitə olmuşdur [15].

Beynəlxalq hərbi əməkdaşlığın kökləri çox vaxt tarixi bağlara söykənir, lakin milli maraqlar daha önəmli yer alır. Hərbi diplomatiya xarici siyasətin tərkib hissəsi və milli maraqların qorunması vasitəsidir, hərbi kəşfiyyat fəaliyyətinin fərqli sahəsi kimi onun reallaşdırıldığı ümumi çərçivə heç vaxt dövlətin xarici əlaqələrinin həyata keçirildiyi çərçivədən kənara çıxmır [19].

Ölkənin ərazi bütövlüyünü qorumaqla yanaşı, hərbi qulluqçular bir sıra vəzifələri icra edirlər. Onların transmilli sülhməramlı və humanitar əməliyyatlarda iştirakı hamıya məlumdur və fəaliyyətlərinin artan aspektidir. Tarixən onlar digər ölkələr və onların qüvvələri ilə birgə müdafiə və diplomatik kontekstdə fəaliyyətlərə cəlb olunurlar. İki və ya daha çox dövlətin hərbi qüvvələri tez-tez ikitərəfli və çoxtərəfli təlimlər keçirmək, uyarılıq və qarşılıqlı fəaliyyət qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək üçün bir araya gəlir və bununla da dövlətlər arasında təkcə hərbi deyil, həm də diplomatik əlaqələri yaxşılaşdırırlar [5].

Silahlı Qüvvələrin ənənəvi rolu, onların müdafiə, çəkəndirmə, məcburetmə və ya müdaxilə məqsədilə güc tətbiq etmək və təhlükə yaratmaq qabiliyyəti, həmçinin hazırlığı ilə müəyyən olunur. Hərbi diplomatiya bugün, ilk növbədə sülh dövründə həyata keçirilən fəaliyyətdir və silahlı qüvvələr,

onların məsul qurumları üçün əsas vəzifəyə çevrilmişdir. O, digər xarici dövlətlər, xüsusən də postmünaqişə və demokratik cəmiyyətlərə keçid prosesində olan ölkələr arasında əməkdaşlıq əsasında qurulur, müasir xarici və təhlükəsizlik siyasətinin həyata keçirilməsində bir vasitə kimi istifadə olunur. Təhlükəsizliyə hərtərəfli yanaşma çərçivəsində hərbi diplomatiya bugün xarici siyasətin əsas sütunlarından biridir.

Nəticə

Ümumilikdə, belə qənaətə gəlmək olar ki, hərbi diplomatiya böhranın qarşısının alınması və münaqişədən sonra yenidənqurmada xarici və təhlükəsizlik siyasətinin bir vasitəsinə çevrilmişdir. O, münaqişə tərəflərinin münasibətini və qavrayışını dəyişdirərək, sabitlik və təhlükəsizlik yaratmaq səylərində istifadə olunur, buna görə də hərbi diplomatiya “beyinin silahsızlaşdırılması” kimi səciyyələndirilir. Beləliklə, gələcəkdə təhlükəsizliyin təmin edilməsinin əsas məqsədlərindən biri yeni tərəfdaşlıq münasibətləri qurmaq və ya mövcud tərəfdaşlıq imkanlarını daha inkişaf etdirmək ola bilər. Hərbi əməkdaşlıq və hərbi diplomatiya müttəfiqləri dəstəkləməklə və düşmənləri tarazlaşdırmaqla güc balansının qorunmasında beynəlxalq siyasətin bir vasitəsidir. Bugün hərbi diplomatiya keçmiş rəqiblər və yeni tərəfdaşlarla əməkdaşlıq imkanları yaratmaq üçün aktiv şəkildə istifadə olunmaqdadır. Ona görə də ümumi prosesin effektivliyini artırmaq üçün hərbi diplomatiya üzrə konseptual sənədin hazırlanması və onun daha sistemli həyata keçirilməsi məqsədəuyğundur. Bu sənəd hərbi diplomatiyanı dərinlən başa düşmək, planlaşdırmaq, əlaqələndirmək, icra etmək və təkmilləşdirmək üçün strateji səviyyədə (dialog, memorandum, müqavilə və s.) başlamış texniki səviyyəyə (hərbi sənaye və elmi-tədqiqat işləri) qədər çox vacib müddəaları, o cümlədən prosesə cəlb olunan strukturları, hərbi diplomatiyanı həyata keçirmə metodologiyasını, eləcə də qısa və uzunmüddətli hədəfləri özündə əks etdirməlidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Winger, G. The Velvet Gauntlet: A Theory of Defense Diplomacy: [Electronic resource] / IWM Junior Visiting Fellows' Conference Proceedings, – 2014. Volume XXXIII.
URL: https://files.iwm.at/jvfc/33_10_Winger.pdf
2. Yadav, A. Military diplomacy: Indian perspective // D A V Academic Review, – December 2018, Volume 1, Issue 1. – p. 63-75.
3. Alam, S. Military Diplomacy – A Tool to Pursue Foreign Policy: [Electronic resource] / Mirpur Papers – 2013. URL: <https://dscsc.mil.bd/wp-content/uploads/2018/11/mp-i19.pdf>
4. Bhatia, V., Chaudhary, V.S., Singh, R. Defense Diplomacy and International Military Cooperation: [Electronic resource] / – New Delhi: Centre for Joint Warfare Studies, – 2016.
URL: https://cenjows.in/test/pdf/Defence_Diplimancy_Inside_Layout.pdf
5. Rawal, P. Military diplomacy and its role in the foreign policy of Nepal: [Electronic resource] / – Monterey CA: Naval Postgraduate School, – 2019.
URL: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/f/fb/MILITARY_DIPLOMACY_AND_ITS_ROLE_IN_THE_FOREIGN_POLICY_OF_NEPAL_%28IA_militarydiplomac1094564054%29.pdf
6. Gindarsah, I. Indonesia's Defence Diplomacy: Harnessing the Hedging Strategy against Regional Uncertainties: [Electronic resource] / Working paper, S. Rajaratnam School Of International Studies Singapore, – 2015. No. 293.
URL: <https://www.rsis.edu.sg/wp-content/uploads/2015/06/WP293.pdf>
7. Tan, S., Singh, B. Introduction // Asian Security, – 2012. Volume 8, No. 3. – p. 221-231.
8. Muthanna, K.A. Military Diplomacy // Journal of Defence Studies, – 2011. Volume 5, No. 1. – p. 1-15.
9. Cottey, A., Forster, A. Reshaping Defence Diplomacy: New Roles for Military Cooperation and Assistance. Adelphi Paper 365. – Oxford: Oxford University Press, – 2004. – 83 p.
10. İskəndərov, X., Sadiyev, S. Azərbaycanın hərbi diplomatiyası: keçmişə baxış // Milli Təhlükəsizlik və Hərbi Elmlər, – 2022. No. 2 (8). – s. 54-61.

11. Cornago, N. Diplomacy: [Electronic resource] / – December 2008.
URL: <https://www.scribd.com/document/491924379/1-CornagoDiplomacy>
12. Azərbaycan diplomatiyası: [Elektron resurs] / Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Prezident Kitabxanası. URL: <https://files.preslib.az/projects/azdiplomacy/a1.pdf>
13. Swistek, G. The Nexus Between Public Diplomacy and Military Diplomacy in Foreign Affairs and Defense Policy: [Electronic resource] / Connections, – 2012. Volume 11, No. 2. – p. 79-86.
URL: <http://connections-qj.org/article/nexus-between-public-diplomacy-and-military-diplomacy-foreign-affairs-and-defense-policy>
14. Willard, J.E. Military Diplomacy: An Essential Tool of Foreign Policy at the Theater Strategic Level: [Electronic resource] / – Kansas: School of Advanced Military Studies United States Army Command and General Staff College Fort Leavenworth, – 2006.
URL: <https://apps.dtic.mil/sti/pdfs/ADA450837.pdf>
15. Berridge, G.R. Diplomatic Theory from Machiavelli to Kissinger / G.R.Berridge, M.Keens-Soper, T.G.Otte. – London: Palgrave Macmillan, – 2001. – 216 p.
16. Piriye, H. İkinci Qarabağ müharibəsi. Hərbi-siyasi təhlil / H.Piriye, R.Tahirov, X.İskəndərov. – Bakı: Hərbi Nəşriyyat, – 2022. – 168 s.
17. Iskandarov Kh., Gojaye E. Military diplomacy as a tool for achieving foreign policy goals (The Republic of Azerbaijan as a case study): [Electronic resource] / The 18th International Scientific Conference “Defense Resources Management in the 21st century”, Braşov, November 9th-10th 2023, p. 188-199. URL: <http://www.codrm.eu/2023.php#top>
18. Iskandarov, Kh., Gawliczek, P., Gojaye, E. The implementation mechanism of military diplomacy (the Republic of Azerbaijan as a case study) // Journal of Scientific Papers "Social Development and Security", – 2024, 14(2), pp. 1-15.
URL: <https://paperssds.eu/index.php/JSPSDS/article/view/659>
19. Codrean, C.I. Diplomacy. A brief analysis of the types of diplomacy // Annals of Faculty of Economics, – 2017. Vol. 1(2). – p. 279-283.

Аннотация

Военная дипломатия в системе международных отношений

Хаял Искандаров, Эльнур Годжаев

Военная дипломатия становится все более важной во внешней политике и политике безопасности современных государств. Каждое государство имеет в своем распоряжении различные инструменты, и они пытаются формировать военную дипломатию по-своему, принимая во внимание особенности своих национальных интересов и среду, в которой они действуют. Небольшие государства, такие как Азербайджан, которые стратегически расположены между своими огромными и амбициозными соседями, обязаны реализовывать эффективные стратегии, которые предполагают использование всех возможностей для обеспечения своих жизненно важных интересов. Одной из таких возможностей является успешно реализованная военная дипломатия. В статье рассматривается место военной дипломатии в международных отношениях, анализируются подходы различных исследователей к военной дипломатии и обосновывается роль военной дипломатии в реализации внешней политики.

Основная цель представленной статьи – изучить историческую связь военной дипломатии с внешней политикой и ее роль в установлении отношений с другими странами. При подготовке статьи использовались такие теоретические методы исследования, как сравнительный анализ, синтез и идеализация.

Сегодня военная дипломатия активно используется для создания возможностей сотрудничества с бывшими противниками и новыми партнерами. Поэтому для повышения эффективности общего процесса целесообразно подготовить концептуальный документ о военной дипломатии и реализовать его более системно.

Ключевые слова: военная дипломатия, военный атташе, «мягкая сила», военная мощь, внешняя политика, военное сотрудничество

Abstract

Military diplomacy in the system of international relations

Khayal Iskandarov, Elnur Gojayev

Military diplomacy is becoming more and more important in the foreign and security policies of modern states. Each state has different tools at its disposal, and they try to shape military diplomacy in their own way, taking into account the characteristics of their national interests and the environments in which they operate. Small states like Azerbaijan, which are strategically located between their huge and ambitious neighbors, are obliged to implement effective strategies that involve using all opportunities to ensure their vital interests. One such possibility is a successfully implemented military diplomacy. The article examines the place of military diplomacy in international relations, analyzes the approaches of various researchers about military diplomacy, and justifies the role of military diplomacy in the implementation of foreign policy.

The main objective of the presented article is to study the historical relationship between military diplomacy and foreign policy and the role it plays in establishing relations with other countries. Theoretical research methods such as comparative analysis, synthesis, and idealization have been used in the preparation of the paper.

Today, military diplomacy is actively used to create opportunities for cooperation with former adversaries and new partners. Therefore, in order to increase the effectiveness of the general process, it is appropriate to prepare a conceptual document on military diplomacy and implement it more systematically.

Keywords: military diplomacy, military attache, "soft power", military power, foreign policy, military cooperation

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 31.07.2024

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 05.08.2024

Çapa qəbul edilmişdir: 29.08.2024

XÜSUSİ TƏYİNATLI BÖLMƏLƏRİN TƏTBİQİ TARİXİ VƏ EFFEKTİVLİYİ: TƏCRÜBƏ VƏ PERSPEKTİVLƏRİN TƏHLİLİ

mayor Rəşad Məmmədov

Milli Müdafiə Universitetinin Hərbi Elmi Tədqiqat İnstitutu

resadmamedov8888@gmail.com

Xülasə. Məqalədə xüsusi təyinatlı bölmələrin dinc, hərbi təhdid və silahlı münaqişə dövrlərində effektiv tətbiqi məqsədilə son yüz ildə müharibələrdə əldə olunan təcrübələr tədqiq edilir və həmin nümunələrin məntiqi müqayisələri aparılır. Tədqiqat işinin məqsədi xüsusi təyinatlı qüvvələrdən ayrılan kəşfiyyat orqanlarının sülh və müharibə dövrlərində tətbiqi ilə bağlı ortaya çıxan problemlərin və bu problemlərdən irəli gələn itkilərin sinifləndirilməsidir. Eyni zamanda müxtəlif şəraitlərdə icra edilən xüsusi əməliyyatların effektivlik əmsallarının müəyyənəşdirilməsi, uğur və uğursuzluqların əsas səbəblərinin ortaya çıxarılmasıdır. Məqsədmüvafiq olaraq, elmi tədqiqat işində qarşıya qoyulan vəzifələrə daxildir: müxtəlif dövrlərdə baş vermiş müharibələrdə xüsusi təyinatlı bölmələrin tətbiqindəki fərqləndirici xüsusiyyətlərin təhlili; daha kiçik saylı mobil qrupların tətbiqinin əvvəlki illərə nisbətən effektivlik əmsallarının müəyyənəşdirilməsi; müasir müşahidə cihazlarının inkişafının düşmən arxasına çıxarılmada ortaya qoyduğu məhdudiyətlərin analizi. Problemlərin həlli üçün nəzəri və müqayisəli təhlil tədqiqat metodlarından istifadə olunur.

Müharibələrin aparılma şərtlərində müşahidə olunan dəyişkən tendensiya eynilə əməliyyat meydanlarının kəşfiyyat məlumatlarının əldə olunması üsul və metodlarına da şamil edilir. Sürətlə inkişaf edən texniki müşahidə və hava zərbə vasitələri ilə əməliyyat dərinliyində xüsusi təyinatlı bölmələrin atəş və informasiya dəstəyi təmin edilsə də, düşmən tərəfin də eyni imkanlara sahib olması orqanların aşkar edilməsi təhdidlərini artırmışdır. Bu kimi problemlər əməliyyatları planlaşdıracaq olan qərargahlardan daha müasir planlama metodlarının işlənilməsini tələb edir.

Açar sözlər: xüsusi təyinatlı qüvvələr, xüsusi əməliyyatlar, təxribat-diversiya, qarşılıqlı əlaqə imkanları, təhdid

Giriş

“Xüsusi təyinatlı” anlayışı qədim dövrlərə gedib çıxan hərbi reallıqdır. Tarixin ilk çağlarında Spartalılardan, Fars imperatoru I Kserksin xüsusi mühafizə dəstəsi olan “Ölümsüzlər”dən və Roma İmperiyasının elit legionlarından başlayan xüsusi təyinatlılar fenomeni tarixboyu daim inkişaf etmiş və mövcud olmuşdur. Orta əsrlərdə şərq və qərbdə bir çox sivilizasiyaların ordularında adi qoşunlardan fərqli olan və xüsusi təlim keçən hərbi hissələr var idi. Tarixdə Müqəddəs Roma-German İmperatoru Böyük Karlın Roland qoşunlarından tutmuş Çingiz xanın monqol ordusuna, yapon samuraylarından tutmuş Kral Arturun cəngavərlərinə qədər əfsanələrə və miflərə mövzu olan bir çox xüsusi bölmələr mövcud olmuşdur. Böyük Britaniyadakı Kraliça Yelizavetanın donanmasından tutmuş, Napoleon Bonapartın İmperator Qvardiyasına, Vaterloo döyüşündə Napoleon ordularına qarşı uğurla müdafiə olunan İngilis Foot Guards bölmələrinə qədər xüsusi təyinatlı anlayışı tarixboyu daim təkamül etmiş və günümüzə qədər gəlib çatmışdır [1, s.1-2].

Müasir dövrdə xüsusi təyinatlı qüvvələr milli təhlükəsizliyin təmin edilməsində və müxtəlif xüsusi tapşırıqların yerinə yetirilməsində əsas rol oynayır. Onların tarixi və tətbiqi təcrübəsinin tədqiqi, təhdid və çağırışlara səmərəli və operativ cavab vermək zərurəti vacib prioritetlərdən olan daim dəyişən geosiyasi mühit kontekstində yüksək aktuallığa malikdir. Xüsusi təyinatlı qüvvələrin (XTQ) tətbiqi tarixinin öyrənilməsi onların təkamülünü, milli və beynəlxalq səviyyədə strateji və taktiki tapşırıqların həllinə verdiyi töhfələri öyrənməklə yanaşı, gələcəkdə strategiya və taktikaların inkişaf etdirilməsi üçün faydalı ola biləcək əsas istiqamətləri və prinsipləri müəyyənəşdirməyə imkan verir [2].

Əsas hissə

Əməliyyat meydanlarında müasir texnologiyanın geniş tətbiqi ilə döyüşün dəyişən prinsipləri xüsusi əməliyyatların üsul və metodlarında ciddi dəyişikliklərə gətirib çıxarır. Region və dünyada davam edən silahlı toqquşmalar bu prosesin daha da sürətlənməsinə səbəb olur.

Bütün bunları nəzərə alaraq, region və dünyada baş verən lokal və irimiqyaslı əməliyyatlarda xüsusi təyinatlı bölmələrin tətbiqini daim nəzarətdə saxlamaq, nəticələrin düzgün təhlilini aparmaq, qüvvə və vasitələrimizi bu istiqamətdə inkişaf etdirməliyik.

Mövcud dünya sisteminin çoxqütblü mühitə təkamülü, hərbi əməliyyatların sürətli inkişafı, terror təhdidlərinin çoxalması kimi faktorlar sayəsində XTQ bölmələrinin fəaliyyət sahələri də genişlənir.

Xüsusi təyinatlıları qiymətləndirərkən, vacib bir məqam XTQ-nin həyata keçirdiyi əməliyyatlar, ümumiyyətlə, yüksək məxfilik dərəcəsinə malik əməliyyatlar olduğundan, bu xüsusi əməliyyatlarla dövlətin digər xüsusi xidmət orqanlarının həyata keçirdiyi kəşfiyyat əməliyyatları arasında böyük oxşarlıqların mövcudluğu. Tədqiqat işində, əsasən, qarşı duran dövlətin əməliyyat dərinliyində fəaliyyət göstərən və silahlı qüvvələrin ştat strukturuna daxil olan xüsusi təyinatlı birləşmələrin fəaliyyəti araşdırılır. Bu qoşunların fəaliyyəti və tətbiq olunduğu ərazilər xüsusilə, “Soyuq müharibə” dövründə Qərb bloku üçün kifayət qədər mübahisəlidir. Başqa bir məqam ondan ibarətdir ki, xüsusi əməliyyatların planlaşdırılması və icrasının “tam məxfi”, bəzən də “xüsusi əhəmiyyətli məxfilik dərəcəsi” daşması bu mövzuda keyfiyyətli və kifayət qədər resurs əldə etməkdə ciddi maneələr yaradır. Eyni zamanda əldə olunmuş təcrübə və nəzəri biliklərin ictimaiyyətlə bölüşülməsi məxfiliyin pozulmasına səbəb ola bilər. Bütün yuxarıda sadalanan məsələləri diqqətə alaraq, bu işdə akademik araşdırmalardan, ordunun və dövlətin rəsmi hesabatlarından, beynəlxalq təhlükəsizlik təşkilatlarının rəsmi əmr və göstərişlərindən, eləcə də mətbuatda işıqlandırılmış bəzi xüsusi əməliyyatlardan istifadə olunur.

Xüsusi əməliyyatların son yüz ildə baş verən müharibələrdəki rolu

Qeyri-ənənəvi və xüsusi üsulların tətbiqi dünya hərbi tarixində uzun bir dövrü əhatə etsə də, XX əsr və sonralar inkişaf edən xüsusi təyinatlılar anlayışına diqqət yetirmək daha məqsədəuyğun hesab olunur. Dünya orduları tərəfindən qəbul edilmiş fikrə əsasən, xüsusi əməliyyatlar xüsusi təsis edilmiş, təşkilatlanmış, seçilmiş, xüsusi təlimlərdən keçirilmiş və zəruri təminat vasitələri ilə təmin edilmiş bölmələr tərəfindən icra edilən, ənənəvi taktiki üsullardan böyük ölçüdə fərqlənən məhvetmə, aşkaretmə, sıradan çıxartma kimi fəaliyyətləri ifadə edir [3, s.76]. Xüsusi təyinatlı qüvvələr gizli əməliyyatlar, kəşfiyyat məlumatlarının toplanması, hücum-təxribat kimi qeyri-ənənəvi tapşırıqların icrasına cəlb olunan ixtisaslaşmış yüksək təlim keçmiş elit bölmələrdir [4, s.14]. Müasir xüsusi təyinatlıların ilk nümunələrinə nəzər saldıqda, onların birinci dəfə Böyük Britaniya ordusunun tərkibində tətbiq edildiyini görürük. 1846-cı ildə Hindistanda Britaniyanın müstəmləkə ərazisində yaradılmış “Bələdçi Korpusu” xüsusi təyinatlı birləşmələrin ilk nümunələrindən biri hesab olunur. [5, s.46]. Həmin dövrlərdə ikinci nümunəni də Böyük Britaniyanın Asiyadakı müstəmləkə ərazilərindən görə bilərik. Belə ki, 1858-ci ildə Birləşmiş Krallıq Ordusunun tərkibində 25-ci Yerli Pəncab Piyadası olaraq qurulan və daha sonra adını Nepal əsgərlərindən ibarət 5-ci Qurxa Korpusu olaraq dəyişdirən bölmə müasir xüsusi təyinatlıların ilk nümunələrindən biridir [6, s.76]. Böyük Britaniya Ordusuna aid olan və təyinatca xüsusi əməliyyatların icrası üçün nəzərdə tutulan bu iki birlik müstəmləkə torpaqlarında yerli əhalinin gələcəkdə ehtimal olunan üsyanlarını yatırmaq məqsədilə yaradılmışdı [7, s.76].

Birinci Dünya müharibəsi illərində Almaniya və İtaliya ordularında yaradılmış bəzi xüsusi təyinatlı birləşmələrə də rast gəlirik. Almanlar bu xüsusi təyinatlı birləşmələri Stormtroopers adlandırdıqları halda, onların İtaliya ordusunda ekvivalenti Arditi (Cəsurlar) idi. Hər iki bölmə sürətli və sarsıdıcı hücumlar edir, düşmən müdafiəsinə qarşı yüksəkrisikli basqınlar həyata keçirirdi [8, s.76].

İkinci Dünya müharibəsi zamanı xüsusi təyinatlı bölmələrin tətbiqi

İkinci Dünya müharibəsi illərində xüsusi və gizli əməliyyatların sayında “partlayış” baş vermiş, təxribat və sui-qəsd kimi tapşırıqların icrası ənənəvi hal almışdı. Bu əməliyyatlar sayəsində müttəfiq

qüvvələr üçün müharibənin müddəti qısaldıldı. Belə əməliyyatları həyata keçirmək üçün İngiltərə Hərbi Nazirlər Kabineti tərəfindən Xüsusi Əməliyyatlar İdarəsi Mərkəzi (Special Operation Executive – SOE) adlı hərbi birlik yaradılmışdır. İkinci Dünya müharibəsi illərində müttəfiq qüvvələr üçün son dərəcə uğurlu əməliyyatlar həyata keçirən bu birlik ilk missiyasına Almaniya Hərbi Hava Qüvvələrinin üzvü “SAVANNAH” kod adlı şəxsi öldürmək əmri ilə başladı. Amma Almaniya ciddi təhlükəsizlik tədbirləri gördüyü üçün əməliyyatda uğur qazana bilmədilər. 1941-ci ildə heç bir əhəmiyyətli hərbi uğur əldə edə bilməyən SOF-da vəzifə dəyişikliyi oldu və polkovnik Maurice Bakmaster bölmənin rəisi təyin edildi. Bakmasterin komandanlığı altında SOF, Almaniya Ordusunun təchizat yollarını, ərzaq və sursat kolonlarını vurmaq, kimyəvi silah istehsalı üçün istifadə edilən xammal olan kükürd mədənlərində təxribat törətmək və elektrik stansiyalarına hücum etmək kimi bir çox tapşırıqları yerinə yetirdi [9, s.97].

Məqalənin əvvəlində qeyd etdiyimiz kimi, XTQ tərəfindən həyata keçirilmiş əməliyyatlar kəşfiyyat əməliyyatları ilə xüsusi əməliyyatların bir-birinə qarışmasının tipik nümunələrindən biridir.

İkinci Dünya müharibəsi illərində Britaniya Ordusunun tərkibində yaradılan Xüsusi Hava Xidməti (SAS) dünyanın ən nüfuzlu xüsusi təyinatlılarından hesab olunur. İkinci Dünya müharibəsi başlayanda Britaniya Ordusunun tərkibində xüsusi əməliyyatlar həyata keçirən Uzaqməsafəli Səhra Qrupu (The Long Range Desert Group – LRDG) kimi tanınan bir bölmə var idi. Bu birliyə əlavə olaraq, 1941-ci ilin yayında SAS yaradılmış, həm İkinci Dünya müharibəsi zamanı, həm də müharibədən sonrakı dövrdə fəaliyyətləri ilə böyük nüfuz qazanmışdılar.

SAS-ın qurucusu və ilk komandiri Devid Stirlinq, dövrün ümumi komando nəzəriyyələrinə tamamilə zidd olan yeni bir konsepsiyaya keçidin müjdəsini verirdi. O dövrün hərbi ədəbiyyatlarında ən azı 200 nəfərdən ibarət komando birləşmələrinin əməliyyatlarda istifadəsi bir çox hərbi nəzəriyyəçilərin razılaşdığı ortaq fikir idi. Lakin Stirlinq hesab edirdi ki, daha kiçik, daha sürətli hərəkət edən, əməliyyat meydanına tez daxil olub çıxıb mobil bölmələr daha uğurlu olacaq. Stirlinqin komandanlığı bu fikrə inandırması nəticəsində SAS qoşunları yaradıldı. Mayor Devid Stirlinqin təşkil etdiyi SAS qoşunları müharibə zamanı LRDG ilə birgə hərəkət edirdi. LRDG SAS qoşunlarını düşmənin ön xəttinə yaxınlaşdırır, SAS qoşunları da buradan düşmən arxasına sızıb partlayıcılar yerləşdirərək ərazini tərk edirdilər. İkinci Dünya müharibəsi dövründə SAS getdikcə böyüdü. 1944-cü ildə Normandiya desantçıxarması baş verəndə SAS artıq ştat-struktur olaraq briqada səviyyəsində təşkil edilmişdi. İkinci Dünya müharibəsindən sonra ləğv edilən SAS bölmələri 1951-ci ildə Uinston Çörçill baş nazir olduqdan sonra yenidən quruldu [10, s.132].

İkinci Dünya müharibəsi illərində yaradılmış və müharibədə fəal iştirak etmiş daha bir bölmə ABŞ Ordusuna bağlı “Alamo Scout” adlı elit birliklərdir. Yeni Qvineyanın Ferqyuson adasında general-leytenant Valter Kruegerin komandanlığı ilə 6-cı Ordunun tərkibində qurulan bölmə Sakit okeanın cənubi-qərb bölgəsində düşmən ərazisinə sızaraq kəşfiyyat və müşahidə fəaliyyətləri həyata keçirməkdən məsul idi. Birliyə qəbul ediləcək namizədlər könüllülük əsasında seçilir, müraciət edənlər çox ağır fiziki və psixoloji sınaqlardan keçirilirdi. Məsələn, müsahibədə iştirak edən namizədlərin qarşısında fırça, saat zənciri, kibrit və s. əşyalar qoyulur, bu əşyalar müsahibə boyu masanın üstündə saxlanılırdı. Müsahibənin sonuna yaxın əşyaların üzəri örtülərək namizəddən onların stolun üzərində düzülüş ardıcılığını sayması tələb olunurdu. Bu ardıcılığı sayıb bilməyən namizəd bu mərhələdə xaric edilmiş sayılırdı. Seçim mərhələlərini uğurla başa vuraraq birliyə qəbul olunan namizədlərə xidmət edəcəkləri regionun yerli dili tədris olunur, namizədlər hücum qayıqlarından istifadə, əlbəyaxa döyüş üsulları və tam təchizatla üzgüçülük məşqləri daxil olmaqla, geniş hərbi təlim proqramına cəlb edilirdilər [10, s.142].

İkinci Dünya müharibəsi zamanı “Alamo Scouts” bölmələrinin düşmən arxasındakı rəsmi uğurlu əməliyyatlarının sayı 106-dır. Bunlar, ümumiyyətlə, düşmən arxasında həyata keçirilən, yüksək risk daşıyan izləmə və müşahidə tapşırıqları olsa da, heç bir şəxsi heyət itkisi olmadan həyata keçirilən əməliyyatlardır. Əgər bütün iştirakçı ölkələrin xüsusi əməliyyatların idarəetmə mərkəzləri səmimi olaraq statistikalarını ortaya qoysalar, bəlkə də həmin dövr üçün ən yüksək uğur göstəricisi “Alamo Scouts”lara məxsusdur. Lakin belə bir “etirafı” gözləmək sadəcə sadələşmə olardı. Onların ən məşhur əməliyyatı Yaponiya İmperator Ordusunun müttəfiq hərbi əsirlərin saxlanıldığı Filippindəki Kabanatuan

düşərgəsinə qarşı əməliyyatdır. 30 iyun 1945-ci ildə “Alamo Scouts” və Filippin partizan bölmələrinin iştirak etdiyi əməliyyatda düşərgə Yapon Ordusundan alınıb. Əməliyyatda yaponlar 523, “Alamo Scouts” və Filippin partizanları isə cəmi 2 əsgərini itirdi [11, s.157].

İkinci Dünya müharibəsi əsnasında Almaniya Ordusunda yaradılmış xüsusi təyinatlı birliyə rast gəlirik. “Brandenburqlar” adlanan bu xüsusi təyinatlı birlik, o zamanki analoqlarından fərqli olaraq, birbaşa Quru Qoşunları Komandanlığının (Oberkommando des Heeres-Wehrmacht) komandanlıq zəncirində deyildi. Bu bölmə o dövrdə Almaniya kəşfiyyatı olan Abverin rəhbəri olan admiral Vilhelm Kanarisin rəhbərliyi altında fəaliyyət göstərirdi. “Brandenburqlular”ın sələfi olan Gruppe Ebbinghaus xüsusi təyinatlı dəstəsi 1939-cu ildə Birinci Dünya müharibəsi zamanı alman ordusunda xidmət etmiş və partizan taktikasına xüsusi marağı olan alman zabiti Hauptmann Teodor Von Hippel tərəfindən yaradılmışdı. Von Hippelin xüsusi əməliyyatlara və partizan taktikasına marağını bilən admiral Kanarisin təkid və təşəbbüsləri ilə Almaniyanın Polşaya hücumu zamanı Von Hippelə qətiyyətli, yüksək təlim keçmiş əsgərlərdən ibarət kiçik birliklər yaratmağa icazə verildi. İki bölükdən ibarət olan bu bölmələr, əsasən, Qərbi Polşada və Sudet bölgəsində yaşayan etnik almanlardan ibarət idi. Onlar, əsasən, mülki geyimdə Polşanın işğalı zamanı cəbhənin dərinliklərində fəaliyyət göstərirdilər. Lakin Polşanın işğalından sonra bölmə ləğv edildi. “Brandenburqlar” bölməsinin yaradılması bu dağılmadan sonra baş verdi. Adını qurulduğu şəhər Brandenburqdan götürən birlik 15 oktyabr 1939-cu ildə admiral Kanarisin əmri ilə yaradıldı. Gizli əməliyyatların uğurla həyata keçirilməsi üçün birliyə özünü əcnəbi kimi təqdim edə biləcək şəxslər seçilirdi. Nasistlərin işğal etmək istədikləri ərazilər Şərqi və Şimali Avropaya doğru uzandığından, Polşa, Rusiya, Çexiya və Baltikyanı ölkələrdə danışılan dilləri bilən və bu əraziləri tanıyan insanlar heyətə cəlb olunurdu [11, s.105].

“Brandenburqlar”a qoşulan əsgərlərin fiziki və əqli dözümlülüyünün ən yüksək səviyyədə olmasını təmin etmək üçün çox ciddi təlimlər keçib, təxribat və məhvetmə kimi tapşırıqların yerinə yetirilməsi üçün lazım olan bacarıqlara yiyələnəcək şəkildə formalaşdırılırdılar. Bundan əlavə, bölmələrə həyatda sağ qala və ərazinin coğrafi imkanlarından geniş istifadə edə bilmə kimi bacarıqlara yiyələnməsi üçün məşğələlər tədris olunurdu. Birliyin həyata keçirdiyi uğurlu əməliyyatlardan biri də Hollandiyanın nasist işğalı zamanı baş vermişdir. Leytenant Vilhelm Valterin rəhbərliyi ilə Brandenburq bölmələrinin tapşırığı quru qoşunlarının effektiv hücumunu təmin etmək məqsədilə sərhəddə yerləşən iki Hollandiya sərhəd keçid məntəqəsini zərərsizləşdirmək və sərhəddəki körpünün alman tanklarının keçməsi üçün əlverişli mühafizəsini təşkil etmək idi. Hollandiya Hərbi Polisinin formasını geyinmiş Vilhelm Valter və alman hərbi əsir qiyafəsində olan Brandenburgerlər keçid məntəqəsində holland əsgərlərini aldadaraq, onlara yaxınlaşmış və sərhədin hər iki nöqtəsindəki mövqeyi zərərsizləşdirərək, almanlara keçidi təmin etmişlər.

Müasir Rusiya xüsusi təyinatlılarının əsası 1950-ci ildə qoyulsa da, bu bölmələrin bünövrəsini, hələ 1917-ci ildə sosialist inqilabından dərhal sonra SSRİ Ordusunda yaranmış birləşmələr təşkil edirdi. İnqilabdan sonra başlayan və 1918–1922-ci illər arasında davam edən vətəndaş müharibəsi zamanı xüsusi tapşırıqları yerinə yetirmək üçün Qırmızı Ordunun tərkibində bəzi xüsusi təyinatlı bölmələr yaradıldı. Bu qruplardan biri də sosialist inqilabına ideoloji cəhətdən tam sadıq olan insanlardan təşkil olunmuş Qırmızı Mühafizəçilərdir. Vətəndaş müharibəsi illərində bu bölmələr inqilab əleyhdarlarının cəmləşdiyi yerlərdə əks-kəşfiyyat, daxili təhlükəsizliyin təmin edilməsi, təxribat, təşviqat və təbliğat işlərinə cavabdeh idilər [12, s.18].

İkinci Dünya müharibəsi illərində xüsusi təyinatlı bölmələrin əsas lokomotivi hesab edilən sualtı hücum xüsusi təyinatlı birləşmələri bir çox cəbhədə fəaliyyət göstərmişdir. 1918-ci ildən sonra yaradılmış xüsusi təyinatlı birliklər kimi, bu sualtı bölmələr də düşmən sahillərində kəşfiyyat məlumatlarının toplanması, müşahidə, diversiya və sair tapşırıqları yerinə yetirirdilər. Bu əməliyyatlar, əsasən, SSRİ-nin Şimali, Baltikyanı, Qara dəniz və Sakit okeandakı donanmalarının kəşfiyyat idarələri tərəfindən planlaşdırılır və icra edilirdi. Hər bir idarə öz tərkibində müşahidə və xüsusi əməliyyatlar kimi şöbələrə bölünürdü. Bu birliklər sualtı qayıqlarla gizli şəkildə fəaliyyət göstərəcəkləri sahillərə daşınır (çıxarma), çıxarma və fəaliyyət rayonlarında partizan dəstələri tərəfindən dəstəklənirdi. Bu bölmələrin həyata keçirdiyi uğurlu əməliyyatlardan biri də nasistlərin “Barbarossa” əməliyyatı zamanı Odessanın

müdafiəsi zamanı baş verib. Nasistlərin hücum xəttinin arxasına atılan paraşüt bölmələri faşistlərin rabitə xətlərini məhv etmiş, cəbhənin dərinliyində kaos yaradaraq, alman ordusunun zəifləməsinə nail olmuşdur [13, s.18].

“Soyuq müharibə” dövründə xüsusi təyinatlı qüvvələrin tapşırıqları və əməliyyatları

Məlum olduğu kimi, İkinci Dünya müharibəsinin bitməsi və müharibədən sonrakı dövrdə qalib gələn iki böyük super gücün qarşıdurması ilə “Soyuq müharibə” adlı dövr başladı. “Soyuq müharibə” bu iki böyük dövlət və bu böyük dövlətlərlə müttəfiq olan kiçik dövlətlər arasında münaqişə və mübahisələrin birbaşa müharibə elan etmədən həyata keçirildiyi bir dövrə aiddir [14, s.167].

Tərifdən də anlaşıldığı kimi, “Soyuq müharibə”nin mahiyyəti və tərəflərin bir-birləri ilə birbaşa qarşıdurmadan qaçmaq üçün izlədikləri strategiyaya görə, Soyuq müharibə dövründə gizli əməliyyatlar və kəşfiyyat fəaliyyətləri pik həddə çatmışdır. Bu strategiya hər iki blokun rəsmi sənədlərində öz əksini tapıb. Bunun ən gözəl nümunələrindən biri, 1952-ci ildə ABŞ-da polkovnik Aaron Bank tərəfindən əsas qoyulmuş xüsusi təyinatlı bölmələrə verilən ilk döyüş əmridir. Sərəncamda bölmənin vəzifəsi belə göstərilir: *“Düşmən tərəfindən işğal olunmuş ərazilərə qurudan, dənizdən və havadan sızmaq və orada mümkün xüsusi əməliyyatların keçirilməsi üçün əvvəlcədən müqavimət və partizan hərəkətləri təşkil etmək”*. “Soyuq müharibə” dövründə ABŞ hərbi konsepsiyasının xüsusi təyinatlı bölmələrə yanaşması və onların tapşırıqlara bölüşdürülməsi işi Sovet İttifaqının “Qərbi Avropanı mümkün işğalı”na qarşı əvvəlcə gizli şəkildə aparılırdı. Lakin sözügedən işğal ssenarisi reallaşdıqda sovetlərin təminat və daşıma yolları üzərində təxribatlar törətmək məqsədilə yerli əhalidən partizan dəstələri təşkil olunacaq, təlim keçilib, təchiz edilib, həmin bölmələrə rəhbərlik ediləcəkdə [15, s.1-2].

ABŞ-da xüsusi təyinatlıların inkişaf mərhələsinə nəzər yetirdikdə, bugün rəsmi olaraq, “Yaşıl Bərəlilər” (Green Berets) kimi tanınan ABŞ Ordusunun Xüsusi Təyinatlı Qüvvələrinin strukturunu görürük. Hal-hazırda da aktiv fəaliyyət göstərən bu bölmə Kaliforniyadakı məşhur Fort Brag bazasında hazırlıqlarını davam etdirir [16, s.1-2].

Eyni zamanda “Soyuq müharibə”nin digər cəbhəsi olan SSRİ üçün də xüsusi təyinatlı bölmələr NATO ölkələri ərazisində idarəetmə və nəzarət mexanizmini pozmaq, ən vacibi Qərb blokunun Varşava Paktı ölkələrinin sahib olduğu konvensional silah və kəmiyyət üstünlüyünə qarşı əsas vasitə olaraq qoruduğu nüvə silahlarının təsirsiz vəziyyətə salınması üçün mühüm vasitədir. Dr. Mark Qaleotti bildirir ki, SSRİ xüsusi təyinatlıları “Spetsnaz” (rus dilində “xüsusi təyinat” sözlərinin abreviaturu) SSRİ-nin bir çox kritik hərbi əməliyyatlarında döyüş bölgələrində mühüm mövqeləri (kritik əraziləri) ələ keçirmək kimi tapşırıqlara da cəlb olunublar. Buna misal olaraq, 1968-ci ildə Çexoslovakiyaya və 1979-cu ildə Əfqanıstana müdaxilələri göstərmək olar. Bununla belə, Qaleotti iddia edirdi ki, bu, xüsusi təyinatlıların əsas funksiyası deyil və əsas vəzifə Sovet doktrinasına uyğun olaraq, mümkün Üçüncü Dünya müharibəsi zamanı Qərb bloku ölkələrinə məxsus nüvə silahlarını və döyüş başlıqlarını məhv etməkdir [17, s.1-2].

“Soyuq müharibə”dən sonrakı dövr

“Soyuq müharibə”nin başa çatması ilə dünya siyasi sistemi hələ tam balansını tapmasa da, 1990-cı və 2000-ci illərin əvvəllərindəki kaos müəyyən qədər səngimişdir. Vladimir Putinin rəhbərliyi altında Rusiyanın iqtisadi olmasa da, hərbi aspektdən supergüc kimi “meydana” qayıtması, Çinin iqtisadi manevrlərlə getdikcə ABŞ ilə daha qəliz bir rəqabətə girməsi və son olaraq da Avropada Qərbdən asılı olan əməliyyat qabiliyyətli orduların formalaşması kimi proseslərə diqqət etdikdə dünyanın çoxqütblü bir siyasi sistemə doğru təkamül etdiyini deyə bilərik. Çoxqütblü dünyada çoxqütblü maraqların və əlbəttə bu maraqlardan yetişən müharibələrin olacağını əvvəlcədən ehtimal etmək çətin deyil. Günümüzün geosiyasi və hərbi dinamikası bu reallığı tam şəkildə əks etdirir.

Nüvə imkanları məlum olan qüvvələrin “Soyuq müharibə” dövründə olduğu kimi, bir-birlərini birbaşa hədəf almaqdan yayınacaqlarını nəzərə alsaq, hazırda baş verən müharibələrin, təxribat, diversiya və terrorun artaraq davam edəcəyini proqnozlaşdırmaq olar.

Məsələni anlamaq üçün Suriyadan bir misal çəkmək kifayət edir. Burada ilk olaraq, Rusiyanın dəyişən hərbi konsepsiyası haqqında məlumat vermək yerinə düşərdi. Memarı Rusiya Federasiyasının sabiq Baş Qərargah rəisi Valeri Gerasimov olan və 2013-cü ildə həyata keçirilən bu yeni konsepsiyada müasir dünyada dinc dövrlə müharibə dövrü arasındakı sərhədin bulanıqlaşdığı, izdihamlı orduların üz-üzə qaldığı müharibə modelinin köhnəldiyi irəli sürülür. Dövlətlərin hərbi əməliyyatları da bu yeni şərtlərə görə “dizayn” etməli, daha sürətli, elastik və müəyyən bir hədəf müəyyənləşdirərək həyata keçirilməli olduğunu nəzərdə tutur. Bu doktrina əsas götürülərək, Suriyada 2015-ci ildə meydana atılan Rusiya, mərhələli şəkildə burada tək oyun qurucusu mühitini formalaşdırmışdır. Bu nəzəriyyə əsasında Rusiya quru qoşunları ilə yanaşı, çox sayda xüsusi təyinatlı briqadaları da Suriyada tətbiq etmişdir. [18, s.1-3]. Bu doktrina əslində xüsusi əməliyyatların dünya dövlətləri tərəfindən daha çox mənimsənilən bir strategiya olduğunu göstərir.

Digər tərəfdən, ABŞ-ın Suriyadakı xüsusi təyinatlı bölmələri PKK terror təşkilatının Suriya qanadı olan PYD/YPG-yə silah və təlim dəstəyi verərək cəmiyyət arasında qeyri-leqal dəstək qüvvələrini yaradır [20, s.2-4]. Suriyadakı vətəndaş müharibəsi dünyada nadir hadisələrdən olduğu üçün hesab edirəm ki, bunu “partizan və ya cəbhə müharibəsi” adlandırmaq düzgün olmazdı. Çünki hal-hazırda bir çox dövlətlər mızdlu döyüşçü qrupları tərkibində beynəlxalq humanitar təşkilatlar adı altında (White Helmets, Free Burma Rangers və Vaqner və s.) cəmiyyət və əməliyyat sahəsində kəşfiyyat və təbliğat fəaliyyətləri həyata keçirirlər. Təkcə bu nümunə həmin regionda gələcəkdə xüsusi əməliyyatların daha çox icra ediləcəyi qənaətinə gəlməyə kifayət edir.

Yaxın Şərqi regionunda xüsusi təyinatlıların, dini və siyasi baxışlarına görə meydana çıxan silahlı birləşmələrin koordinasiya fəaliyyətlərinin daha məhsuldar olduğunu müşahidə edirik. Məlumdur ki, xüsusilə İran İnkilab Keşikçiləri Korpusunun xarici əməliyyat bölməsi olan Qüds qüvvələri bütün regionda intensiv fəaliyyət göstərir. Qüds qüvvələri Livandakı Hizbullah, Suriyada Bəşər Əsədin lehinə döyüşən milis qüvvələrinə, Yəməndə Səudiyyə Ərəbistanının rəhbərlik etdiyi koalisiyaya qarşı döyüşən Ənsarullah (Husi) və İraqda Həşdi Şabi qüvvələrinə intensiv şəkildə silah və hərbi təlimlər verdiyi iddia edilir. ABŞ hökumətinin məlumatına əsasən, Əfqanıstan, Qəzza, Livan, Yəmən, Suriya və İraqda Qüds qüvvələri” ilə mütəfiq olan qüvvələrin sayının 145.000 ilə 185.000 arasında olduğu ehtimal edilir [19, s.1-3].

Nəticə

Xüsusi təyinatlı bölmələrin tətbiqinin tarixi təcrübələrinin təhlili onların təhlükəsizliyin təmin edilməsinə və xüsusi əməliyyat tapşırıqların yerinə yetirilməsinə verdiyi töhfənin yüksək əhəmiyyətini göstərir. Dəyişən təhdidlər və əməliyyat mühiti nəzərə alınmaqla, istər döyüş taktikasının, istər döyüş hazırlığının, istərsə də texniki təchizatının davamlı təkmilləşdirilməsi istiqamətində tədbirlərin həyata keçirilməsi xüsusi təyinatlıların tətbiqi effektivliyinin artırılması baxımından vacibdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Michael, E.R. Encyclopedia of Elite Forces in the Second World War / E.R. Michael. – USA: Amber Books, – 2013. – 192 s.
2. Akhundov, R. Basics of Special Forces Operations Planning // Current directions of development of information and communication technologies and control tools. Abstracts of the Fourteenth International Scientific and Technical Conference. – Kharkov, – 25-26 April – 2024. Vol 1 – p.12-13.
3. Nato Standard AJP-01 Allied Joint Doctrine. Edition E. Version 1. / – Published by the NATO standardization office (NSO) – 2017, – 88 s.
4. Richard, B. Dictionary of Military Terms: [Third Edition] / B.Ricard. – London: A & C Black London, – 2007. – 227 s.
5. Queen’s Own Corps of Guides (Paunjab Frontier Force), The British Empire: [Electronic resource] / Historical overview - November 11, 2019.

URL: <https://www.britishempire.co.uk/forces/armyunits/corpsoguides/corpsoguides.htm>

6. John, G. Sons of John Company: A History of the Indian and Pakistan Armies / G.John. – London: Spellmount Press, – 1992. – 232-234 s.

7. 5th.Gurkha Rifles, The British Empire: [Electronic resource] / Historical overview - November 11, 2019. URL <https://www.britishempire.co.uk/forces/armyunits/gurkha/5thgurkhas.htm>

8. Paolo, M. Hell in the Trenches: Austro-Hungarian Stormtroopers and Italian Arditi in the Great War/ M.Paolo – USA Amherst Business Centre: Helion and Company, – 2018. – 240 s.

9. Hasan, E. Tarihi Derinlik İçinde Soğuk Savaş Sonrası Dünyada Yeni İstihbarat Kavramı / E.Hasan – Ankara: Kara Harp Okulu Savunma Bilimleri Enstitüsü Güvenlik Yönetimi Ana Bilim Dalı –2006. – 265 s.

10. Paul, K. Davis. Encyclopedia of Warrior Peoples and Fighting Groups [Second Edition] / Allen Lee Hamilton, – New York: Grey House Publishing, –2006, – 300-301 s.

11. Gordon, W. German Special Forces of World War II, (eds. by Martin Windrow), [First Edition] / – London: Osprey Publishing, – 2009, – 64 s.

12. Mark G. Spetsnaz: Russia’s Special Forces, [First Edition] / G. Mark – London: Osprey Publishing, – 2015, – 4s.

13. Soviet Naval Spetsnaz Forces, Naval War College Review / ed: Marc J.B. – U.S. Naval War College Digital Commons, – 1988. № 2.Vol. 41, – 18 s.

14. Oral, S. Siyasi Tarih 1918-1994 / S.Oral. – Ankara: İmge Kitabevi, – 2017, – 224 s.

15. Doug, L. Viewpoint: It’s Time For Special Operations To Dump “Unconventional Warfar”, War on the Rocks: [Electronic resource] / military – November 24, 2019.

URL: <https://warontherocks.com/2017/10/its-time-for-special-operations-to-dump-unconventional-warfare/>

16. U.S. Army Special Operations Center of Excellence (ABŞ Xüsusi Təyinatlılarının rəsmi saytı), [Electronic resource] / military – November 24, 2019. URL: <https://www.soc.mil/SWCS/about.html>

17. Oxford Research Group, “Spetsnaz: An Interview with Mark Galeotti”: [Electronic resource] / military – June 30, 2017. URL: <https://www.oxfordresearchgroup.org.uk/blog/spetsnaz-an-interview-with-mark-galeotti>

18. Sarah, F. Russian Spetsnaz, Contractors and Volunteers in the Syrian Conflict Russie. Nei. Visions, – 2015. № – s.105-125

19. Ruby, M. Viewpoint: A Brief History of the Syrian Democratic Forces, the Kurdish-led Alliance that Helped the U.S. Defeat the Islamic State: The Washington Post: [Electronic resource] / military -October 07, 2019. URL: <https://www.washingtonpost.com/world/2019/10/07/brief-history-syrian-democratic-forces-kurdish-led-alliance-that-helped-us-defeat-islamic-state/>

20. Council on Foreign Relations: Confrontation Between the United States and Iran: [Electronic resource] / military – November 24, 2019. URL: <https://www.cfr.org/interactive/global-conflict-tracker/conflict/confrontation-between-united-states-and-iran>

Аннотация

История и эффективность применения сил специального назначения:

анализ опыта и перспективы

Рашад Мамедов

В статье изучен опыт, полученный в войнах последнего столетия для эффективного преследования подразделений СпН в мирных, военных угрозах и вооруженных конфликтах, проведены математические и логические измерения полученных примеров. Целью исследования являются возникающие проблемы, связанные с применением разведывательной информации, выпускаемой силами специального назначения в мирное и военное время, и классификация потерь, возникающих от этих проблем. Это создание коэффициентов эффективности специальных операций, выполняемых в различных условиях, и выявление основных причин успеха и неудачи. С точки зрения цели ставятся задачи в научно-исследовательской работе.

Анализ особенностей безопасности при использовании подразделений специального назначения в войнах разных периодов, определение коэффициентов эффективности по особенностям применения более мелких мобильных групп, анализ эффектов развития современных механизмов позади камеры. Для решения задач используются методы исследования: теоретический анализ, анализ. Был получен следующий результат. Тенденция, наблюдаемая в ведении войн, также применима и к способам получения оперативных театров разведки. Быстро развивающиеся технические средства защиты и ударные средства авиации обладают одинаковыми возможностями обеспечения безопасности для обеспечения оперативной глубины огня подразделений специального назначения и информационной безопасности, что привело к увеличению угроз обнаружения документов.

Ключевые слова: Силы Специального Назначения, специальные операции, диверсии, коммуникационные возможности, угроза

Abstract

History and effectiveness of the use of special forces: analysis of experience and prospects

Rashad Mammadov

In the article, the experiences gained in the wars of the last hundred years for the effective prosecution of the Special Forces units in peaceful, military threats and armed conflicts were studied, and mathematical and logical measures of the obtained examples were carried out. The purpose of the research work is the emerging problems related to the application of the intelligence information released by the Special Forces in peacetime and wartime, and the classification of the losses arising from these problems. It is the creation of efficiency coefficients of special operations performed in various conditions, and the discovery of the main reasons for success and failure. In terms of the goal, tasks are set in scientific research work. Analysis of security features in the use of special-purpose units in wars of different periods, determination of efficiency coefficients according to the characteristics of the use of smaller mobile groups, analysis of the effects of the development of modern mechanisms behind the camera. Research methods are used to solve problems: theoretical analysis, analysis. The following result was obtained. The trend found in sustaining wars also applies to the way in which operational theaters of intelligence are obtained. Rapidly developing technical security and air strike means have the same security capabilities to ensure the operational depth of special purpose units fire and information security has increased the threats of document discovery.

Keywords: Special Forces, special operations, sabotage, communication opportunities, threat

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 08.07.2024

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 16.07.2024

Çapa qəbul edilmişdir: 12.08.2024

THE IMPORTANCE OF INTEGRATING THE AZERBAIJAN NATIONAL VERTICAL DATUM INTO THE EUROPEAN VERTICAL REFERENCE SYSTEM: DETERMINING AZERBAIJAN NATIONAL GEOID MODEL

PhD in National Security and Military Sciences, retired colonel Ilgar Musayev

<https://orcid.org/0000-0003-4160-9309>

Space Agency of the Republic of Azerbaijan (Azercosmos),

Military Scientific Research Institute

ilgar2533@gmail.com

ScD in Technical Sciences, professor Magsad Gojamanov

Baku State University, Faculty of Geography, Department of Geodesy and Cartography

mgodja@yandex.ru

ScD in Technical Sciences, professor Ekrem Tuşat

Konya Technical University, Faculty of Engineering and Natural Sciences,

Department of Geomatics Engineering

etusat@ktun.edu.tr

ScD in Technical Sciences, professor, retired colonel Muzaffar Kahvachi

Konya Technical University, Faculty of Engineering and Natural Sciences,

Department of Geomatics Engineering

mkahveci@ktun.edu.tr

Abstract. Height information is of great importance in engineering measurements and geodesy, and therefore it constitutes one of the main subjects of physical geodesy. As it is known, the ellipsoid height of the measurement point is obtained when GNSS measurements and calculations are used. However, orthometric heights measured and calculated from the mean sea level are used in engineering projects and GIS (Geographic Information Systems) applications carried out in countries. Therefore, ellipsoid heights determined by GNSS need to be converted into orthometric heights using a high-accuracy national geoid model. By determining the national geoid in question, the ellipsoid heights obtained from GNSS can be directly converted into the national vertical datum of the relevant country. On the other hand, elevations in topographic maps used both in infrastructure works for engineering purposes and for military purposes are produced based on the national vertical datum of the relevant country.

On the other hand, even though the topographic maps currently used in the state organizations of the Republic of Azerbaijan are harmonized with NATO map standards, but the national height system of Azerbaijan has not been integrated into the European Vertical Reference System (EVRS) yet. However, it is believed that the integration of the national height system of Azerbaijan into the EVRS will provide favorable opportunities for international cooperation activities in the field of mapping and will make an important contribution to the sustainable development of the country's economy.

In this article, necessity of integrating Azerbaijan's national height system into the EVRS and determining a national geoid model are discussed.

Keywords: mean sea level, geoid, quasigeoid, vertical reference system, orthometric height, normal height, levelling network

Introduction

Country vertical control networks (based on levelling and gravity networks) are created to determine the country vertical datum. For this purpose, precise geometric leveling measurements are

performed. Because, heights are defined in the Earth's gravity field. The vertical datum, defined as the zero-height surface, is the starting surface of the leveling networks in question. A country's vertical datum is determined by obtaining mean sea level using the data recorded at the tide gauge stations installed on sea shores. Therefore, for example, one of these tide gauge stations is decided as vertical datum starting point (e.g. Antalya tide gauge station in Turkey) and all other leveling points are connected to this starting point (mean sea level) with leveling measurements. Thus, a vertical datum determined for each country or a region is defined according to an arbitrarily chosen starting point(s) [1]. On the other hand, we can say that the geoid is the reference surface for geometric leveling measurements. In many countries, including Turkey, the geoid is considered to coincide with the Mean Sea Level (MSL) obtained by using sea level determination measurements performed at tide gauge points.

Height information is of great importance in engineering measurements and geodesy, and therefore it constitutes one of the main subjects of physical geodesy. As it is known, the ellipsoid height of the measurement point is obtained when GNSS measurements and calculations are used. However, orthometric heights measured and calculated from the mean sea level are used in engineering projects and GIS (Geographic Information Systems) applications carried out in countries. Therefore, ellipsoid heights determined by GNSS need to be converted into orthometric heights using a high-accuracy national geoid model [1].

We can obtain orthometric height (elevation) information from a topographic map. Topographic maps are detailed and accurate graphic representations of some features (e.g. contours, mountains, roads, boundaries, buildings, rivers, lakes, vegetation, etc.) that exist on the Earth's surface. Using the coordinate and elevation info given on a topographic map, one can easily determine the relative or absolute positions of these mapped features. The distinctive characteristic of a topographic map is the use of elevation contour lines to show the shape of the Earth's surface. Elevation contours are imaginary lines connecting points having the same elevation on the surface of the land above or below a reference surface, which is usually mean sea level. Contours make it possible to show the height and shape of mountains, the depths of the ocean bottom, and the steepness of slopes [2]. In practice, it is impossible to design various engineering and construction works, exploit natural resources, and strengthen the country's defense capability without using either electronic (vector or raster) or analog (paper) topographic maps.

What is a geoid and what is it needed for?

The vertical datum is a collection of specific points on the Earth with known heights either above or below mean sea level. Near coastal areas, mean sea level is determined with a tide gauge. In areas far away from the shore, mean sea level is determined by the shape of the geoid [3].

In order to determine the shape and dimensions of the Earth more accurately, the proof of the Earth model based on physical and geometric synthesis was made by A. C. Clairaut (1713–1765). With developing measurement and calculation technology and methods, the shape and dimensions of the Earth will continue to be determined more precisely in the future. To achieve this goal, physical land and ocean surface should be considered together. Because approximately 70% of the Earth consists of the ocean surface.

Gauss in 1828 stated that the shape of the Earth, in the geometric sense, is a surface that intersects the plumb lines (deflection of the vertical) at right angles and overlaps intermittently with the ocean surface. This surface, which is considered to continue on the still ocean surface and under the land, was named "geoid" by J. B. Listing in 1872. A much more valid definition for geoid was given by Helmert. Helmert introduced the definition of still ocean surface. According to this definition this surface is not affected by winds, temperature of the tides, pressure and salinity differences. This definition tells us that the geoid is an equipotential surface of the Earth's gravitational field and has a physical meaning (Figure 1).

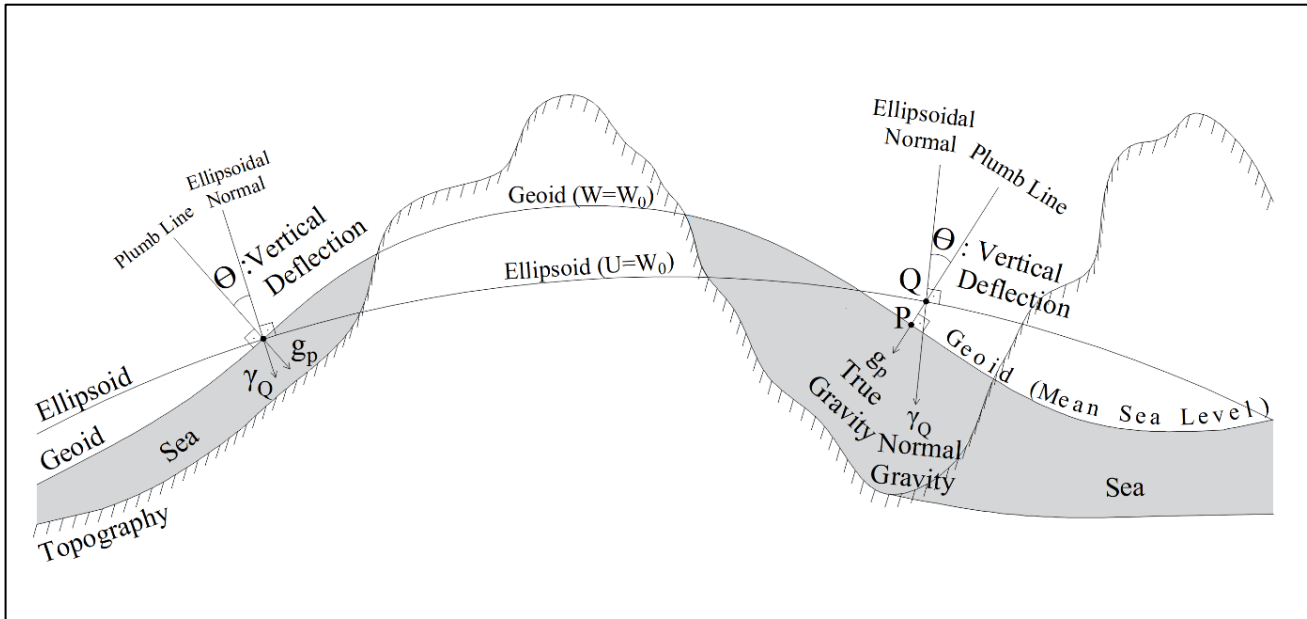

Figure 1. Geoid-ellipsoid relationship

As can be seen from the above definitions, geoid is a universally accepted vertical datum. Geoid is a datum used for “orthometric” and “dynamic” heights. On the other hand, gravity and leveling data are very important for height definition with physical meaning. Heights that have physical meaning are orthometric, normal and dynamic heights. Based on these height systems some geoid types can be stated such as gravimetric, hybrid, astrogeodetic, etc. Additionally, a quasigeoid is defined in Molodensky theory and is used instead of gravimetric geoid. Quasigeoid forms the starting surface (datum) for normal heights and is used in some countries, especially Russia. On the other hand, the reference ellipsoid is the starting surface for ellipsoid heights. It is not suitable for practical engineering applications and therefore is not directly used in infrastructure projects.

In short; Geoid is the equipotential surface of the Earth’s gravity field which best fits global mean sea level. In practice, the definition of mean sea level (MSL) is used to determine the geoid. Because, determining MSL is easier than complex geoid determination theories. Leveling networks established in countries are connected to the country’s vertical datum by connecting to MSL. Therefore, MSL provides the height of a point on land from the geoid (after corrections such as sea surface topography). MSL is a suitable starting surface for practical engineering applications. Therefore, if engineering projects are designed based on geoid-based elevation systems, it is clear that no negative situation will be encountered at the end of the project. In other words, when working with heights related to the geoid, water will flow downwards, for example, the same height value will be obtained at every point on the surface of a lake.

A vertical datum that has a physical meaning also provides continuity between regions such as country borders and coastlines in an intercontinental and global sense. Because the use of different height systems between neighboring countries may cause controversial results on country (land and sea) borders. In addition, as a result of defining a vertical datum with a physical meaning and the associated height system, engineering projects comply with the laws of physics valid in the world we live in (For example, water flowing from top to bottom, drilling oil and natural gas wells in the seas, construction of bridges and viaducts between two opposite shores, etc.). It can be done in compliance with. In short, choosing the right elevation system (ellipsoid or orthometric elevation) to be used in engineering projects is an important issue that determines whether these projects will be successful or not.

Nowadays, the question sometimes arises as to why ellipsoidal heights are not used for daily engineering services. The main reason why ellipsoid heights determined by GNSS are not used directly in engineering and infrastructure studies is that this height has only a geometric meaning and is not based on the physical reality of nature. However, orthometric heights defined according to the average sea

surface are defined depending on the physical reality of nature. Therefore, if the height system to be used does not have a physical meaning, for example, it will not be possible to tell which side is "up" and which side is "down" in harmony with the earth surface. On the other hand, the orthometric height difference between two points is very close to the height difference found by leveling. Therefore, orthometric corrections to geometric leveling measurements are very small values. This is one of the most important reasons why orthometric height is preferred for practical applications.

The elevation system, which has a physical meaning, and a vertical datum defined accordingly form an inseparable whole. This best explains why we should use the geoid as the appropriate vertical datum of a country.

A height system with physical meaning is expressed by the following general formula.

$$W_A = \sum_{i=0}^A g_i \Delta L_i \quad (1)$$

In this formula,

W_A – is the gravity potential at point A;

g_i – gravity values measured along the leveling lines in the field;

ΔL_i – refers to the height differences measured by leveling.

As can be seen from here, the height component has a meaning on its own. The reason for this is that, as can be seen from equation (1), there is a relationship between height and gravity potential. Here lies the reason why it is mandatory to use height information that has a physical meaning in practical engineering applications and in determining country borders.

The relationship between ellipsoid heights, which have a geometric meaning and are obtained by GNSS, and orthometric heights, which are defined in relation to the geoid and have a physical meaning, can be seen in figure 2 and equation (2).

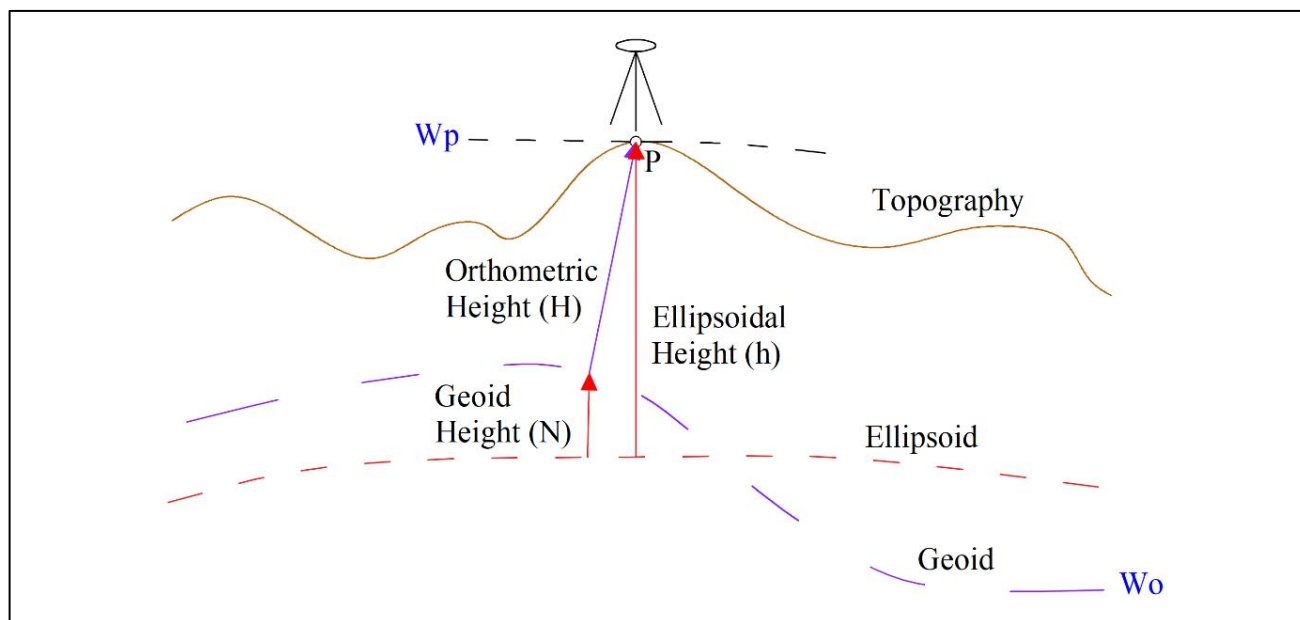

Figure 2. Relationship between Ellipsoid Height and Orthometric Height

$$h = H + N \quad (2)$$

Here;

h – ellipsoid height of point P;

H – Helmert orthometric height of point P;

N – geoid height of point P.

Thus, if the geoid height is known, the Helmert orthometric height value of that point can be easily calculated with equation (2). As a result, orthometric heights calculated based on real gravity values measured in the field are the most accurate height system for country surveys and practical engineering applications.

Current Situation in Azerbaijan

There is a limited amount and scope of information regarding the geodetic infrastructure of Azerbaijan, and an evaluation has been made in the light of scientifically available data. Therefore, the suggestions regarding Azerbaijan National Geoid determination has been prepared based on the limited information we have.

As far as is known, the geodetic infrastructure (horizontal and vertical datum) used by the Soviet Union (USSR) was used in Azerbaijan for many years. In the following years, in parallel with the developments in the world, the need to establish a real-time continuously operating reference GNSS network (CORS) emerged in Azerbaijan, and as a result of the studies carried out on this subject, a CORS network named AZPOS (Azerbaijan Positioning Observation System) with 37 stations was established. 3D coordinates obtained using AZPOS network data are in the WGS84 system (Figure 3).

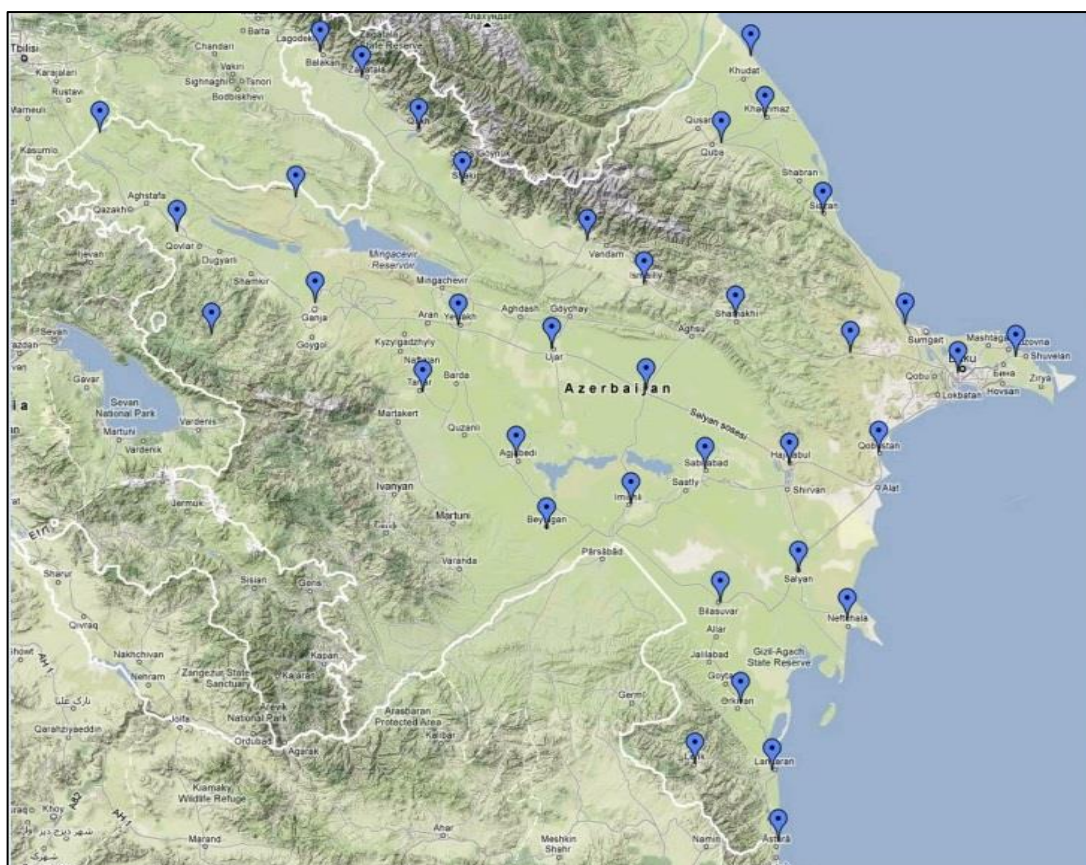

Figure 3. AZPOS network

In addition, in order to facilitate the preparation of the geodetic basis of these maps within the framework of the project “creation the Azerbaijan International Fundamental GPS Base (AIFGB)”, GPS measurements were carried out in 2000 at 55 class I and II triangulation points on the territory of the republic. Of these points, 7 are located on the territory of the Nakhchivan Autonomous Republic [4].

According to the AIFGB project, three-dimensional coordinates (X, Y, Z) and time-dependent rates of change (V_x , V_y , V_z) of each point were determined in the International Terrestrial Reference Frame (ITRF) system with an accuracy of several cm. Orthometric heights (H) were determined based on the average level of the Baltic Sea. In the measurement works Trimble 4000 SSE and Ashtech Z – Surveyor GPS receivers were used. The distance between points is 30–60 km (Figure 4).

Figure 4. Azerbaijan International Fundamental GPS Base (AIFGB) project map

On the other hand, Azerbaijan's classical geodetic infrastructure is in the SK-42 system (based on the Krassovsky 1940 ellipsoid), whose starting point is the Pulkovo Observatory (Saint Petersburg) in Russia. Azerbaijan's vertical datum (elevation system) is still based on the Baltic Sea mean sea level. In other words, this vertical datum (Baltic height system; BHS: Baltic Height System) has always been used in engineering services in Azerbaijan from past to present. BHS is a system created in the 1950s by Russia, Estonia, Latvia, Lithuania and Poland, located in the east of the Baltic Sea. This system was created based on long-term average sea level observations recorded between 1825 and 1840 at the Kronstadt (St. Petersburg) tide gauge station in the Gulf of Finland and was updated in 1977 and named BHS77. Therefore, all topographic maps and engineering studies produced according to the SK-42 datum were made according to the orthometric heights in the BHS vertical datum.

Despite the fact that the geodetic basis, cartographic projection and design of the mentioned topographic maps were prepared according to NATO standards but, as indicated in the technical specifications of the AIFGB project, the relief height on the maps was calculated based on the average level of the Baltic Sea. It is for this reason that a note about height adjustment was indicated at the bottom of the frame of each map (Height Correction: Find corresponding height value in the map by subtracting 16 m. from the Ellipsoidal Height in WGS-84 computed by GPS receivers) (Figure 5).

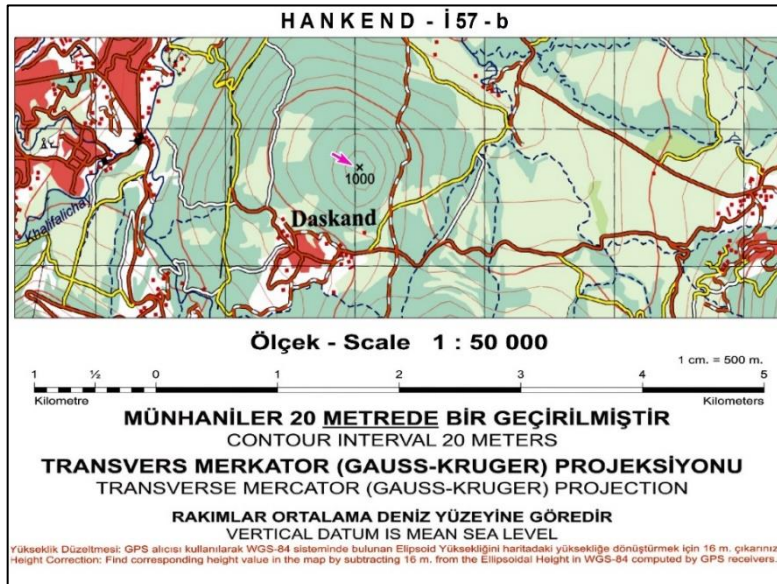
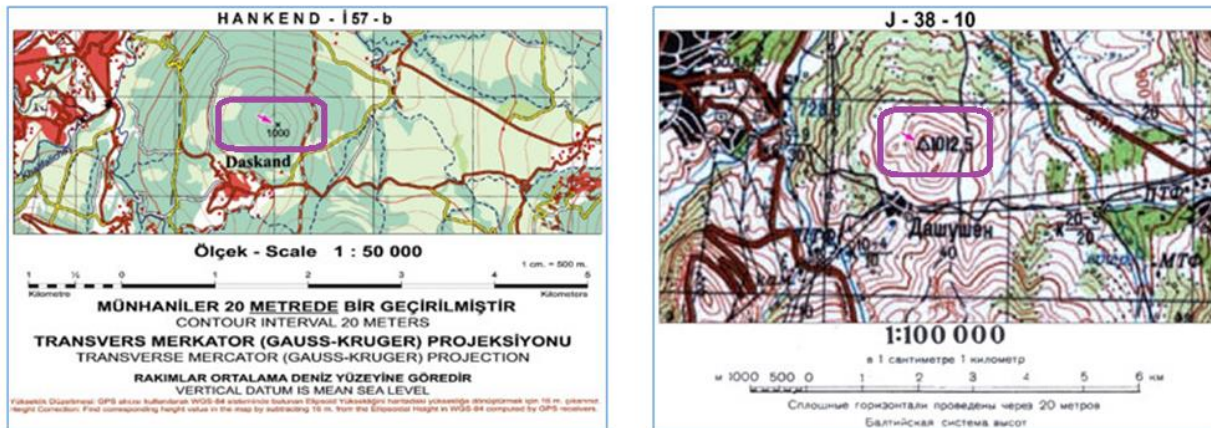

Figure 5. 1 : 50 000 scale topographic map prepared in NATO standards

When comparing the height values on maps prepared within the framework of the MGCP (Multinational Geographic Cartographic Project), for the Karabakh region of the Azerbaijan Republic with the corresponding height values on topographic maps in the SK-42 coordinate system, it was found that the heights of the peaks of the same name above sea level differ from each other from 10 meters to 35 meters (Figure 6).

Comparison 1

Comparison 2

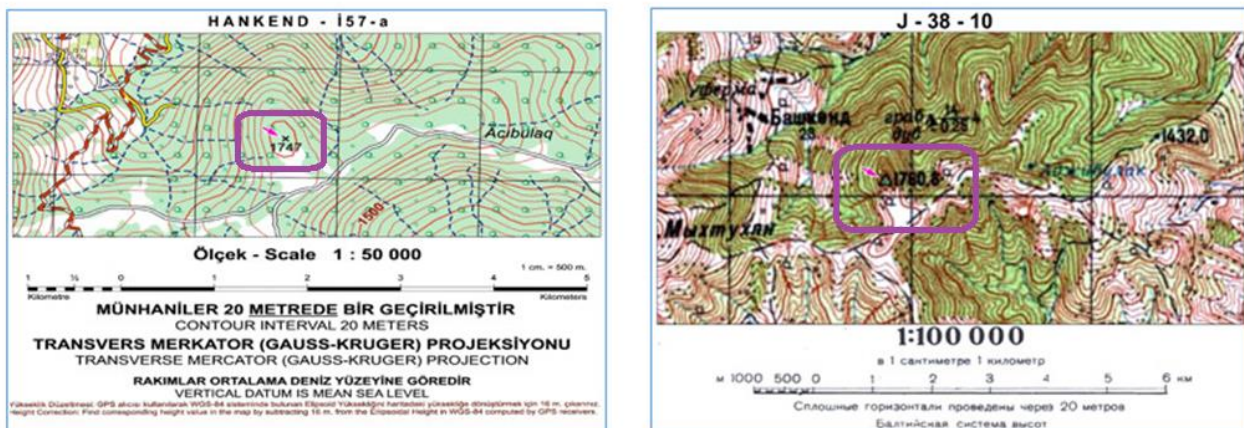

Figure 6. Comparison of elevation values on 1 : 50 000 scale topographic maps prepared according to NATO standards within the (MGCP) with corresponding elevation values on SK-42 coordinate system maps

If it is taken into account that the terrain relief in both WGS-84 and SK-42 coordinate system topographic maps is calculated based on the Baltic elevation system, then there should be no difference in the elevation value.

The initial zero value taken from the mean level of the Baltic Sea was transferred to the entire territory of the Soviet Union at that time, including the territory of the Republic of Azerbaijan, in order to determine the absolute heights on topographic maps. The problem is that there are always errors in the transmission of level values over long distances, and the errors increase as you move towards the edges.

To reduce the errors in the heights of points whose height is determined in leveling routes in accordance with the requirements of the instructions for determining height values, a leveling route starting from the average level of one sea must be connected to the average level of another sea or to another point, the height of which is considered as reference. After this, the difference in heights between the starting point and the last point should be distributed equally to the absolute heights of the leveling route. This process is called adjustment of the leveling network [5].

Due to the fact that the territory of the Republic of Azerbaijan is located far from the seas connected to the World Ocean, and the nearby Caspian Sea is not geographically connected to the ocean, it is likely that leveling routes starting from the Baltic Sea were not connected to the seas of the World Ocean in this direction.

In topographic maps prepared for the European continent, the reference values used in the elevation system are closely related to each other. That is, leveling routes originating from the average level of the seas of the surrounding continent are connected with the average levels of other seas of the surrounding continent. In Europe, 1971–1986 and 1994–2007, a number of international leveling works were carried out in order to connect existing networks of high-altitude systems and improve their accuracy. Compared to the former Soviet Union, the territory of the European continent is not large. However, a lot of leveling work has been done here. This means that height values were not transmitted over long distances, and leveling routes were periodically adjusted, as a result of which errors were reduced. Of course, the leveling work carried out from time to time had a positive effect on the accuracy of the elevation system of NATO topographic maps [6].

As mentioned above, extensive leveling work has been carried out within the framework of international projects on the European continent. However, there is no precise geoid available for Europe with an accuracy of a few centimeters which fulfils the requirement for the practical applications.

At a symposium held in Warsaw on June 8-11, 1994, EUREF (European Reference Frame EUREF), a sub-commission of the International Association of Geodesy (IAG – International Association of Geodesy), in order to solve the problem of using the capabilities of modern satellite navigation technology and to contribute to the unification of different elevation systems in Europe, Adopted a decision on the establishment European Vertical GPS Reference Network (EUVN) (Resolution No. 3). The most important practical and scientific aspects of EUVN are:

- contribution to a unique European height datum;
- connection of European tide gauge benchmarks as contribution to monitoring absolute sea level variations;
- establishing of fiducial points for the European geoid determination;
- Preparation of European Vertical Kinematic Network.

The EUVN includes 195 points all over Europe, 79 EUREF points, 53 nodal points of the Leveling Networks of Eastern and Western Europe and 63 tide gauges.

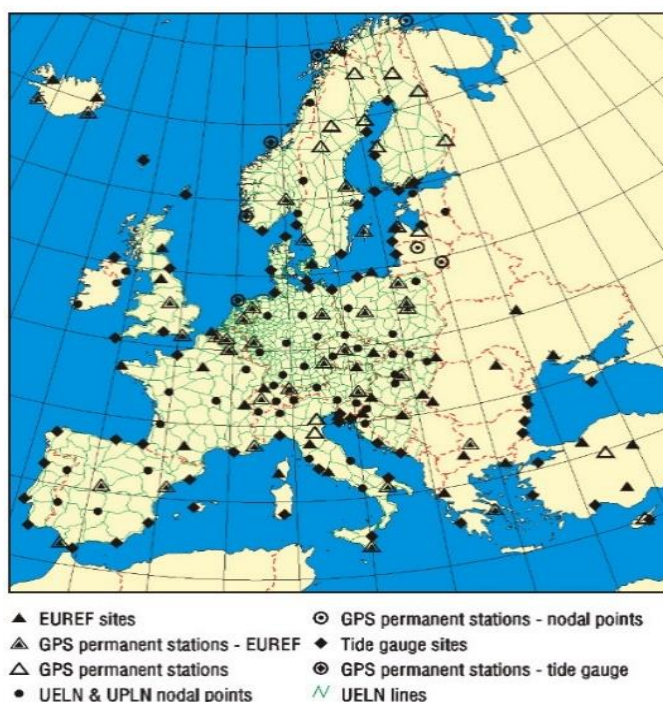

Figure 7. European Vertical GPS Reference Network

As a result of the completion of the EUVN project, a new geoid for the European continent will be defined and it will be possible to change the errors in determining elevation points within a few centimeters [2]. In addition, this project will develop a geokinematic elevation reference system for Europe by linking level points determined by traditional methods to heights measured using GPS [7].

The national elevation systems of European countries are determined via mean sea levels obtained from mareograph stations operating in the Baltic, North Sea, Mediterranean and Black Seas surrounding the continent. The difference between the levels of these seas can reach several decimeters. These differences are caused by different distances between the sea surface and the geoid. In addition, the zero levels measured at mareograph stations do not refer to the mean sea level, since the determination of the mean level of the sea in a still state is historical in nature. For example, the zero point of the city of Amsterdam was determined in 1684 according to the state of the rising and receding sea.

In Europe, three different systems for calculating height are used: normal, orthometric and normal-orthometric. The orthometric height system is used in Türkiye, Belgium, Denmark, Finland, Italy and Switzerland, but the normal height system is used in France, Germany, Switzerland and in most countries of Eastern Europe [8]. As briefly explained above, in the orthometric height system, the absolute heights of points on the earth surface is calculated from the geoid surface along a vertical (plumb) line.

In the Russian Federation and the states of the former Soviet Union, a system of normal heights is used. In the normal height system, the absolute height of points on the land surface is calculated from the surface of a quasi-geoid along the normal line. A normal line is a line that is tangent to a curve at one point and perpendicular to the tangent at the same point. If we draw pieces down along normal lines under the influence of the earth's gravity, a surface will be defined below. Soviet and Russian geophysicist scientist Mikhail Sergeyovich Molodensky is proposed to call this surface quasi-geoid. In open seas and oceans, the surfaces of the geoid and quasi-geoid coincide [9]. Normal heights can be accurately calculated based on the Earth's gravity values [10].

Although the AZPOS network, which is currently used in Azerbaijan, provides coordinates in 3 dimensions, the third dimension (the height information) is the ellipsoid height of the measurement point. In other words, the heights obtained in real time from the AZPOS system are ellipsoid heights that only have geometric meaning and are defined based on the WGS84 reference ellipsoid. Therefore, it is not possible to use these ellipsoidal heights directly in many engineering and infrastructure works. Therefore, ellipsoid heights obtained in real time in the field must be converted into orthometric heights using a suitable method in order to be used in engineering studies and topographic map production.

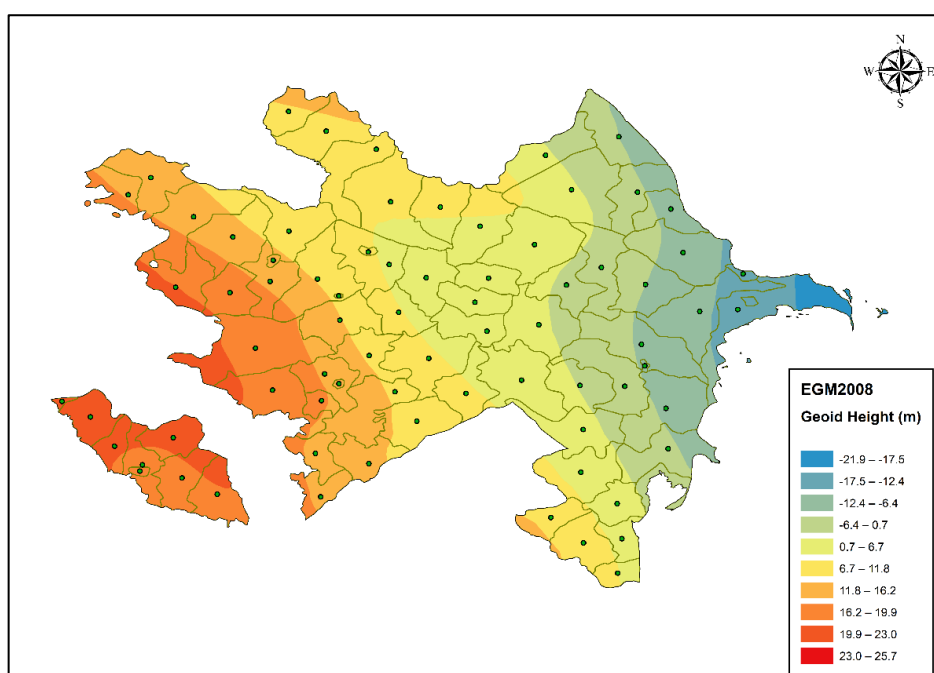

Figure 8. EGM2008 geoid heights for Azerbaijan

In many studies, it is possible to calculate orthometric heights by using global geoid models. However, it is still not possible for the absolute accuracy of global geoid models to provide results better than ± 1 meter. Because the accuracy of data used in these models does not cover the whole world. For this reason, it is appropriate to use global geoid models for 1/25000, 1/100000 and smaller scale studies. It is considered that determining national and regional geoid will be the most appropriate solution for engineering projects and public investments (Figure 8).

Although there is no detailed and accurate information based on scientific basis about the vertical datum used in Azerbaijan and therefore the geoid, it is generally accepted that the accuracy of the conversion parameters between the WGS84 system and the SK42 system is around ± 1 meter on average. Conversion parameters between WGS84 and SK42 datums are given in table.

Due to the uncertainties briefly explained above in the Azerbaijan geoid, it is clear that errors of up to a few meters in the ellipsoid heights of the points will occur as a result of the transformations made using the transformation parameters in Table. For this reason, using the conversion parameters given in Table in areas such as engineering measurements, road and railway projects, and irrigation projects that require precise elevation information will cause significant errors.

Table. Transformation parameters between SK42 and WGS84 systems (Musayev and Gojamanov 2021) [4].

Parameter Name	From SK42 to WGS84
ΔX (meter)	25 m
ΔY (meter)	-141 m
ΔZ (meter)	-78.5 m
S (ppm)	0
ω_x (")	0
ω_y (")	-0.350
ω_z (")	-0.736

What needs to be Done Regarding Geoid Model Determination and Integrating Azerbaijan National Vertical Datum into EVRS?

As can be seen from what has been briefly explained so far, the height of Azerbaijan's modern AZPOS system (ellipsoid height) and its current vertical datum (height system) do not match. This is an important problem with a high potential to lead to negative consequences in projects and applications based on altitude information. In addition to all these, the urgent solution of this problem becomes much more important in order to integrate with the world regarding vertical datum and to create unity and standards in maps produced on a country basis.

In addition to solving this important problem, the best solution would be for Azerbaijan to abandon the SK42 datum and switch to the international terrestrial reference system (ITRF), which is accepted all over the world, with a detailed and accurate planning in the AZPOS system. Thus, 3D coordinates will be published in the ITRF system in real time in the AZPOS system. In addition, by calculating a geoid and/or quasi geoid suitable for Azerbaijan, both the Azerbaijan National Vertical Datum will be defined and the (Helmert and/or Normal) orthometric heights required for practical engineering studies will be obtained in real time using AZPOS correction data. It can be published to those making measurements in the field. With such a project, Azerbaijan will have an up-to-date, accurate coordinate system and datum at international standards, and will be technically integrated with the world. Thus, integrating Azerbaijan National Vertical Datum into EVRS is considered a very useful issue for the near future. To realize this aim, first of all, the Azerbaijan national geoid model should be created. After that, the Azerbaijan vertical datum should be defined and the integration of this datum into EVRS should be carried out in collaboration with the relevant academic and national institutions of Azerbaijan, Türkiye and Europe.

Additionally, calculating a national geoid (or Quasi geoid) based on modern techniques will also be very useful for cadastral studies in Azerbaijan. In order to fully decide which type of geoid should be determined in Azerbaijan, it is necessary to obtain more detailed information (e.g. gravity measurement status, number of gravity points, gravity datum, leveling measurement status, information on the national leveling network, etc.) from authorized public institutions.

Conclusions

There is no accurate and up-to-date geoid to meet today's needs in Azerbaijan. It is necessary to create a country's national vertical datum and geoid using modern techniques and measurement methods. Because, all country surveys and engineering studies are carried out using Helmert or Normal Orthometric Heights, which are based on a national/international vertical datum determined according to the average sea level. For this, it is necessary to determine the gravimetric geoid (Helmert orthometric height) and/or quasi-geoid (Normal orthometric height). For the gravimetric geoid, there is a need to examine the gravity and leveling measurements and calculations made so far in Azerbaijan. It must be decided which of the Black Sea, Mediterranean, Caspian Sea, Baltic Sea or others will be considered as the starting point for the average sea level. Accordingly, the Azerbaijan elevation system should be updated and the Azerbaijan Geoid should be determined with high accuracy. For all these, the "Modernization of the Azerbaijan Height System and Determination of the Azerbaijan National Geoid" project must be implemented.

As a result; it is clear that Azerbaijan needs modern and up-to-date horizontal-vertical datums. The height information obtained with AZPOS in the WGS84 datum is ellipsoidal height, and since it has only geometric meaning, it is not possible to use it directly in many engineering studies. In this context, determining the Azerbaijan National Geoid is an extremely important issue. Since geoid heights can be easily calculated by determining the Azerbaijan gravimetric and/or Quasi-geoid, geoid heights can be published in real time to AZPOS users making measurements in the field, and thus, errors arising from height information will be eliminated in all engineering projects and accurate and real-time orthometric heights will be obtained. This means saving money, time and labor for Azerbaijan.

In addition, a modern and high-accuracy vertical datum and geoid integrated with EVRS and neighboring countries will have been determined.

References

1. Kahveci, M., Yıldız, F. GPS/ GNSS Uydularla Konum Belirleme Sistemleri // – Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık – 2021
2. Ihde J., Adam J., Gurtner, W., Harsson, B.G., ScLueter, W., Woepelmann, G. 1995: The concept of the European Vertical GPS Reference Network: [Electronic resource] / URL: <https://office.iag-aig.org/doc/5c829fc805786.pdf>
3. NOAA 2024, The Vertical Datum: [Electronic resource] / – 29.06.2024. URL: <https://oceanservice.noaa.gov/>
4. Musayev, I., Gojamanov, M. Geodetic Errors Arising from the Differences Between SK-42 and WGS-84 Coordinates Systems When Implemented in Modern Weapon Systems // – Konya: Journal of Engineering Sciences, – 2021 №2. V. 9. – p. 306-313.
5. Баканова, В. В. Практикум по геодезии / В.В.Баканова, Я.Я.Карклин, Г.К.Павлова, М.С.Черемисин – Москва: НЕДРА – 1983. – 456 с.
6. Musayev, I., Gojamanov, M. Establishment the state interactive geo-information center // – Warsaw: Colloquim-journal, – 2019 № 27. Vol. 51, – p. 5-8
7. EUVN – European Vertical Reference Network: [Electronic resource] / – 29.06.2024 URL: https://evrs.bkg.bund.de/Subsites/EVRS/EN/Projects/EUVN/euvn_cont.html
8. Ihde, J., Augath, W. The Vertical Reference System for Europe, International Association of Geodesy Symposia, The_Vertical_Reference_System_for_Europe?: [Electronic resource] / – 2002.

URL: <https://www.semanticscholar.org/paper/The-Vertical-Reference-System-for-Europe-Ihde-Augath/a695a84761ace2a11c955fc61f9f01cb59805e1b>

9. Герасимов, Ф.Я. Краткий топографо-геодезический словарь-справочник / Ф.Я. Герасимов, Б.С. Говорухин., Б.С. Кузьмин, В.М. Молоканов, Е.М. Поспелов, В.В. Фомин. – Москва: НЕДРА – 1973, – 280 с.

10. Хаимов, З.С. Основы высшей геодезии / З.С. Хаимов – Москва: НЕДРА – 1984

Xülasə

Azərbaycan hündürlük sisteminin Avropa hündürlük sisteminə inteqrasiyanın əhəmiyyəti:

Azərbaycan milli geoid modelinin müəyyən edilməsi

İlqar Musayev, Məqsəd Qocamanov, Ekrem Tuşat, Muzaffer Kahveci

Mühəndis ölçmə işlərində və geodeziyada hündürlük sistemi məlumatları mühüm əhəmiyyətə malik olub və fiziki geodeziyanın əsas predmetlərindən birini təşkil edir. Məlum olduğu kimi, bugün yer səthində istənilən nöqtənin ellipsoid hündürlüyü Qlobal Peyk Naviqasiya Sisteminin (GNSS) geodeziya ölçmələri və hesablamalarından istifadə etməklə əldə olunur. Buna baxmayaraq, dünyanın bir çox ölkələrində orta dəniz səviyyəsindən ölçülən və hesablanan ortometrik yüksəkliklər hələ də mühəndislik layihələrində və CİS (coğrafi informasiya sistemləri) tətbiqlərində istifadə olunur. Buna görə də GNSS tərəfindən müəyyən olunan ellipsoid hündürlüklərini yüksək dəqiqliyə malik milli geoid modelindən istifadə edərək, ortometrik hündürlüklərə çevirmək lazımdır. Sözügedən milli geoidi təyin etməklə, GNSS-dən alınan ellipsoid hündürlükləri birbaşa müvafiq ölkənin milli şaquli (hündürlük) məlumatlarına çevirmək mümkündür. Digər tərəfdən, həm mühəndislik, həm də hərbi məqsədlər üçün infrastruktur işlərində istifadə edilən topoqrafik xəritələrdə hündürlüklər (yüksəkliklər) müvafiq ölkənin milli şaquli sistem məlumatlarına əsasən hazırlanır.

Hal-hazırda Azərbaycan Respublikasının dövlət qurumlarında istifadə olunan topoqrafik xəritələr NATO xəritə standartlarına uyğunlaşdırılsa da, Azərbaycanın milli hündürlük sistemi hələ də Avropa Şaquli İstinad Sisteminə (European Vertical Reference System, EVRS) inteqrasiya olunmayıb.

Azərbaycanın milli hündürlük sisteminin EVRS-ə inteqrasiyası xəritəçəkmə sahəsində beynəlxalq əməkdaşlıq fəaliyyəti üçün əlverişli imkanlar yaradacaq və ölkə iqtisadiyyatının davamlı inkişafına mühüm töhfə verəcək.

Məqalədə Azərbaycanın milli hündürlük sisteminin EVRS-ə inteqrasiyasının zəruriliyindən və milli geoid modelinin müəyyənləşdirilməsindən bəhs edilir.

Açar sözlər: dənizin orta səviyyəsi, geoid, kvazigeoid, şaquli istinad sistemi, ortometrik yüksəklik, normal yüksəklik, nivelir şəbəkəsi

Аннотация

Значение интеграции Азербайджанской системы высот в европейскую систему высот:

определение национальной модели геоида Азербайджана

Ильгар Мусаев, Магсад Годжаманов, Экрем Тушат, Музаффар Кахфечи

Данные системы высот имеют большое значение в инженерных изысканиях и геодезии и поэтому составляют один из основных предметов физической геодезии. Как известно, сегодня эллипсоидальную высоту любой точки земной поверхности получают с помощью геодезических измерений и расчетов Глобальной навигационной спутниковой системы (ГНСС). Однако до сих пор во многих странах мира ортометрические высоты, измеренные и рассчитанные по среднему уровню моря, используются в инженерных проектах и приложениях ГИС (географических информационных систем). Поэтому высоты эллипсоида, определенные с помощью GNSS, необходимо преобразовать в ортометрические высоты с использованием высокоточной национальной модели геоида. С другой стороны, отметки (высоты) на топографических картах, используемых при инфраструктурных работах как инженерного, так и военного назначения, готовятся на основе данных национальной вертикальной системы соответствующей страны.

Несмотря на то, что топографические карты, используемые в настоящее время в государственных организациях Азербайджанской Республики, адаптированы к картографическим стандартам НАТО, национальная система высот Азербайджана еще не интегрирована в Европейскую вертикальную систему высот EVRS (European Vertical Reference System).

Интеграция национальной системы высот Азербайджана в EVRS создаст благоприятные возможности для международного сотрудничества в области картографии и внесет важный вклад в устойчивое развитие экономики страны.

В статье обсуждается необходимость интеграции национальной системы высот Азербайджана в EVRS и определения национальной модели геоида.

Ключевые слова: средний уровень моря, геоид, квазигеоид, вертикальная система отсчета, ортометрическая высота, нормальная высота, сетка уровней

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 19.07.2024

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 31.07.2024

Çapa qəbul edilmişdir: 29.08.2024

120 mm-lik MİNAATAN LÜLƏ BORULARININ HONLAMA PROSESİNDƏ SƏTH KEYFİYYƏTİNİN FORMALAŞMASI

m.t.h.e.ü.f.d., dosent Sarvan Əziz

Milli Müdafiə Universiteti

sarvan_e@hotmail.com

Xülasə. Məqalədə 120 mm-lik minaatan lülə borularının yüksək dəqiqliyə malik daxili silindrik səthinin emalında tətbiq olunan honlama prosesinin əsas texnoloji xüsusiyyətləri araşdırılır, emal rejimi parametrlərinin optimal qiymətlərinin seçilməsinin ümumi qanunauyğunluğu müəyyənləşdirilir və kəsmə prosesi zamanı səth keyfiyyətinin formalaşmasına təsir göstərən əsas amillər təyin edilir. Tədqiqat işinin məqsədi minaatan lülə borularının işçi səthinin keyfiyyət göstəricilərini texnoloji üsullarla yüksəldilməsi hesabına, onların taktiki-texniki xüsusiyyətlərini, həmçinin etibarlılığını artırmaqdan ibarətdir. Bu məqsədə müvafiq olaraq, elmi-tədqiqat işində aşağıdakı vəzifələr qarşıya qoyulur: minaatan lülə borularının honlama ilə emal xüsusiyyətinin yaxşılaşdırılması və kələ-kötürlüyün (R_a) honlama prosesinin əsas giriş parametrlərindən (hon başlığının irəli-geri – V_{i-g} və fırlanma – V_f hərəkət sürətləri, xüsusi təzyiq – $P_{x,t}$, bülövün dənəvərliyi – Z və emal müddəti – T) asılılığı üzrə eksperimental nəticələrin əldə edilməsi.

Tədqiqat olunan məsələlərin həllində nəzəri, eksperimental, eləcə də müqayisəli təhlil kimi tədqiqat metodlarından istifadə olunmuşdur. Tədqiqat işində aşağıdakı nəticələr əldə edilmişdir: minaatan lülə borusunun honlama ilə emalında kəsmə rejimi elementlərinin səthin keyfiyyət göstəricilərinə təsiri, müasir RPİ abraziv emal dəzgahlarının emal xüsusiyyətləri, lülə borusunun timsalında daxili silindrik səthlərin son emal əməliyyatlarının texnoloji imkanlarının müasir vəziyyəti və səth keyfiyyətinin formalaşmasının praktiki əsasları müəyyənləşdirilir. Yekun olaraq, müəyyən olunmuşdur ki, diametri uzunluğuna nisbətən çox kiçik, ağır sürtünmə və yüksək istilik şəraitində işləyən minaatan lülə borularının istehsalında tələb olunan yüksək keyfiyyət göstəriciləri konstruktiv-metaloji amillərlə yanaşı, həm də əsas texnoloji parametrlərin idarə edilməsi ilə əldə oluna bilər.

Açar sözlər: minaatan, honlama, tribotexniki xüsusiyyət, bərklik, möhkəmlik, kələ-kötürlük

Giriş

Minaatan lülələrinin (əsasən də 120 mm-lik) istehsalı üçün seçilmiş və fiziki-kimyəvi, mexaniki, eləcə də texnoloji və istismar xassələrini araşdırdığımız 32CrMoV12-10 poladı (Annealed HB Max.229) UNI EN ISO 4957: 2002 (International Standard ISO 4957 was prepared by Technical Committee ISO/TC 17, Steel, Subcommittee SC 4) üzrə istehsal olunur. Poladda legirleyici elementlər karbid əmələ gətirənlər (Mn, Cr, Mo, V, S) və karbid əmələ gətirməyənlər (Ni, Si, P və s.) olmaqla iki qrupa bölünür. 32CrMoV12-10 markalı poladın tədqiqindən məlum olur ki, Cr və Mo-lə legirlənmiş yaxşılaşdırılan poladların tablandırımadan sonra bərklikləri eyni olsa da, karbonun miqdarının artırılması, tabəksilmədən sonra bərkliyin yüksəlməsinə səbəb olur. 32CrMoV12-10 markalı poladının DIN 1.2312 Tool-Steel standartı üzrə kimyəvi tərkibi verilir: C(0,30-0,35%), Si($\leq 0,20\%$), Mn($\leq 0,20\%$), S($\leq 0,001\%$), P($\leq 0,005\%$), Ni($\leq 0,30\%$), Cr(2,80-3,20 %), Mo(0,70-1,20%), V(0,15-0,35%). UNI EN ISO 4957: 2002, DIN 1.2312 Tool-Steel və ГОСТ 8732-78 standartlarına uyğun olaraq, 32CrMoV12-10 poladı qızmar yayılma halında çox geniş diapazonda buraxılır [1].

Şərti hündəsi ölçüləri – uzunluğu $L=1500\pm 1,5$ mm, xarici diametr $D=140\pm 1,2$ mm, daxili diametr $d=120^{(+0,18)}$ mm və honlama əməliyyatının texnoloji imkanlarına uyğun olaraq, səth təmizliyi $R_a=0,63$ mkm intervalında qəbul edilmişdir. Honlama texnoloji əməliyyatı təmiz emal prosesi kimi, detalların hündəsi ölçüləri, səthin dəqiqliyi və səth qatının keyfiyyət göstəriciləri, habelə yeyilməyə davamlılığı lazımi hədlərdə alınması üçün tətbiq olunur. Detaiların abraziv emalı texnoloji proses kimi səthlərin verilmiş dəqiqlik və ölçülərlə formalaşdırılması, eləcə də səth qatının tələb olunan keyfiyyətini əldə

etmək məqsədilə həyata keçirilir [2]. Honlama zamanı baş verən fiziki-mexaniki hadisələri və bəzi texnoloji qanunauyğunluqları analiz etməklə, belə nəticəyə gəlmək olar ki, detalların səthinin formalaşması prosesi, əsasən, məmuldakı xətlərin aradan qaldırılması zamanı və onun qismən növbəti emal mərhələsinə keçməsi ilə yerinə yetirilir.

Honlama ilə emal edilmiş detalların daxili silindrik səthlərinin dəqiqlik göstəricilərinin formalaşma qanunauyğunluqlarının öyrənilməsi və səthin kələ-kötürlüyünün minimal qiymətini təmin edən kəsmə rejimi elementlərinin optimal qiymətlərinin təyin edilməsi həm nəzəri, həm də təcrübə tədqiqatların aparılması ilə əldə edilir. Tiyələrin işçi nisbi hərəkətinə materialın müqavimət qüvvələrinin əvəzləyicisi kəsmə qüvvəsi adlanır. Müqavimət qüvvələri stabil olmur. Onların qiymətləri orta qiymətdən $\pm(5\div 10)\%$ həddində fərqlənərək dəyişir. Ona görə də kəsmə qüvvəsi həm qiymət, həm də istiqamətcə stabil qalmır. Onun dövrü olaraq dəyişməsi isə kəsmə zonasında texnoloji sistem elementlərinin titrəmələrinə səbəb ola bilər [3]. Yuxarıda sadalanan amillərin təsir intensivliyi pəstah və hon başlığının hərəkət sxemi, kontakt zonasında abraziv dənəciyi və xüsusi təzyiqinin paylanma xüsusiyyəti, kəsmə qüvvələrinin təsiri və s. amillərdən birbaşa asılıdır. Bu baxımdan honlama prosesinin əsas parametrlərinin mümkün olan ən kiçik kəsmə qüvvələri ilə emalının təmin edilməsi üçün bu parametrlərin kəsmə qüvvəsinin təşkilədicilərinə təsirinin tədqiqi vacibdir. Digər tərəfdən emal prosesi zamanı detalların daxili səthində dəqiqliyin əldə edilməsi üçün emal prosesinin texnoloji imkanlarının öyrənilməsi zəruri xarakter daşıyır [4].

[5]-də dəşik xətlərinin korreksiyasının intensivliyi aşağıdakı düsturla qiymətləndirilir:

$$K_H = \frac{\delta_h - \delta_k}{Q} \quad (1)$$

Burada,

δ_h – lülənin hündəsi formasındakı ilkin xətasıdır, mkm;

δ_k – lülənin emaldan sonrakı hündəsi xətasıdır, mkm;

Q – honlama prosesi zamanı çıxarılan metal qatının qalınlığıdır, mkm.

Minaatan lülələri horizontal şpindelli dəzgahda emal edilir və hon başlığının irəli-geri və fırlanma hərəkət sürətləri nisbətini iz spiralının nəzəri qalxma bucağı (α) müəyyən edir. $\alpha=12^\circ-22^\circ$ intervalında götürülməsi ($\operatorname{tg} \alpha = \frac{V_{i.g}}{V_f}=0,2-0,4$) çoxsaylı təcrübələrə əsaslanır. α bucağının azalması ilə emal keyfiyyəti yüksəlir, amma məhsuldarlıq azalır. Lülələrin honlama əməliyyatı ilə emalında kəsmə sürəti (V_k) fırlanma (V_f) və irəli-geri ($V_{i.g}$) hərəkət sürətlərinin hündəsi cəmi olaraq müəyyənləşdirilir [6].

$$V_k = \sqrt{V_f^2 + V_{i.g}^2} = V_{fk}; \quad (k = \sqrt{1 + (V_{i.g}/V_f)^2}) \quad (2)$$

$V_f/V_{i.g}$ nisbəti, adətən, 1÷4 intervalında götürülür. Bəzən isə bu nisbət 8÷9-a qədər də arta bilər.

Kəsmə rejimi elementlərinin tənzimlənməsi səthin kələ-kötürlük dərəcəsinin dəyişməsi ilə nəticələnir. Həmçinin bu parametr özü lülə borusunun giriş və çıxış məntəqələrində aşağı, mərkəzə yaxın yerlərdə isə nisbətən böyük qiymətlər alır. Göstərilən fərqlilik təxminən 6-8% nisbətində dəyişir. Bu hon başlığının konsol yerləşməsi və detalın dəzgah tərtibatında bərkidilmə xüsusiyyətindən irəli gəlir. Tədqiqatların nəticələri göstərir ki, detalların həm termiki emal olunmuş, həm də olunmamış səthlərində yeni üsulla honlama əməliyyatının aparılmasından alınan kələ-kötürlük göstəriciləri ənənəvi honlama ilə müqayisədə nəzərəcarpacaq dərəcədə effektivdir [7].

Bir çox hallarda sürtmə prosesi səthin kələ-kötürlüyünün $R_a=0,63\div 0,04$ mkm və emal olunan səthlərin hündəsi formalarının tələb olunan hədlərdən fərqliliyinin 2–5 mkm alınmasına imkan verən yeganə emal metodu sayılır [8]. Bu prosesin texnoloji üstünlüyü ondan ibarətdir ki, bir əməliyyatla əksər hallarda əvvəlcə qara (kobud) emal, ondan sonra da təmiz emal vasitəsilə alınan detalın tələb olunan hədlərdə ölçüləri əldə edilir.

Formalaşan kələ-kötürlük parametrlərinin həm konstruktiv, həm də texnoloji göstəricilərdən asılılığı riyazi qanunauyğunluq şəklində ifadə olunaraq, tədqiq edilir [9]. Məlumdur ki, bərklik ədədinin artması ilə materialın kəsilməyə qarşı müqaviməti də artır, bu da öz növbəsində kəsmə qüvvəsinin yüksək qiymətdə seçilməsini şərtləndirir. Nəticə olaraq texnoloji sistem elementlərinin titrəməsi daha böyük diapazonda gedərək, səthin kələ-kötürlük parametrlərinin artmasına şərait yaradır.

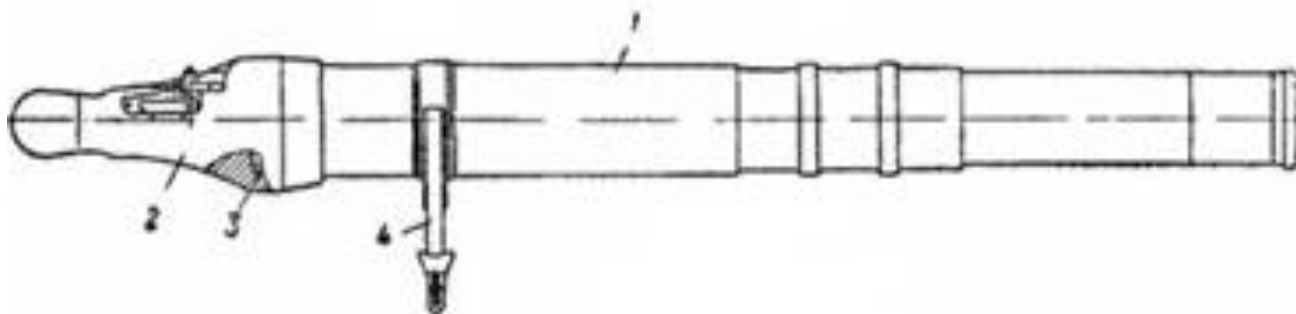
Metalkəsmə prosesi zamanı texnoloji sistemdə (DTAP) müəyyən miqdarda titrəmələrin olması qaçılmaz bir hadisədir. Bunun təsiri nəticəsində alətlərin sürətli yeyilməsi, emal olunan səthin keyfiyyətinin pozulması və dəzgah tərtibatlarına düşən yükün xarakterinin dəyişməsi müşahidə edilir. Bu səbəbdən də məhsuldarlığa mənfi təsir göstərsə də, aşağı kəsmə rejimlərində işləmək tövsiyə olunur [10]. Titrəmələrin yaranmasının əsas səbəbi kəsmə prosesinə təsir edən qüvvələrin dəyişən xarakterli olmasıdır.

Mexaniki emal zamanı baş verən çatlar və mümkün olan qalıq dartılma gərginlikli şırımlar yorulmada yaranan çatların və korroziyaların inkişafına təkan verir ki, bu da hissələrin kontakt və həcmnin möhkəmliyini azaldır [11]. Emal olunan səthin istismar xassələri almaz-abraziv sürtmədən sonra, bir qayda olaraq, nazik pardaqlama, superfinişləmə və honlamadan yüksək ola bilər.

Honlamadan sonra detalın üst səth qatının keyfiyyəti istifadə olunan abraziv dənələrin detalın üst səth qatı materialına təsiretmə xarakterindən asılıdır. Təşkil edilən iş şəraitindən asılı olaraq, adətən, abraziv dənəcikləri detal və bülöv daşlarının səthinin fasiləsiz kontaktı zamanı mikrokəsmə və ya dövrü mikrozərbəli qarşılıqlı təsiretmə şəraitində işləyir.

Bundan başqa, radial veriş məcburi olmadığından emal edilən üzün diametrini lazımi ölçü hədləri daxilində almaq çətin olur [12]. Çoxsaylı tədqiqatlarla sübut olunmuşdur ki, maşın detallarının səthinin eyni dəqiqlik və kələ-kötürlükdə olmasına baxmayaraq, emalın müxtəlif metodlarla aparılması səbəbindən müxtəlif istismar xüsusiyyətləri formalaşır.

Şəkil 2-də verilən 120 mm-lik minaatan lüləsinin əsas konstruksiyası lülə atəşi həyata keçirmək və minaya ilkin sürəti təmin etmək üçün təyin olunmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, onun ən dəqiq hissəsi boru hesab olunur. Konstruksiyanın texnoloji analizi göstərir ki, bu tip uzun, həm də içiboş detallarda honlama əməliyyatının aparılması nisbətən çətin texnoloji prosesdir.

Şəkil 1. Minaatan lüləsi: 1 – boru, 2 – arxa hissə, 3 – dayaq halqası; 4 – xamut

Səthlərdə yaranan eynidərəcəli son kələ-kötürlük, mikroçatlar, cızıqlar, səthdəki qopmaların, didilmələrin və s. hesabına müxtəlifdərəcəli metal yapışması, qalıq gərginliklərinin qiyməti və xarakteri, kristal quruluşun nisbi sürüşməsi və səthin bütövlüyünün pozulma dərəcəsi müxtəlif ola bilər. Bundan başqa, metalın üst səth qatının strukturu və kimyəvi tərkibi özəyin strukturundan və kimyəvi tərkibindən fərqli ola bilər. Əgər kəsmə zonasında nəzərəçarpaq dərəcədə istilik yaranması və mexaniki əməliyyatların kompleks təsiri varsa, formalaşmış səthdə ayrı-ayrı kimyəvi elementlər yana bilər və metal səthinin çox nazik qatında kimyəvi kəsədləşmə baş verər ki, bu da səthin istismar xüsusiyyətlərini aşağı salmış olar.

Adətən, detalların səthlərinin istismar keyfiyyətləri onların emalının optimal şəraiti seçilərkən nəzərə alınaraq, həyata keçirilir. Bu zaman üst səth qatının formalaşmasında qeyri-qənaətbəxş rejim seçilsə və səthlərin uyğun kələ-kötürlüklərində detal nə qədər dəqiq emal olunarsa, onlar aşağı səviyyəli fiziki-mexaniki xüsusiyyətlərə malik olacaq və nəticədə istismar müddətinin azalması

müşahidə ediləcəkdir. Belə ki, emal olunan detalın üst səthindən daxili dərinliklərə doğru mikrobərklilik və qalıq gərginlikləri nəzərəcarpacaq dərəcədə dəyişir, honlamanın təmiz və son əməliyyatlarında emal şəraitindən asılı olaraq, müxtəlif nəticələr alınır.

Məlum olduğu kimi, kəsmə ilə mexaniki emalın istənilən əməliyyatı emal olunan səthin plastik deformasiyası ilə müşayiət olunur. Metal qatının yapıdığı zona, adətən, metal qatının səthinə aid edilərək, sonrakı əməliyyatlarda çıxarılmaq üçün nəzərdə tutulur. Fəniş emal əməliyyatı prosesində, əsasən, intensiv yapışmış qat çıxarılır, qalan böyük hissə isə üst səth qatı materialında qalır. Qeyd olunan qanunauyğunluq üst səth qatının qalıq gərginliyi üçün də xarakterikdir.

Yuxarıda qeyd olunanlardan görüldüyü kimi, səthin keyfiyyət parametrləri kələ-kötürlük, qalıq gərginliyi və səthə metalyapışma çoxsaylı qarşılıqlı əlaqəli amillərdən asılıdır və bunlar kompleks şəkildə maşın detallarının istismar keyfiyyətlərini formalaşdırır. Yeni üsulla aparılan honlama prosesinə müxtəlif texnoloji amillərin təsirinin tədqiqi ilə müəyyən edilmişdir ki, ayrılıqda üst səth qatının keyfiyyətinin hər bir parametri maşın detallarının səth qatının tələb olunan istismar göstəricilərinin təmin olunmasına imkan vermir. Bununla əlaqədar olaraq, tələb edilən keyfiyyət göstəricilərinin təmin olunması məqsədilə honlama prosesinin texnoloji imkanlarının kompleks tədqiqinin vacibliyi meydana çıxır.

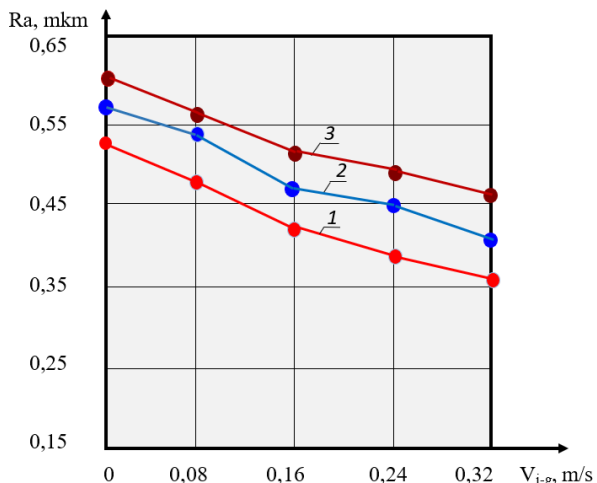
Honlama zamanı səth və səth qatının fiziki relyefinin formalaşması almaz bülövlərin forma və ölçüləri, abraziv dənəciklərin işləmə mexanizmi, emal zonasında yaranan qüvvələrin qiymət və istiqaməti, bülöv daşlarının detala göstərdiyi fiziki-mexaniki təsirlər, həmçinin bülövün hon başlığına bərkidilmə xüsusiyyəti, kəsmə rejimi elementləri və emalın konstruktiv-texnoloji parametrləri ilə müəyyən olunur. Bu amillərin təsiri bir-biri ilə sıx bağlıdır və onların hər hansısa birinin təsirini ayırmaq kifayət qədər çətinidir. Onların cəm təsirinin nəticəsi kimi hissənin səth qatının emaldan sonra vəziyyəti olur. Almaz bülövlə honlama zamanı kəsmə mexanizmi öz mahiyyətinə görə digər abraziv emal üsullarından fərqlənir. Prosesi müşayiət edən daha kiçik temperatur gərginlikləri səth qatında baş verən mənfi dəyişikliklərin azalmasına səbəb olur.

Emal olunmuş fiziki relyefin formalaşdırılması üçün məxsusi rolu emal olunan materialın və almazın səthində baş verən kontakt hadisələri oynayır. Bunu yüksək dəqiqliyə malik və çətin emal olunan materiallardan seçilmiş hissələrin istehsalında honlama əməliyyatının tətbiqi zamanı daha aydın görmək olur. Bu zaman honlama əməliyyatının müxtəlif parametrlərinin səthin kələ-kötürlüyünə, qalıq gərginliklərinə və səth qatının döyənəklənməsinə təsiri, eləcə də honlama texnoloji prosesinin modelləşdirilməsi, alınmış qanunauyğunluqların təhlili və s. məsələlər araşdırılır. Bu baxımdan emal olunmuş səthin kələ-kötürlüyünə honlama parametrlərinin təsirinin öyrənilməsi həm keyfiyyət, həm də məhsuldarlıq göstəriciləri ilə səciyyələndirilir.

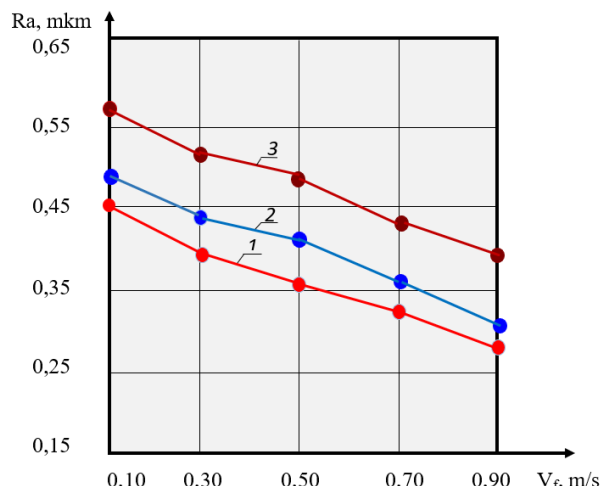
Tədqiqat obyektini qismində 32CrMoV12-10 markalı poladdan seçilmiş 120 mm-lik minaatan lülə borusunun daxili silindrik səthi qəbul olunmuşdur. Emal prosesinin əsas giriş parametrləri (dəyişən parametrlər) bunlardır:

- hon başlığının irəli-geri hərəkət sürəti – V_{i-g} ;
- hon başlığının fırlanma hərəkət sürəti – V_f ;
- xüsusi təzyiq – $P_{x,t}$;
- abraziv dənəvərlik – Z ;
- emal müddəti – T .

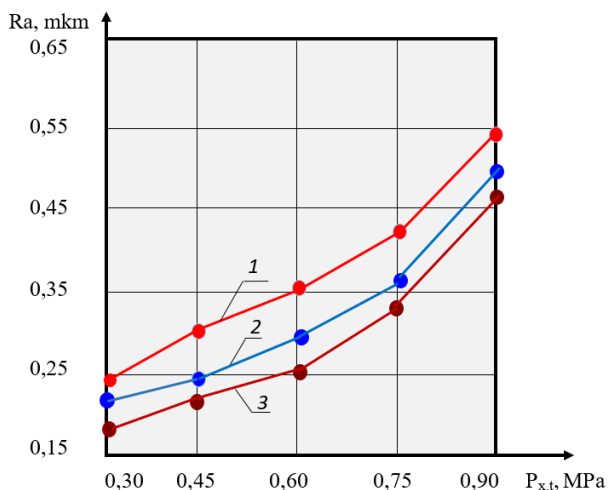
Şəkil 2, 3, 4, 5 və 6-da səthin kələ-kötürlüyünün (R_a) honlama rejimi parametrlərindən (hon başlığının irəli-geri hərəkət sürəti – V_{i-g} və fırlanma – V_f hərəkət sürəti, xüsusi təzyiq – $P_{x,t}$, bülövün dənəvərliyi – Z və emal müddəti – T) asılılığı eksperimental olaraq əldə edilmişdir. Qrafiklərdən görüldüyü kimi, əsas giriş parametrlərinin tənzimlənməsi ilə R_a – keyfiyyət göstəricisinin idarə olunması və ən sonda optimal qiymətdə saxlanılması mümkündür.

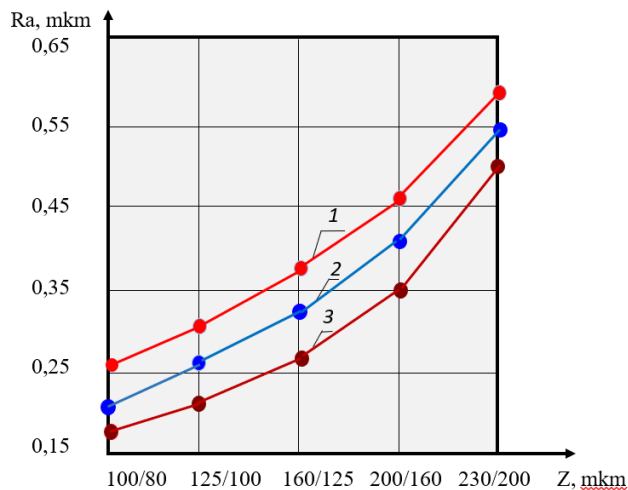
Şəkil 2. Səthin kələ-kötürlüyünün (R_a) irəli-geri hərəkət sürətindən (V_{i-g}) asılılığı:
1- $P_{x,t}=0,40$ MPa, 2- $P_{x,t}=0,60$ MPa, 3- $P_{x,t}=0,80$ MPa

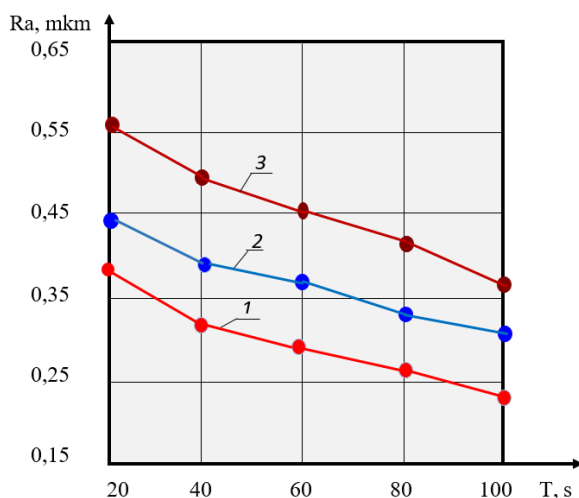
Şəkil 3. Səthin kələ-kötürlüyünün (R_a) fırlanma hərəkət sürətindən (V_f) asılılığı:
1- $P_{x,t}=0,40$ MPa, 2- $P_{x,t}=0,60$ MPa, 3- $P_{x,t}=0,80$ MPa

Şəkil 4. Səthin kələ-kötürlüyünün (R_a) xüsusi təzyiqdən ($P_{x,t}$) asılılığı: 1- $V_{i-g}=0,10$ m/san.,
2- $V_{i-g}=0,20$ m/san., 3- $V_{i-g}=0,30$ m/san.

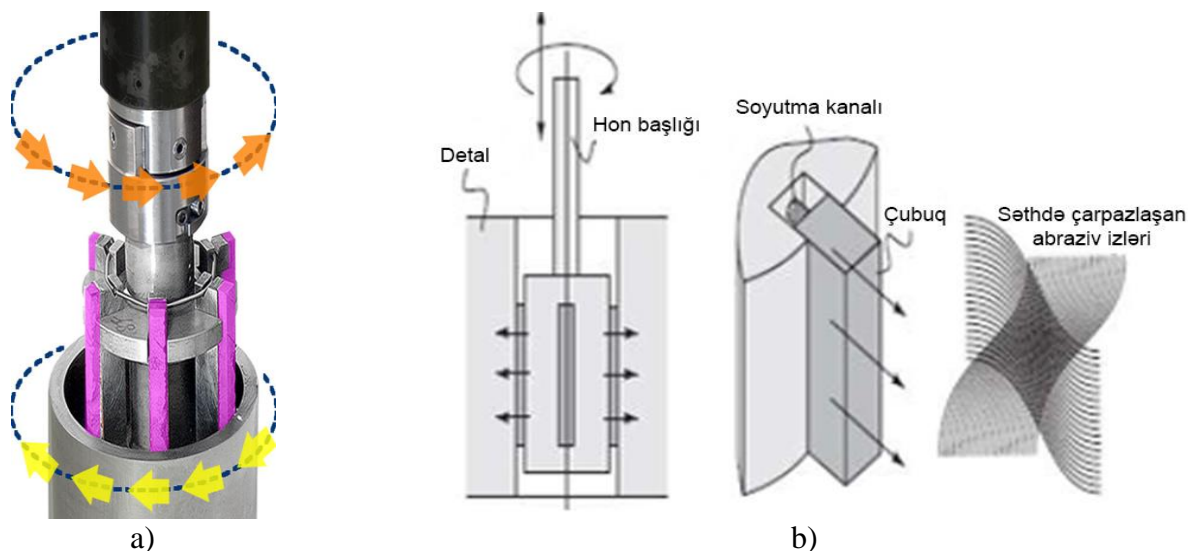

Şəkil 5. Səthin kələ-kötürlüyünün (R_a) abraziv dənəvərlikdən (Z) asılılığı: 1- $V_{i-g}=0,10$ m/san.,
2- $V_{i-g}=0,20$ m/san., 3- $V_{i-g}=0,30$ m/san.

Şəkil 6. Səthin kələ-kötürlüyünün (R_a) emal müddətindən (T) asılılığı:
1- $P_{x,t}=0,40$ MPa, 2- $P_{x,t}=0,60$ MPa, 3- $P_{x,t}=0,80$ MPa

Müəyyən edilmişdir ki, $P_{x,t}$ xüsusi təzyiqin artması ilə emal olunan səthə daxil olan dənələrin sayı və həcmi də artır. Qeyd edilən amil səthin kələ-kötürlüyünün artmasına səbəb olur. Əlavə olaraq, $P_{x,t}$ xüsusi təzyiqin artması ilə kəsmə qüvvələrin təşkiledicilərinin təsiri də artır. Almaz bülövlərin dənəverliyinin artması ilə səthin kələ-kötürlüyünün artması həndəsi parametrlərdən irəli gəlir: dənəverliyin artması ilə emal olunan səthə daxil olan vahid dənənin həcmi də artır, onlar da öz növbəsində materialın həcmi daha da çoxaldır (Şəkil 8).

Şəkil 8. Honlama emal sxemi və səth üzərində çarpaz izlərin formalaşması:
a) minaatan lüləsi və hon başlığının əsas hərəkət sxemi; b) bülövün emal səthinə təsiretmə sxemi

Bu emal sxemi üzrə kütləşdikdən sonra abraziv dənələr ovulmaya məruz qalır və emal prosesinə həmin xarakteristikalara malik yeni abraziv dənələr daxil olur. Təcrübələrin təhlilindən əldə edilən nəticələr göstərir ki, emal zamanı tətbiq edilən almaz bülövlərinin dənəverliyi artdıqca, metalın çıxarılması və səthin kələ-kötürlüyü artır. Qeyd olunmuş qanunauyğunluq prosesin abraziv təsirinin xüsusiyyətləri ilə şərtləndirilir, bu halda abraziv dənənin mikroprofili metalların kəsilməsi kimi izah oluna bilər.

Nəticə

Hon başlığının irəli-geri ($V_{i,g}$) və fırlanma (V_f) hərəkət sürətlərinin artması kələ-kötürlüyün (R_a) azalması emal olunan səthə istilik təsirinin artması ilə izah olunur. Xarici honlama zamanı kəsmə zonasında istilik konsentrasiyasının artması səth qatının formalaşması zamanı plastiki deformasiyanın rolunu da artırır. Temperaturun təsiri altında metalın səth qatı yumşalır və hissənin səthi üzrə yayılır. Emal olunmuş nişanlar eynicinsli metal qatı ilə örtülür. Bu halda ($V_{i,g}$) və (V_f) kəsmə sürətlərinin artması xarici honlama zamanı kontakt temperaturuna və səthin kələ-kötürlüyünə təsir göstərir.

Xarici honlama prosesi zamanı ətraf mühitə çıxan istiliyin miqdarı bir çox hallarda kəsmə sürətlərindən asılıdır. Kəsmə sürətləri, əsasən, almaz bülövləri və emal olunan səth arasında sürtünmənin qiymətini müəyyən edir.

T emal müddətinin artması ilə emal olunmuş səthin kələ-kötürlüyü (R_a) azalır. Məlum olduğu kimi, T emal müddətinin artması emal olunmuş səthin sığallanmasına gətirib çıxarır. Səthdə yaranan mikronahamarlıqlar əlavə deformasiyaya uğrayır. Bundan başqa, emal müddətinin artması kontakt zonasında emal olunan səth və almaz bülövləri arasında temperaturun artmasına səbəb olur. Bununla yanaşı, yuvenil səthlərin sürtünmə prosesinə yaxın bir sərhəd sürtünməsi prosesi baş verir ki, bu da R_a səthin kələ-kötürlüyünün azalmasına gətirib çıxarır.

Beləliklə, xarici honlama prosesi zamanı emal olunmuş səthin kələ-kötürlüyünü, prosesin əsas parametrlərini ($V_{i,g}$, V_f , $P_{x,t}$, Z və T) dəyişməklə, idarə etmək mümkündür. Alınmış asılılıqlar, eksperimental tədqiqatların nəticələri, həmçinin qanunauyğunluqların təhlili, xarici honlama zamanı səthin minimal kələ-kötürlüyünü almaq üçün optimal emal şəraitini müəyyən etməyə imkan verir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Yusubov, N.D. Texnoloji proseslərin renovasiyası əsasları / N.D.Yusubov – Bakı: AzTU – 2014, –241 s.
2. Yusubov, N.D., Abbasova, H.M. Models of Cutting Forces in The Matrix Theory of Multitool Machining Accuracy. // –. Switzerland: Key Engineering Materials – 2024. Vol. 979, – p. 27-38.
3. Aziz, S. Sh. Characteristics of quality formation in processing of 32CrMoV12-10 steel by honing, 2nd International Scientific-Practical Conference "Machine Building and Energy: New Concepts and Technologies", – Bakı: AzTU – December 4-5, – 2023, – s. 39-45.
URL:https://www.researchgate.net/publication/379628736_Characteristics_of_Quality_Formation_in_Processing_of_32CrMoV12-10_Steel_by_Honing
4. Aziz, S. Theoretical studies of the dynamic characteristics of the internal lapping process // – Магнитогорск: Вестник – 2020. №2. Т.18– p.30-37 [Electronic resource] /
URL:https://www.researchgate.net/publication/382218578_theoretical_studies_of_the_dynamic_characteristics_of_the_internal_lapping_process
5. Гафаров, А.М. Прогрессивные методы механической обработки [в двух томах т.1] / А.М. Гафаров, – Баку: ЭЛМ, – 2001. Т.2 – 310 с.
6. Əziz, S.Ş. 32CrMoV12-10 markalı poladların honlama ilə emalında ölçü dəqiqliyinin formalaşması, – Bakı: ADDA-nın Elmi Əsərləri, – 2024. №1. – s. 21-28.
7. Yusubov, N.D., Abbasova H.M. Model of machining process control on multi-tool single-carriage adjustments // – Bakı: Machine science. – 2023. № 1 – p. 22-27.
8. Əziz, S.Ş. Daxili silindrik səthlərin sürtmə prosesilə emalında dəqiqliyin formalaşma qanunauyğunluğu // – Bakı: Milli Aviasiya Akademiyasının Elmi Məcmuələri, – 2018.№4. – s. 2-7. [Elektron resurs] /
URL: https://www.researchgate.net/publication/382038323_32CrMoV12-10_markalı_poladların_honlama_ile_emalında_olcu_dqiqliyinin_formalashmasi
9. Əziz, S.Ş. Daxili silindrik səthlərin sürtmə əməliyyatı ilə emalının əsas xüsusiyyətləri // – Bakı: AMA Xəbərləri, – 2018, №3. – s .44-50. [Elektron resurs] /
URL: <https://scholar.google.com/citations?user=nV1G-Z4AAAAJ&hl=en>
10. Ümid, Y.M., Maşınqayırma texnologiyasının əsasları / Y.M.Ümid, Ə.H.Xəlilov, – Bakı: AzPI, – 1997 – 121 s.
11. Yusubov, N.D., Abbasova, H.M., Dadashov, R.Y. Theoretical basis for the development of an algorithmic unified complex of mathematical models of cutting forces // – Bakı: Machine Science. – 2023. № 1. – p. 55-60.
12. Гафаров, А.М. Ротационное хонингование / А.М.Гафаров, – Баку: ЭЛМ, – 1999, – 132 с.

Аннотация

**Формирование качества поверхности в процессе хонингования
120-мм-вых труб стволов миномётов
Сарван Азиз**

В статье исследованы основные технологические особенности процесса хонингования, применяемого при обработке высокоточной внутренней цилиндрической поверхности минометных стволов диаметром 120 мм, определены общая закономерность выбора оптимальных значений параметров режима обработки и основные факторы, влияющие на формирование качества поверхности в процессе резания. Цель научно-исследовательской работы – повышение качественных показателей рабочей поверхности стволов минометов технологическими методами, повышение их тактико-технических характеристик, а также надежности. В соответствии с этой целью в научно-исследовательской работе поставлены следующие задачи: улучшение характеристик обработки стволов минометов путем

хонингования и определение зависимости шероховатости (R_a) по основным входным параметрам процесса хонингования (скорость возвратно-поступательного $V_{в-п}$ и вращательного движения V_v хонинговальной головки, удельное давление $P_{уд.д}$, размер зерна Z и время обработки T), получение экспериментальных результатов. Для решения исследуемых вопросов были использованы теоретические, экспериментальные, а также методы сравнительного анализа. В ходе научно-исследовательской работы получены следующие результаты: влияние элементов режима резания на показатели качества поверхности при хонинговальной обработке ствола миномета, характеристики обработки современных абразивных обрабатывающих станков с ЧПУ, современное состояние технологических возможностей. Определены современное состояние технологических возможностей заключительных операций окончательной обработки внутренних цилиндрических поверхностей на примере трубы ствола и практические основы формирования качества поверхности. В заключение определено, что высокие показатели качества, необходимые при производстве труб стволов минометов, имеющих очень малый диаметр по сравнению с их длиной, работающих в условиях сильного трения и высоких температур, могут быть достигнуты наряду с применением конструктивно-технологических факторов, также и за счет управления основных технологических параметров.

Ключевые слова: миномёт, хонингование, триботехнические свойства, твердость, прочность, шероховатость

Abstract

Honing of 120 mm diameter mortar (mine-thrower) pipes formation of surface quality in the process Sarvan Aziz

The article examines the main technological features of the honing process used in the machining of the high-precision inner cylindrical surface of 120 mm mortar barrel tubes. It identifies the general principles for selecting the optimal values of machining regime parameters and defines the main factors influencing surface quality during the cutting process. The purpose of the research is to improve the tactical-technical characteristics and reliability of mortar barrel tubes by enhancing the quality indicators of their working surface through technological methods. In line with this goal, the study sets out the following tasks: improving the honing machining characteristics of mortar barrel tubes and obtaining experimental results regarding the dependence of roughness (R_a) on the main input parameters of the honing process (the forward-backward movement speed – V_{i-g} and rotational speed – V_f of the honing head, specific pressure – $P_{x.t}$, abrasive grit size – Z , and processing time – T). Theoretical, experimental, as well as comparative analysis research methods were employed in solving the investigated issues. The following results were obtained in the research: the impact of cutting regime elements on surface quality indicators during the honing of mortar barrel tubes, the machining characteristics of modern CNC abrasive processing machines, the current state of technological capabilities for the final machining operations of internal cylindrical surfaces, and the practical fundamentals of surface quality formation. In conclusion, it was determined that achieving the required high-quality indicators in the production of mortar barrel tubes, which operate under heavy friction and high thermal conditions with a very small diameter-to-length ratio, can be achieved not only through constructive-metallurgical factors but also by managing key technological parameters.

Keywords: mortar, honing process, tribological properties, hardness, strength, roughness

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 08.08.2024

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 12.08.2024

Çapa qəbul edilmişdir: 23.09.2024

STRATEJİ İNSAN RESURSLARININ İDARƏ EDİLMƏSİ

Ayaz İbrahimli

Sakarya Universiteti, Türkiyə
ayaz_ibrahimli@hotmail.com

iqt.ü.f.d., dosent Ahmet Yağmur Ersoy

Sakarya Universiteti, Türkiyə
ayersoy@sakarya.edu.tr

Ramil İbrahimov

Milli Müdafiə Universitetinin Hərbi Elmi Tədqiqat İnstitutu
ramilagen@gmail.com

Xülasə. Müasir dövrdə idarəetmə sahəsində “Strateji insan resurslarının idarə edilməsi” insan resurslarının idarə edilməsinin elə bir anlayışıdır ki, burada məqsəd qurumların rəqabət üstünlüyü əldə edə bilməsidir. Məqalədə strateji insan resurslarının idarə edilməsi və insan resurslarının idarə edilməsi arasındakı fərq və əlaqələr araşdırılır. Strateji insan resurslarının idarə edilməsi təşkilatların uzunmüddətli məqsədlərinə nail olmaq üçün insan resurslarının planlaşdırılması, idarə edilməsi və inkişafı prosesidir. Tədqiqatda insan resursları menecmentinin ənənəvi rol və funksiyalarının, habelə strateji insan resursları idarəçiliyinin yaranması və əhəmiyyəti, onun biznesdə rəqabət üstünlüyünün əldə edilməsi və saxlanmasına töhfəsi və iş performansını kimi məsələlərə müsbət təsiri barədə ümumi izahı verilir.

Bəzi qurumların strateji insan resurslarının idarə olunması təcrübələrini necə uğurla həyata keçirdiyi tədqiqatın nümunə araşdırması hissəsində göstərilir. Tədqiqatın məqsədi hərbi qurumlarda strateji insan resurslarının idarə edilməsinə dair hərtərəfli perspektivi müəyyən etmək və gələcək tədqiqatlara istiqamət verməkdir. Strateji insan resursları – insan resurslarının biznes strategiyalarına uyğun olmasını təmin etmək və rəqabət üstünlüyü yaratmaq məqsədi daşıyır. Bu məqalədə strateji insan resurslarının idarə edilməsinin nəzəri əsasları, onun tətbiqi üsulları və biznes üçün əhəmiyyəti müzakirə olunur.

Açar sözlər: strategiya, insan resursları, idarəetmə, iqtisadiyyat, təşkilatlar, hərbi qurumlar

Giriş

Müasir dövrdə inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadiyyatında əvvəlcədən müəyyən edilmiş strategiyalara malik iri, stabil və gələcəyə yönəlmiş qurumların idarə olunmasında və planlarında insan resursları departamentlərinin rolu və əhəmiyyəti gündən-günə artır. Bu səbəbdən, strateji insan resurslarının idarə edilməsi (SİRİ) konsepsiyası indi insan resurslarının idarə edilməsi (İRİ) konsepsiyasını əvəz edir. Bu tədqiqatda məqsəd SİRİ anlayışını daha əhatəli şəkildə izah etmək, təşkilatlar üçün ənənəvi insan resursları idarəçiliyindən daha faydalı ola biləcək aspektləri ortaya çıxarmaq və SİRİ ilə İRİ arasındakı fərqləri, oxşarlıqları və əlaqələri konseptual çərçivədə araşdırmaqdır. Strategiya insan resurslarının idarə edilməsini anlamaq üçün aparılan tədqiqatın sualları aşağıdakılardır:

- strateji insan resurslarının idarə edilməsi konsepsiyası necə yaranıb?
- strateji insan resurslarının idarə edilməsi ilə insan resurslarının idarə edilməsi arasında əsas fərqlər hansılardır?
- strateji insan resursları idarəetməsinin ölçüləri hansılardır?
- strateji insan resurslarının üstünlükləri hansılardır?
- hərbi qurumlarda strateji insan resurslarının idarə edilməsinin rolu nələrdir?

İRİ, təşkilatların ən qiymətli aktivini, insan kapitalını, yəni resurslarını idarə etmək üçün mühüm funksiyadır [1]. İRİ, ümumiyyətlə işçilərin işə götürülməsi, öyrədilməsi, qiymətləndirilməsi, mükafatlandırılması və inkişafı kimi fəaliyyətləri əhatə etməklə yanaşı, işçilərin və təşkilatın ehtiyaclarının ödənilməsini hədəfləyir [2; 3]. Bununla belə, İRİ-nin tək cə əməliyyat deyil, həm də strateji rol oynaması getdikcə daha çox qəbul edildiyindən, SİRİ konsepsiyası ortaya çıxdı [4; 5].

Tədqiqatda SİRİ təcrübələrindəki çətinliklər, onun istiqaməti, ölçü və komponentləri, eləcə də nəticələrə təsiri izah edilir.

Strateji insan resurslarının idarə edilməsi hər hansı bir təşkilat üçün vacib olsa da, hərbi qurumlar üçün xüsusilə mühüm rola malikdir. Hərbi qurumlar strateji məqsədlərə nail olmaq, təhlükəsizliyi təmin etmək və öz vəzifələrini səmərəli şəkildə yerinə yetirmək üçün, ümumiyyətlə yüksək səviyyədə təşkilatlanma və insan resursları tələb edir.

Hərbi qurumlarda strateji insan resurslarının idarə edilməsinin rolu

Hərbi qurumlarda strateji insan resurslarının idarə edilməsinin rolu ilə bağlı bəzi əsas məqamlar aşağıdakılardır.

İstedad və bacarıqların idarə edilməsi: hərbi qurumlar istedadlı şəxsləri cəlb etməli, yetişdirməli və qorunmalıdır. Strateji insan resurslarının idarə edilməsi bu proseslərin effektivliyini təmin edir. Hərbi heyətin inkişafı, təlimi və uyğun vəzifələrdə yerləşdirilməsi əməliyyatın effektivliyi və uğuru üçün çox vacibdir.

Liderliyin inkişafı: hərbi qurumlara liderlik bacarıqlarına malik komandirlərə ehtiyac vardır. Strateji insan resurslarının idarə edilməsi yüksək liderlik potensialına malik kadrların müəyyən edilməsi, təlimi və dəstəklənməsi ilə təşkilatın liderlik qabiliyyətini gücləndirir.

Vəzifə və fəaliyyət qiymətləndirmələri: hərbi qurumlar şəxsi heyətin missiyalarına uyğunluğunu və performansını davamlı olaraq qiymətləndirməlidir. Strateji insan resursları obyektiv qiymətləndirmə proseslərini inkişaf etdirir, kadrların səriştəsini və çatışmazlıqlarını müəyyənləşdirir və buna uyğun təlim və inkişaf planlarını yaradır.

Dəyişiklik və transformasiya: hərbi qurumlar texnoloji və strateji dəyişikliklərə tez uyğunlaşmalıdır. Strateji insan resurslarının idarə edilməsi üzrə heyət bu dəyişiklikləri və transformasiyaları dəstəkləməklə, işçi heyətin qısa zamanda uyğunlaşmasına nail olur. Bu prosesdə yeni texnologiya və strategiyalara uyğunlaşma və çeviklik kimi bacarıqlara üstünlük verilir.

Mənəviyyat və motivasiyanın idarə edilməsi: hərbi personalın mənəvi vəziyyəti və motivasiyası qurumun uğuru üçün çox vacibdir. Strateji insan resurslarının idarə edilməsi işçilərin ehtiyaclarını başa düşmək və dəstəkləməklə yüksək mənəviyyat və motivasiyanı təşviq edir.

Strateji idarəetmənin konseptual çərçivəsi

Sənaye inqilabı ilə dəyişən, institutlaşan və iş dünyasının ehtiyac və problemləri ilə eyni vaxtda inkişaf edən idarəetmə elmi, hərbi həyatdan qaynaqlanan strategiya anlayışını inkişaf etdirmişdir [6].

“Strategiya” anlayışı hərbi mənşəlidir və yunanca “ordu generalı” mənasını verən “strateqos” sözündən götürülmüşdür. Bu anlayış eramızdan əvvəl 490-cı il Marafon döyüşündə qalib gəlmək və strateji tövsiyələr vermək üçün yaradılmış heyət şurası tərəfindən istifadə edildi və daha sonra bu qrupa mülki işlər üçün strategiyalar hazırlamaq tapşırıldı [7].

“Strategiya” sözü sürmək, göndərmək və almaq mənasında istifadə olunur [8]. Həmçinin iddia edilir ki, strateji sözü latınca “stratum” sözündən götürülüb – “yol, xətt, yataq” mənasını verir. “Strateji” sözü istehsal, biznes və idarəetmə ədəbiyyatında 1950-ci illərdən sonra yer almağa başladı. Strategiya ilə bağlı mühüm araşdırmalar aparən A.D.Çandler onu müəssisələrdə uzunmüddətli məqsəd və vəzifələrin müəyyənləşdirilməsi, eyni zamanda lazımı resurs və imkanların əldə edilməsi yolu ilə müvafiq fəaliyyət proqramlarının hazırlanması kimi qiymətləndirir.

Strateji planlaşdırma ətraf mühit üçün metodlar, modellər və yerləşdirmələr toplusu kimi nəzərdən keçirilir və təsnif edilir (Şəkil). Strategiya, müəssisəni və onun mühitini təhlil edərək, fəaliyyətlərin

planlaşdırılması, lazımi alət və resursların yenidən təşkili ilə harmoniyanı, müxtəlif sahələr üzrə biznesi və rəqabət üstünlüyünü təmin etmək məqsədi daşıyan məqsəd və vəzifələrin müəyyən edilməsi prosesidir [9].

Strateji idarəetmə qurumun gələcək qərarlarının qəbulunda istifadə olunan idarəetmə texnikasıdır [10].

Gücə görə dünyada strateji idarəetmə anlayışının mərhələləri aşağıdakılardır:

- elmi idarəetmə dövrünün başlanğıc tarixi – 1880-ci il;
- idarəetmədə planlaşdırma konsepsiyası – 1950-ci il;
- idarəetmədə uzunmüddətli planlaşdırma yanaşması – 1960-cı il;
- idarəetmədə kollektiv planlaşdırma yanaşması – 1965-ci ildən;
- idarəetmədə strateji planlaşdırma yanaşması – 1970-ci il;
- strateji idarəetmə yanaşması – 1980-ci il;
- strateji ssenarilərin yaradılması – 1985-ci il;
- menecerlərdə strateji baxışların yaranması – 1990-cı il.

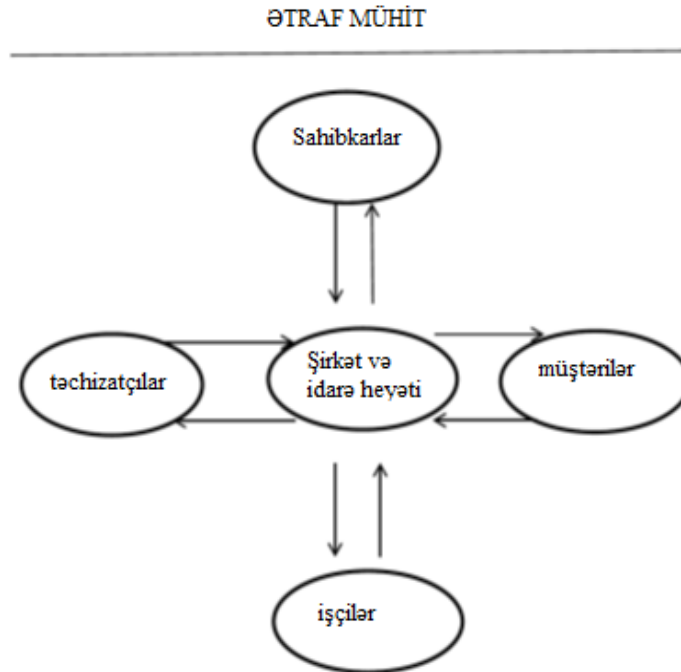
Strategiyalar müəyyən edilərkən, nəzərə alınmalı məsələlərə aiddir [11]:

- məqsədlərinizi aydın şəkildə ifadə edilməsi;
- müəyyən edilmiş strategiyalar reallığı;
- hədəflər müəyyən edərkən çeviklik.

Strategiyanın uğurlu olması müəyyən edilə bilər:

- strategiyaları təyin edərkən qısamüddətli və uzunmüddətli təsnifatlandırma bacarığı ilə;
- şöbənin müəyyən etdiyi strategiyaların qəbul edilməsi və işçilərin motivasiyasının artırılması

ilə. Buraya strategiyanın məqsədləri və onun bütün mütərəqqi proseslərlə uyğunluğu daxildir [12].

Şəkil. Strateji idarəetmə prosesi (Mənbə: Freeman, 2010)

İnsan resurslarının idarə edilməsi (İRİ)

İRİ-nin tərifində, ümumiyyətlə, üç növ yanaşma qəbul edilir [13]. Bunlar aşağıdakılardır:

- kadr idarəçiliyinin yeni adı kimi, İRİ-ni mənimsəyən bir yanaşmada insan resursları menecerlərinə verilən adları “kadr meneceri” əvəz edir;

– İRİ-ni kadr idarəçiliyindən fərqli görünən yanaşmada insan resursları menecerlərinə insan resurslarının idarə edilməsi və düşüncəsi ilə bağlı nəzəriyyə təqdim edilir. Bu nəzəriyyədə insan resursları siyasətlərinə, nəticələrinə və təşkilati nəticələrə diqqət yetirilir;

– İRİ-ni strateji element kimi görünən və təşkilatlara insan resurslarından səmərəli istifadə etməklə rəqabət üstünlüklərini artırmanın yollarını izah edən digər bir yanaşma bazaryönümlü yanaşmadır.

İRİ-nin əsas məqsədi insan resurslarının fərdi və sosial əsasda qurumun xeyrinə uyğun şəkildə istifadəsini təmin etməkdir [14]. Əlavə olaraq, İRİ-nin nail olmağa çalışdığı digər məqsədləri aşağıdakı kimi sıralamaq olar [15]:

- təşkilatın işçilər vasitəsilə məqsədə çatma biləcəyi barədə rəhbərliyin məlumatlılığını artırmaq;
- işçilərin istedadlarından düzgün istifadə və onların potensialını rəşional qiymətləndirmək;
- işçilərin və təşkilatın performansını yaxşılaşdırmaq və təşkilatın uğur qazanmasında işçilərin düzgün fəaliyyətini təşkil etmək;
- insan resursları siyasətini təşkilat planları ilə inteqrasiya etmək, lazım gəldikdə uyğun mədəniyyəti inkişaf etdirmək və ya çatışmazlıqları aradan qaldırmaq;
- insan resurslarını qurumun ehtiyacları ilə uyğunlaşdırmaq və performansın yüksəldilməsi məqsədilə təşkilati strategiyalara uyğun kadr və məşğulluq siyasəti hazırlamaq;
- işçilərin enerji və istedadlarını üzə çıxara biləcəyi mühit yaratmaq;
- yeniliyi, komanda işini və ümumi keyfiyyəti təşviq edən əlverişli mühit formalaşdırmaq.

Strateji insan resurslarının idarə edilməsi

Strateji insan resursları (SİR) konsepsiyası – iş məqsədlərinə çatmaq üçün insan resurslarının idarə edilməsini strateji planlaşdırma ilə birləşdirən bir yanaşmadır [16]. SİR biznesdə rəqabət üstünlüyü əldə etmək üçün yüksək motivasiyalı, yenilikçi, istedadlı və qətiyyətli insanları yetişdirməyi hədəfləyir [17]. SİR aşağıdakı aspekt və ölçülərlə daha əlverişli ola bilər:

- üfüqi ölçü: SİR biznesin digər funksiyaları və strategiyası ilə uyğun olmalıdır. Bu ölçü strateji insan resurslarının xarici harmoniyasını ifadə edir;
- şaquli ölçü: SİR və İR təcrübələrinə bir sistem kimi baxılmalı, bir-birini tamamlamalı və dəstəkləyici olmalıdır. Bu ölçü SİR-nin daxili harmoniyasını ifadə edir;
- dinamik ölçü: SİR dəyişən biznes və ətraf mühit şəraitinə uyğunlaşmalı və davamlı inkişafı təmin etməlidir. Bu ölçü SİR-nin çevikliyini və müasirliyini ifadə edir [18].

Strateji insan resurslarının idarə edilməsi adlı perspektiv yaratmaq üçün strateji idarəetmə konsepsiyaları insan resurslarının idarə edilməsi sahəsinə tətbiq edilmişdir.

Kuyarın apardığı araşdırmaya görə, SİRİ əvvəlcə ABŞ-da, daha sonra İngiltərədə “kadrların idarə edilməsi” olaraq ortaya çıxmış, sənaye və sosial transformasiya ilə birlikdə işə qəbul, təlim, maaş, iş şəraiti, işçi motivasiyası, işçilərin şikayətləri və qəza kimi bir çox problemlə məşğul olan insan resurslarının idarə edilməsinin yaranmasına təkan vermişdir. SİRİ konsepsiyası ortaya çıxdıqdan sonra işçilər investisiya və rəqabət üstünlüyü kimi görülməyə, zaman keçdikcə kadrların qiymətləndirilməsi, mükafatlandırılması, karyeranın idarə edilməsi və təlim kimi yeni anlayışlar İR-yə daxil olmağa başladı [21]. Türkiyədə 1950-ci illərdə başlayan insan resurslarının idarə edilməsi, 1970-ci illərdən sonra geniş yayılmış və 1980-ci illərdə insan resursları “inkişaf etməkdə olan ölkədə böyüyən sahə” olaraq görülmüşdü. 1990-cı illərdə İR və SİRİ arasında əlaqə qurularəkən, İR davamlı rəqabət vasitəsi kimi ön plana çıxdı [22].

SİRİ, təşkilatın strategiyaları ilə uyğun gələn və bu strategiyaların həyata keçirilməsini dəstəkləyən İR təcrübələrinin layihələndirilməsi, həyata keçirilməsi və qiymətləndirilməsi prosesidir [23]. SİRİ, təşkilatın rəqabət üstünlüyü qazanmasına və saxlamasına töhfə verən idarəetmə yanaşmasıdır. SİRİ komponentlərini sıralamaq olar:

- strateji uyğunlaşdırma: SİRİ-nin ən mühüm komponenti İR təcrübələrinin təşkilatın vizyonu, missiyası, məqsədləri və strategiyaları ilə uyğunlaşdırılmasıdır. Strateji uyğunlaşma həm şaquli, həm də üfüqi istiqamətdə əldə edilməlidir. Şaquli uyğunlaşma İR təcrübələrinin korporativ strategiyaları dəstəkləməsi və əks etdirməsi, üfüqi uyğunlaşma həm ardıcıl, həm də inteqrasiya olunması deməkdir.

– insan kapitalı: SİRİ-nin digər komponenti qurumun insan resurslarının ixtisasları, səriştələri, bilik və bacarıqları, yaradıcılıq və motivasiyalarıdır. İnsan kapitalı təşkilatın qiymətli, nadir, təkrarolunmaz və əvəzolunmaz resursudur. SİRİ insan kapitalını inkişaf etdirmək, saxlamaq və qiymətləndirmək üçün müxtəlif İR təcrübələrindən istifadə edir. Məsələn, seçim, yerləşdirmə, təlim, inkişaf, performansın idarə edilməsi, karyera planlaması, mükafatlandırma və s. [24].

– təşkilati mədəniyyət: SİRİ-nin digər komponenti institutların ortağ dəyərləri, normaları, inancları, münasibətləri, davranışları və simvollarıdır. Təşkilat mədəniyyəti təşkilatın şəxsiyyətini və xarakterini yaradır. SİRİ təşkilati mədəniyyəti formalaşdırmaq, gücləndirmək və dəyişdirmək üçün müxtəlif İR təcrübələrindən istifadə edir. Məsələn, sosiallaşma, ünsiyyət, liderlik, komanda işi, etika, müxtəliflik və s. [19].

– təşkilati mühit: SİRİ-nin sonuncu komponenti təşkilatın öz işçiləri üçün yaratdığı psixoloji mühitdir. Təşkilat mühiti işçilərin çalışdığı müəssisəyə, işlərinə, rəhbərlərinə və həmkarlarına münasibətidir və onların məmnuniyyətinə, öhdəliklərinə, motivasiyasına və performansına təsir göstərir. SİRİ təşkilati mühiti yaxşılaşdırmaq, dəstəkləmək və idarə etmək üçün müxtəlif İR təcrübələrindən istifadə edir. Məsələn, ədalət, etibar, səlahiyyət, iştirak, əks-əlaqə, tanınma və s. [16].

Aparılan araşdırmada SİRİ üçün fərqli anlayışlara rast gəlinmişdir [25]:

– SİRİ, bütün təşkilati qiymətləndirən geniş perspektivdən insan resurslarının idarə edilməsi funksiyasının təşkilat daxilində yerini araşdıran bir yanaşmadır [26];

– SİRİ, təşkilatın strateji məqsədlərinə nail olmaq üçün insan resursları funksiyalarının planlaşdırılması və idarə olunmasıdır [5].

– SİRİ, təşkilatın strateji məqsədlərinə nail olmaq üçün insan resursları funksiyalarının məqsədyönlü planlaşdırılması və icrasıdır [27].

– SİRİ, təşkilatın strateji məqsədlərinə çatmaq üçün insan resurslarının düzgün seçilməsi, korporativ oriyentasiya, təlimin təmin edilməsi, performans və motivasiya üçün tələb olunan insan resursları funksiyalarının planlaşdırılması fəaliyyətidir [28].

– SİRİ insan resurslarının idarə edilməsi funksiyaları təşkilatın fəaliyyətinə əsaslanır. Müəyyən mənada o, korporativ performans və insan resursları strukturu arasında körpü yaradır [29].

– SİRİ, qurumu uğurlu gələcəyə aparacaq və rəqiblərinə qarşı üstünlük yaradacaq strategiyaların yaradılması və həyata keçirilməsidir [30].

– SİRİ, insan resurslarının idarə edilməsi təcrübələrinin təşkilatın strateji planları ilə uyğunlaşdırılmasını təmin etməklə, strateji planı dəstəkləyən insan resurslarının idarə edilməsi sistemini yaradır. İnsan resurslarının idarə edilməsi təşkilatın uğuru üçün strateji əhəmiyyətə malikdir [31].

SİRİ, İRİ-nin təşkilatın vizyonu, missiyası, məqsəd və strategiyaları ilə uyğun olmasını təmin edir, İRİ-nin rəqabət üstünlüyünün yaradılması və saxlanmasında mühüm resurs olub, İRİ-yə biznes mühitindəki dəyişikliklərə proaktiv uyğunlaşmaq imkanı verir və qurumların fəaliyyətini artırır. Bu, yalnız bir xərc mərkəzi və ya xərc deyil, həm də dəyər mərkəzi olduğunu göstərən bir yanaşmadır [32].

SİRİ üç fərqli perspektiv və düşüncə tərzinə bölünür [35]:

1. Ən yaxşı təcrübələr və ya universalist perspektiv – Osterman tərəfindən qeyd edildiyi kimi, SİRİ təcrübələri sənayedən asılı olmayaraq, “ən yaxşı” və ya “universal”, Uellness proqramları isə “ən yaxşı təcrübələr” hesab olunur [36].

2. Fövqəladə vəziyyət perspektivi – müəyyən bir qurum üçün ən yaxşı təcrübə qurumun həm daxili, həm də xarici amillərindən asılıdır [37].

3. Tipoloji perspektiv – nəzəri cəhətdən çox sayda mümkün təşkilati konfigurasiyalar olsa da, hər bir sistem və alt sistem daxilində seçimlər müstəqil deyil [38]. Başqa sözlə, Uellness proqramları digər İR funksiyalarından müstəqil deyil və təşkilatın strategiyasından asılı olaraq müxtəlif formalarda ola bilər.

İRİ-nin SİRİ-yə çevrilməsinin aşağıdakı şərtlərlə mümkün olduğu qeyd edilir [25]:

– qurumda strateji idarəetmə və strateji planlaşdırmanın aparılması və həyata keçirilməsi;

– qurumun strateji planlaşdırma prosesində kadrlar departamenti və işçilərin fəal rolu;

- strateji plana uyğun olaraq, İRİ funksiyalarını idarə etmək və strateji planın həyata keçirilməsini dəstəkləmək və asanlaşdırmaq üçün layihənin hazırlanması;
- işçilərin əsas, funksional və idarəetmə bacarıqlarının müəyyənləşdirilməsi və inkişaf etdirilməsi;
- qurumun inkişaf və dəyişiklik ehtiyaclarının müəyyən edilməsi və lazımi tədbirlərin görülməsi;
- təşkilatın uzunmüddətli uğuru üçün təşkilat daxilində işçilərin potensialına uyğun vəzifələrə təyin edilməsi və ya yerləşdirilməsi;
- görülməli işlər üçün dəqiq vəzifə təlimatlarının hazırlanması;
- qurumun strateji planında nəzərdə tutulan məqsədlərə nail olmaq üçün şöbələrin birgə fəaliyyətinin təşkil edilməsi;
- kadrların işə qəbulu, təlimi və düzgün yerləşdirilməsi;
- işçilərə tutduqları vəzifəyə uyğun əməkhaqqı və sosial hüquqların verilməsi.

Strateji insan resurslarının idarə edilməsi və insan resurslarının idarə edilməsi arasındakı fərqlər

Strateji insan resurslarının idarə edilməsi (SİRİ) və insan resurslarının idarə edilməsi (İRİ) arasındakı əsas fərqlər bunlardır:

- **diqqət:** İRİ səmərəliliklə əlaqəli və qanuni tələblərə diqqət yetirərkən, SİRİ dəstəkləyici İR strategiyalarını ümumi təşkilati məqsəd və vəzifələrlə uyğunlaşdırmağa diqqət yetirir [16].
- **əhatə dairəsi:** İRİ gündəlik İR fəaliyyətlərini idarə edərkən, SİRİ İR təcrübələrinin qurumun ümumi strategiya və məqsədlərinə uyğunluğunu təmin edir [16].
- **təsir:** fərdi təcrübələrə alternativ olaraq, SİRİ idarəetmə terapiyası sistemi kimi daha çox təsirə malikdir [17].

Strateji insan resurslarının idarə edilməsinin (SİRİ) həyata keçirilməsində çətinliklər, imkanlar və tendensiyalara daxildir:

- **çətinliklər:** SİRİ-nin tətbiqi təşkilat mədəniyyəti, liderlik, işçilərin müqaviməti və resursların çatışmazlığı kimi müxtəlif problemləri əhatə edir. Bundan əlavə, SİRİ strategiyalarının hazırlanması və həyata keçirilməsi mürəkkəb bir proses olan biznesin ümumi strategiyasına uyğun olmalıdır [39].
- **imkanlar:** SİRİ biznes sahəsində insan resurslarını daha effektiv idarə etməyə və beləliklə, biznes performansını və rəqabət üstünlüyünü artırmağa imkan verir. Bundan əlavə, SİRİ işçilərin bacarıq və qabiliyyətlərini artırmaq üçün xüsusi təkliflər irəli sürür [16].
- **trendlər:** son illər SİRİ sahəsində işçilərin istedad və bacarıqlarının inkişafına xüsusi diqqət yetirilməsi, daha çox işçinin cəlb edilməsi və fərqlərin idarə olunması kimi bir sıra tendensiyalar müşahidə olunur [16].

Strateji insan resurslarının idarə edilməsinin nəticələrə təsiri

Strateji insan resurslarının idarə edilməsi (SİRİ) insan resursları təcrübələrinin təşkilatın strateji məqsədlərinə uyğunlaşdırılmasını və qarşılıqlı dəstəklənməsini təmin edən bir yanaşmadır [40]. SİRİ təşkilati rəqabət qabiliyyətinin artırılması, biznes fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması, təşkilati effektivliyin təmin edilməsi və işçilərin məmnunluğunun artırılması kimi mühüm amillərə təsir göstərir [41].

– **rəqabət üstünlüyü:** SİRİ təşkilatın insan resurslarını dəyərli, nadir, unikal etməklə, rəqiblər üzərində üstünlüyün qazanılmasına kömək edir [42]. SİRİ işçilərin bilik, bacarıq, səriştə və motivasiyasını yüksəltməklə innovasiya, çeviklik və müştəriyəmənlülük kimi rəqabət qabiliyyətlərinin davamlılığına nail olur [42].

– **iş performansı:** SİRİ işçilərin məşğulluğunu, iş məmnuniyyətini və motivasiyasını artırmaqla, işçi qüvvəsinə müsbət təsir göstərir [41]. SİRİ insanların ssenarilərini, gözləntilərini və dəyərlərini nəzərə alaraq, onların iştirakını və biznesin inkişafını təmin edir [41].

– **təşkilati effektivlik:** SİRİ resursları, prosesləri və strukturları təşkilatın missiya və məqsədlərinə uyğunlaşdırmaqla təşkilati effektivliyi təmin edir [40]. SİRİ təşkilatdaxili və xarici

dəyişiklikləri nəzərə alaraq, inkişafı, eyni zamanda təşkilat mədəniyyətini gücləndirməyə kömək edir [40].

– **işçi məmnuniyyəti:** SİRİ işçilərin ehtiyaclarını, gözləntilərini və dəyərlərini qarşılamaqla onların məmnunluğunu artırır, onlarda inam yaradaraq, vəzifələrini məsuliyyət və həvəslə icra etmələrinə nail olur. SİRİ işçilərin karyera inkişafını, özünəinamını, müstəqilliyini və iş təhlükəsizliyini dəstəkləyir [43].

Nəticə etibarilə, SİRİ-nin qurumlar üçün faydalarını aşağıdakı kimi sıralamaq olar:

- müəssisələrə rəqabət üstünlüyü əldə etməyə və saxlamağa kömək edir;
- təşkilatların insan resurslarını effektiv şəkildə idarə etməsinə kömək edir;
- korporativ işçilərin iş performansını artırır;
- müəssisələrin rəqabət üstünlüyünü təmin edir;
- korporativ və təşkilati mədəniyyətin güclənməsinə təkan verir;
- təşkilati səmərəliliyi təmin edir;
- işçi məmnuniyyətini artırır.

Qeyd edilənlər institutların həm daxili, həm də xarici mühitlə əlaqələrin güclənməsinə təkan verir.

Nəticə

Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, SİRİ biznesin inkişafına və rəqabət qabiliyyətliyini qorumağa, eyni zamanda müəssisələrə öz insan resurslarını daha effektiv idarə etməyə kömək edir. Bu da işçilərin ehtiyaclarını, gözləntilərini və dəyərlərini qarşılamaqla biznes performansını, rəqabət üstünlüyünü, eləcə də işçilərin məmnuniyyətini artırır. SİRİ-nin tətbiqi həm daxili, həm də xarici maraqlı tərəflərlə daha yaxşı əlaqələr qurmaq, işçilərin fəaliyyətini qiymətləndirmək, biznes məqsədlərinə daha tez nail olmaq və təşkilat mədəniyyətini gücləndirməklə təşkilati effektivliyi təmin edir.

Strateji insan resurslarının idarə edilməsi (SİRİ) özəl və dövlət qurumları ilə yanaşı, hərbi qurumlar üçün də əhəmiyyətli bir yanaşma hesab edilir. Kadr seçimi, yerləşdirmə, təlim, motivasiya, liderliyin inkişafı və risklərin idarə edilməsi üzrə SİRİ-nin düzgün tətbiqi müəssisə və təşkilatlarda davamlı nailiyyətlərin əldə olunmasına töhfə verəcəkdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Armstrong, M. Armstrong's handbook of human resource management practice / M. Armstrong, S. Taylor – London: Kogan Page Publishers, – 2020. – 440 p.
2. Dessler, G. Human Resource Management 16th edition / G. Dessler, – London: Pearson, – 2019. – p.725.
3. Boxall, P. Strategy and human resource management. / P. Boxall, J. Purcell – Palgrave Macmillan. – 2011. – p. 408.
4. Ulrich, D. Human resource champions: The next agenda for adding value and delivering results. / D. Ulrich – Harvard Business Press. – 1997. – 304 p.
5. Wright, P. M., McMahan, G. C. / Theoretical perspectives for strategic human resource management. Journal of management, – 1992. №18 (2). – p. 29-32.
6. Alpan, L. Strateji Belirleme Sürecinin Kapsamlılığı. Doğu Üniversitesi Dergisi, – 2000, №1(2), – p. 1-19.
7. Blackerby, P. History Of Strategic Planning. – Armed Forces Comptroller Magazine, – 1994, №39 (1). – p. 23-24.
8. Demir, N. Örgüt Kültürü Ve Strateji Uyumu // – İstanbul: Öneri Dergisi, – 2007. №7 (27), – s.187-192. [Elektron resurs] / URL: <https://Doi.Org/10.14783/Maruoneri.684967>
9. Dinçer, Ö. Stratejik Yönetim Ve İşletme Politikası // – İstanbul: Beta Basım. – 2003. 6. Baskı s. 580.
10. Peker, A. E., Boyraz, A. Stratejik Yönetim Kavramına Teorik Bir Yaklaşım // Elazığ: Fırat Üniversitesi Uluslararası İktisadi Ve İdari Bilimler Dergisi – 2017. №1(2), – s. 67-92.

11. Thompson, A.A. Strategic Management: Concepts And Cases. / A.A. Thompson, A.J. Strickland – Boston: Mcgraw Hill – 1999. –1117 p.
12. Freeman, R. Strategic Management / R. Freeman – New York: Cambridge University Press. – 2010. –229 p.
13. Yüksel, Ö. İnsan Kaynakları Yönetimi // – İstanbul: Öneri Dergisi – 1998. №2. – s. 229-236.
14. Doğanoglu, F. Küreselleşme Ve İnsan Kaynakları Yönetimi // – İstanbul: Öneri Dergisi, – 2000. №14(16), – s.173-181. [Elektron resurs] / URL: <https://Doi.Org/10.14783/Maruoneri.728734>
15. Canman, A. D. Çağdaş Personel Yönetimi // – Ankara: Türkiye Ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayınları – 1995. № 260. – s. 58-59.
16. Türkel, S., Arıkan, Ö.U. Stratejik İnsan Kaynakları Yönetimi Ve Endüstri 4.0' In Kesişen Ekosistemi. // – Mersin :Toros Üniversitesi İisbf Sosyal Bilimler Dergisi, – 2020. № 7(12), – s.115-139.
17. Demirtaş, Ö. Stratejik İnsan Kaynakları Yönetimi Ve Örgütsel İnovasyon // – Marmara Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Dergisi, – 2015. №35(2). – s. 261-290.
18. Özmen, H. İ., Çarıkçı, İ. H., Dulupçu, M. A. Stratejik İnsan Kaynağının Geliştirilmesinde Kariyer Planlaması Eğitimi: Süleyman Demirel Üniversitesi Örneği //– Sivas: Journal Of University Research, – 2023. № 6(2), – s.137-149.
19. Cingöz, A., Akdoğan, A. İnsan Kaynakları Yönetiminin Stratejik Bir Boyut Kazanması İçin Gerçekleştirilen Faaliyetlerin Belirlenmesine Yönelik Bir Araştırma //– Erciyes: Erciyes Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi – 2015. № 42, – s. 91-122.
20. Kuyar, Z. Stratejik İnsan Kaynakları Yönetiminde Sosyoloji Disiplininin Önemi // – İzmir: Organizasyon Ve Yönetim Bilimleri Dergisi, – 2023. №15(2). – s.132-144.
21. Eroğlu, O. 1923'ten Günümüze Türkiye'de İnsan Kaynakları Yönetiminin Gelişimi // – Mardin: Uluslararası Yönetim Ve İktisat Ve İşletme Dergisi –2016. №12 (29), – s.181-193.
22. Sezerel, H., Tonus, H.Z. Stratejik İnsan Kaynakları Yönetimi Bağlamında Farklılıkların Yönetimi // – Türkiye: Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Elektronik Dergisi, – 2016 №7(17). – s.1-13.
23. Gürlek, M., Uygur, A. Stratejik insan kaynakları yönetimi yaklaşımlarının teorik temelleri // – İzmir: İşgücü: Endüstri İlişkileri ve İnsan Kaynakları Dergisi, – 2019. №21(3). – s.1-21.
24. Çalışkan, H. Sağlık kurumlarında stratejik insan kaynakları yönetiminin örgütsel inovasyona etkisi // – Hacettepe Sağlık İdaresi Dergisi, – 2019. №22(2). – s. 341-358.
25. Akduman, G., Hatipoğlu, Z. Türkiye'de Stratejik İnsan Kaynakları Yönetimi Alanında Yapılan Lisansüstü Tezlerin Temalarının Analizi // – Bolu: International European Journal Of Managerial Research, – 2021. № 4(6). – s. 26-43.
26. Butler, J. E., Ferris, G. R., Napier, N. K. Strategy and Human Resource Management. // – South-Western Publishing – 1991. – 306 p.
27. Truss, C., Gratton, L. Strategic Human Resource Management: A Conceptual Approach // – Dehli: International Journal of Human Resource Management, – 1994. №5(3). – p. 663-686.
28. Cascio, W. F. Managing Human Resources // – New York: Mcgraw-Hill. – 2015. №11. – p. 340-345.
29. Becker, B. E., Huselid, M. A. Strategic human resources management: where do we go from here? // – London: Journal of Management, – 2006. №32(6). – p. 898-925.
30. Bingöl, D. İnsan Kaynakları Yönetimi., – İstanbul: Beta Yayıncılık. – 2014. 9. Baskı. – 726 s.
31. Doğan, S., Hatipoğlu, C. Küçük Ve Orta Boy İşletmelerde Vizyon Açıklamasının İşletmenin Performansına Etkisine İlişkin Bir Araştırma // – Erzurum: Atatürk Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Dergisi, – 2009. №23(2). – s. 81-99.
32. Lengnick-Hall, C.A. Strategic human resource management: The evolution of the field / C.A. Lengnick-Hall, M.L.Lengnick-Hall, L.S Andrade, B.Drake // – London: Human Resource Management Review, – 2009. №19(2), – p. 64-85.

33. Barney, J. Firm Resources and Sustained Competitive Advantage. // – London: Journal of Management, – 1991. №17(1), – p. 99-120.
34. Pfeffer, J. Competitive advantage through people // – California: California management review – 1994. №36(2), – p. 9-28.
35. Eraslan, A. Stratejik İnsan Kaynakları Yönetiminde Wellness Programları. // – Çoru: Rol Spor Bilimleri Dergisi – 2022. № 3(2), – s.22-33. [Elektron resurs] /
URL: <https://Doi.Org/10.29228/Roljournal.61171>
36. Osterman, P. How Common Is Workplace Transformation And Who Adopts It? // – New York: Industrial and Labor Relations Review–1994. № 47. – p.173-188.
37. Lengnick-Hall, C.A. And Lengnick-Hall, M.L. Strategic Human Resource Management: A Review of The Literature and A Proposed Typology. // – Tennessee: Academy Of Management Review –1988. №13. – p. 454-70.
38. Porter, M.E. Competitive Advantage: Creating and Sustaining Superior Performance / M.E. Porter– New York: Free Press. – 1986. – 592 p.
39. Uysal, G. Theory of Shrm: Strategy and Performance. // – Bartın: Bartın Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi. – 2020. №11 (21), – p. 252-263.
40. Castro, M. V. de M. Implementation of strategic human resource management practices: a review of the national scientific production and new research paths. / M. L. Araújo, A. M. Ribeiro, G.Demo, P. P.Meneses, // – Sao-Paulo: M Revista de Gestão – 2020. № 27(3). – p. 284-302.
41. Asrar-ul-Haq, M., Anjum, T. Impact of narcissistic leadership on employee work outcomes in banking sector of Pakistan // – Future Business Journal, – 2020. № 6(1), – p.1-9.
42. Bennett, N., Ketchen, D. J., Schultz, E. B. /An examination of factors associated with the integration of human resource management and strategic decision making. // – London: Human Resource Management, – 1998. № 37(1). – p. 3-16.
43. Brewster, C. /Strategic human resource management: the value of different paradigms1 // – New York: Management International Review, – 1999. № 39, – p. 45-64.

Аннотация

Стратегическое управление человеческим ресурсами Аяз Ибрагимли, Ахмет Ягмур Эрсой, Рамиль Ибрагимов

В современном мире менеджмента «Стратегическое управление человеческими ресурсами» – это концепция стратегического управления человеческими ресурсами, целью которой является получение организацией конкурентного преимущества. В этой статье рассматриваются различия и взаимосвязь между стратегическим управлением человеческими ресурсами и управлением человеческими ресурсами. Стратегическое управление человеческими ресурсами – это процесс планирования, управления и развития человеческих ресурсов для достижения долгосрочных целей организации. Исследование представляет собой обзор традиционных ролей и функций управления человеческими ресурсами, а также дает обзор возникновения и важности стратегического управления человеческими ресурсами, того, как оно помогает предприятиям получать и поддерживать конкурентные преимущества и как оно улучшает эффективность бизнеса. Как некоторые организации успешно внедрили методы стратегического управления человеческими ресурсами, показано в разделе исследования, посвященном тематическому анализу. Целью исследования является предоставление комплексного взгляда на стратегическое управление человеческими ресурсами и определение направления для будущих исследований. Стратегические человеческие ресурсы направлены на то, чтобы человеческие ресурсы соответствовали бизнес-стратегиям и создавали конкурентное преимущество. В данной статье рассматриваются теоретические основы стратегического управления человеческими ресурсами, методы его применения и его значение для бизнеса.

Ключевые слова: стратегия, человеческие ресурсы, менеджмент, экономика, организации, военные учреждения

Abstract

Strategic human resource management

Ayaz Ibrahimli, Ahmet Yagmur Ersoy, Ramil Ibrahimov

In the modern world of management, "Strategic Human Resource Management" is the concept of strategic management of Human Resource Management, where the goal is for organizations to gain a competitive advantage. This article examines the differences and relationship between Strategic Human Resource Management and Human Resource Management. Strategic Human Resource Management is the process of planning, managing and developing human resources to achieve the long-term goals of organizations. The study provides an overview of the traditional roles and functions of Human Resource Management and provides an overview of the emergence and importance of Strategic Human Resource Management, how it helps businesses gain and maintain competitive advantage, and how it improves business performance. How some organizations have successfully implemented Strategic Human Resource Management practices is shown in the case study section of the study. The purpose of the study is to provide a comprehensive perspective on Strategic Human Resource Management and provide direction for future research. Strategic Human Resources aims to ensure that human resources are aligned with business strategies and create a competitive advantage. This article discusses the theoretical basis of Strategic Human Resource Management, its application methods and its importance for business.

Keywords: strategy, human resources, management, economy, organizations, military institutions

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 03.06.2024

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 10.06.2024

Çapa qəbul edilmişdir: 29.07.2024

**PEŞƏKAR VƏ İŞGÜZAR KOMPETENSİYALARIN FORMALAŞMASINDA
AZƏRBAYCAN FHN-nin ÜMUMİ TERMINOLOGİYA BAZASININ
YARADILMASI MƏSƏLƏSİ**

pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru Rusala Rzazadə

Fövqəladə Hallar Nazirliyinin Akademiyası

yusala_55@mail.ru

Elmir Məmmədov

Fövqəladə Hallar Nazirliyinin Akademiyası

elmir.memmedov6071@gmail.com

Xülasə. FHN Akademiyasında təhsil alan kursantların, zabitlərin FHN-nin orqanlarında müvafiq vəzifələrdə gələcək fəaliyyətlərini nəzərə alaraq, onların hərtərəfli inkişaf etmiş peşəkar mütəxəssis kimi formalaşdırılması qarşımızda duran mühüm vəzifələrdəndir.

Ali təhsil müəssisələrində müvafiq ixtisaslar üzrə mütəxəssis hazırlığında sahə terminlərinin məqsədyönlü öyrədilməsi aktual metodik problemlərdən sayılır. Məqalədə yanğın təhlükəsizliyi və həyat fəaliyyətinin təhlükəsizliyi ilə bağlı vahid terminoloji bazanın olmaması və onun İKT vasitəsilə geniş kütləyə təqdim edilməməsi problemi qoyulmuşdur.

Müasir təhsil sistemi müəllim qarşısında müxtəlif öhdəliklər qoyaraq, ondan şifahi, yazılı, vizual, kompüter və elektron vasitələrlə diskussiya aparmaq qabiliyyətini özündə ehtiva edən kompetensiya tələb edir. Xüsusilə bu sahədə multimediamın tətbiqi nəticəsində tədrisin vizualizasiya və individualizasiyası baş verir ki, bu da yanğın təhlükəsizliyi və həyat fəaliyyətinin təhlükəsizliyi sahəsində yüksəkixtisaslı mütəxəssislərin formalaşmasını şərtləndirir.

Açar sözlər: xüsusi leksika, fəvqəladə hallar, kadr hazırlığı, vahid terminoloji baza, peşə və işgüzar kompetensiyalar, terminoloji baza

Giriş

Azərbaycan Respublikasının inkişafında müxtəlif dövlət qurumlarının və bu qurumlarda fəaliyyət göstərən kadrların rolu danılmazdır. Belə qurumlardan biri də cəmiyyətin və dövlətin fəvqəladə hallar qarşısında təhlükəsizliyini təmin edən Azərbaycan Respublikasının Fövqəladə Hallar Nazirliyidir (FHN). Bugün həm psixi, həm də fiziki dayanıqlılığı ilə seçilən peşəkar mütəxəssislər tərəfindən əhali və ərazinin fəvqəladə hallardan qorunması, təbii və texnogen xarakterli fəlakətlərin aradan qaldırılması, yanğın təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və s. işlər FHN-nin qarşısında duran prioritet istiqamətlərdəndir. Belə çətin işlərin icrası yalnız vəzifə öhdəliyi deyil, həm də dövlət və xalq qarşısında mənəvi sınaq, məsuliyyətdir.

Belə sağlam düşüncəli, vicdanlı, yüksəkşəriştəli, müasir bilik və bacarıqlara sahib kadrların formalaşdırılması Fövqəladə Hallar Nazirliyinin Akademiyasının ən ümdə məqsəd və vəzifələrindəndir.

Dəqiqlik, planlılıq, müasirlik Akademiyanın fəaliyyətinin başlıca prinsipləridir. Dürüst və dövlətçilik ənənələrinə sadıq gənc kadrların yetişdirilməsi bu fəaliyyətin ana xəttini, əsas meyarını təşkil edir. Elə buna görə də FHNA-da müxtəlif fənlər tədris edilir, zəruri bacarıq və vərdişlərin formalaşdırılması istiqamətində əlverişli mühit yaradılır.

Bu mənada FHNA-da təhsil alan hər bir kursantın nitq qabiliyyətinin, dəftərxana mədəniyyətinin, ixtisasyönümlü ədəbiyyatla sərbəst işləmək səriştəsinin, rəsmi sənədləri tərtib etmək bacarığının, habelə auditoriya, ictimai təşkilatlar, dövlət qurumları, şəxsi heyət qarşısında çıxış etmək səviyyəsinin yüksəldilməsinə daim diqqət yetirilir, bu istiqamətdə davamlı tədbirlər planı həyata keçirilir. Xüsusilə ixtisas terminləri bazasının genişləndirilməsi, müvafiq ixtisaslar üzrə terminlərin mənimsənilməsi, peşə – ixtisasyönümlü terminlərdən istifadənin əlçatanlığının təmin edilməsi bizi düşündürən, narahat edən

məsələlərdəndir. Həyat fəaliyyətinin təhlükəsizliyi və yanğın təhlükəsizliyi ilə bağlı terminoloji bazanın olmaması, informasiya və kommunikasiya texnologiyaları (İKT) vasitəsilə geniş kütləyə təqdim edilməməsi bu sahədəki ən böyük boşluqlardandır. Nəzərə alsaq ki, müvafiq ixtisas üzrə peşəkar kommunikasiyanın qurulması həmin sahəyə aid terminoloji bazanın həcmindən asılıdır, bu halda problemin həlli aktuallığı ilə diqqəti cəlb edir. Bundan başqa, nəzərdə tutulmuş fəaliyyət sahəsi üzrə standartlaşdırılmış terminlər və sahə leksikasından təşkil olunan normativ bazanın formalaşması terminologiya ilə bağlı aşağıdakı problemləri həll etməyə imkan verir:

- işgüzar kommunikasiyanın təkmilləşdirilməsi;
- sənədlərin tərtibi zamanı mübahisəli hüquqi məsələlərin qarşısının alınması;
- obyektə yanlış izah edən anlayışların dəqiq və birmənalı terminlərlə əvəzlənməsi;
- terminoloji uyğunsuzluqların və səhvlərin aradan qaldırılması;
- termin qıtlığının həlli istiqamətində yeni qarşılıqların yaradılması;
- axtarış sorğuları nəticəsində terminoloji vahidlərin əlçatanlığının təmini.

Beləliklə, Fövqəladə Hallar Nazirliyinin müxtəlif strukturlarında fəaliyyət göstərmək üçün mütəxəssis hazırlığında, yanğın təhlükəsizliyi və mülki müdafiə sahəsində əsas anlayışları müəyyənləşdirən vahid terminoloji sistemin yaradılması yenilənmiş terminoloji bazanın operativ şəkildə təqdim edilməsini, terminoloji informasiyanın artırılmasını, qeyri-müəyyən peşə terminlərinin tanınmasını və onların mənasının müəyyənəndirilməsini, işgüzar kommunikasiya və işgüzar dil mədəniyyətinin təkmilləşdirilməsini təmin edəcəkdir [1, s.72].

Əsas hissə

Əminliklə deyə bilərik ki, dil problemlərinin tədqiqinin dövlət siyasətinin tərkib hissəsi kimi həyata keçirilməsi, hüdudlarının genişləndirilməsi, yalnız yazı deyil, həm də əqidə, düşüncə dilinə çevrilməsi istiqamətində görülən bir çox əsaslı işlər müstəqillik illərinə təsadüf edir.

29 may 2012-ci il tarixli “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı haqqında” Sərəncama əsasən, Azərbaycan dilində termin yaradıcılığı sahəsində işlərin tənzimlənməsi məqsədilə Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti yanında Terminologiya Komissiyası yaradıldı. Terminologiya Komissiyası Azərbaycan dilində termin yaradıcılığı sahəsində işlərin tənzimlənməsi, dilin lüğət tərkibinin zənginləşdirilməsi, yeni anlayış və ifadələrin dildə işlədilməsinin mümkünlüyünün müəyyənəndirilməsi, elmi-ədəbi dili təkmilləşdirmək məqsədilə kütləvi informasiya vasitələrində, dərsliklərdə və digər tədris vəsaitlərində yeni termin və anlayışların dilin normalarına müvafiq qaydada işlədilməsinə nəzarət kimi mühüm funksiyaları yerinə yetirir.

Dilin lüğət tərkibinin bir hissəsi olan terminologiya dünya sivilizasiyasına uyğun olaraq daim dəyişir, yenilənir. Xüsusilə elmi-texniki tərəqqi zəminində yaranan terminlərin çoxluğu dilin lüğət tərkibini zənginləşdirir, eyni zamanda müxtəlif elm-peşə sahələri ilə bağlı terminoloji lüğətlərin tərtib edilməsinə səbəb olur. Elmi dilin vahidləri sayılan terminlər aid olduğu sferada müəyyən funksiyaya sahib olur. Hər bir mütəxəssis çalışdığı sahəyə aid terminlərin ümumi leksikadan fərqli cəhətlərini, ifadə etdiyi anlayışların mahiyyətini dəqiq bilməlidir. Yalnız bu halda terminin semantik mənasına uyğun olaraq təyinat sahəsi müəyyən edilə, məqamında və yerində istifadə oluna bilər.

Bütün dünyada olduğu kimi, ölkəmizdə də həyata keçirilən kadr siyasətinin əsas prinsiplərindən biri müasir tədris texnologiyalarının tətbiqi fonunda mütəxəssis formalaşdırmaqdır. Bu mənada FHNA-nın fəaliyyət prinsipləri dövlət siyasəti ilə yaxından səsleşir, yüksəkpotensiallı kadrların formalaşdırılmasında müasir tədris texnologiyalarının tətbiqini vacib hesab edir. Belə vacib məsələlərdən biri də elmi terminlərin pedaqoji prosesə daxil edilməsidir. Bu da öz növbəsində həm şifahi, həm də yazılı nitqdə terminlərdən məqsədəuyğun şəkildə istifadə etməyi bacaran peşəkar mütəxəssislərə cəmiyyətdə tələbatın artmasına səbəb olacaq. Fövqəladə halların qarşısının alınması və nəticələrinin aradan qaldırılması sistemində kommunikasiyanın əsasını peşəkar işgüzar dilin təşkil etdiyini nəzərə alaraq, kursantlara, müdavimlərə və gənc zabitlərə yazılı və şifahi ünsiyyətin öyrədilməsi kursun proqramına uyğun şəkildə aparılmalı və pedaqoji prosesdə İKT-yə əsaslanan yeni təhsil

texnologiyalarının və məlumat sistemlərinin tətbiqi nəticəsində çevik, şəxsi və professional inkişafa hazır olan, məsələlərin həllinə yaradıcı və müstəqil yanaşan mütəxəssislərin hazırlanmasına yönəlməlidir [3].

Fövqəladə hallar üzrə terminlərin mənimsənilməsi ilə bağlı vəziyyəti təhlil etdikdə müvafiq sahə üzrə terminoloji bazanın formalaşmaması və onun sistemli şəkildə təqdim olunmaması kimi problemlərlə üzləşirik. Bu isə terminoloji mədəniyyətin inkişafını çətinləşdirir və mütəxəssislərin əlavə təhsil motivasiyasına əngəl yaradır [4].

Qeyd edilən problemin aktuallığının dərki və həll olunması, gələcək mütəxəssislərə elmi-tədqiqat işlərinin aparılmasına, kursantlar arasında peşəkar ünsiyyət bacarıqlarının inkişafına, müxtəlif mənbələrdən, o cümlədən Fövqəladə Hallar Nazirliyinin rəsmi internet saytından ən müasir normativ-hüquqi bazanın operativ şəkildə əldə edilməsinə, davamlı təhsil strategiyasına uyğunlaşmağa geniş imkanlar yaradacaq.

Azərbaycan Fövqəladə Hallar Nazirliyinin peşə dilinin formalaşmasının əsas göstəricisi olan vahid ümumi terminologiya bazasının yaradılması, nazirliyin rəsmi internet saytında yerləşdirilməsi və ona maneəsiz çıxış imkanı tədris prosesini optimallaşdırma, ona məqsədyönlü xarakter verə, FHN-nin struktur bölmələrində fəaliyyətin səmərəliliyinə şərait yarada və aşağıdakı problemləri aradan qaldıra bilər.

1. Terminlərin FHN-nin fəaliyyət istiqamətləri üzrə sistemləşdirilməsi problemi

Bu sahə üzrə xüsusi leksika mülki müdafiə xidməti əsasında yaranmış, eyni zamanda FH və təbii fəlakətlərin nəticələrinin aradan qaldırılması istiqamətində fəaliyyətlər sahə leksikologiyasının genişlənməsində əsaslı rol oynamışdır. Bununla yanaşı, müxtəlif ölkələrin xilasedicilərinin xidməti təcrübələrinin öyrənilməsi FH-nin özünəməxsus terminologiyasının formalaşmasına və inkişafına müsbət təsir göstərmişdir. Beləliklə, FH-nin terminologiyası Azərbaycan Respublikası Fövqəladə Hallar Nazirliyi ilə paralel yaranmış, tədrisən normativ-hüquqi bazası təşəkkül tapmışdır. Məhz normativ-hüquqi baza FH-nin terminologiyasının kodifikasiya və unifikasiyası üçün təməl rolunu oynamışdır. Hazırda FH-nin terminologiyası məzmun və mahiyyət etibarilə fəvqəladə hadisələr, təbii fəlakətlərin aradan qaldırılması, yanğından mühafizə, əhali və ərazinin hərbi əməliyyatların fəsadlarından müdafiəsi, həmçinin dinc dövrdə əhalinin mülki müdafiəsi üzrə xidmət göstərən Azərbaycan Respublikası Fövqəladə Hallar Nazirliyinin məqsəd və məramı ilə uyğunluq təşkil edir. FHN-nin normativ və qanunverici bazasının təkmilləşdirilməsi bu gün də məqsədyönlü şəkildə davam etdirilir.

Digər fəaliyyət növləri ilə müqayisədə FH-nin terminologiyası hələ də ciddi şəkildə nizama salınmayıb və bu məsələ öz həllini tapmayıb.

2. Terminologiyanın öyrənilməsinin səmərəliliyini artırmaq üçün tədris materiallarına terminlərin daxil edilməsi problemi

Azərbaycan dilində FH-nin fəaliyyət istiqamətləri üzrə terminlərin təşəkkülü, formalaşması və inkişafı çoxşaxəli proses olub, bir sıra amillərlə reallaşır. Bu amillərdən ən başlıcası tədris zamanı terminlərin öyrənilməsinə xüsusi diqqət yetirilməsi, mühazirə materiallarının, dərslik və dərs vəsaitlərinin müvafiq fənn terminləri ilə əhatə olunmasıdır. Həmçinin müasir dövrün tələblərinə uyğun olaraq elektron resursların istifadəsi ilə terminlərin əlçatanlığı təmin olunmalı, onların semantik mənasının, dəqiq qarşılıqlığının öyrənilməsinə əlverişli şərait yaradılmalıdır. Əks təqdirdə terminologiya kursant və müdavimlər tərəfindən mexaniki şəkildə öyrəniləcək, onun semantik və konseptual izahında çətinliklər mövcud olacaqdır.

3. Öyrənilən terminlərin fərqləndirilməsi problemi

Azərbaycan dilinin terminoloji sisteminin bir hissəsi olan FH üzrə terminologiya özünəməxsus vahidlərə malikdir. Bu vahidlərin hər biri müəyyən anlayışları ifadə edir və onların mənası gələcəyin sahə mütəxəssisləri olan kursant və müdavimlərə dəqiq məlum olmalıdır. Bunun üçün müəllimlər tərəfindən terminlərin semantikasının, ümumişlək leksikadan fərqli xüsusiyyətlərinin sistemli və məqsəduyğun şəkildə tədrisi təşkil edilməlidir. Bu mənada mövzuya aid termin və təriflərin siyahısının tərtibi və kursantlara dərsdən öncə təqdimi mühazirənin effektivliyinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərə bilər. Lakin unutmamaq olmasın ki, tədris materiallarının həddən artıq terminlərlə dolu olması, kursant və

müdavimlərin mövzunu mənimsəmələrində problemlərə, həmçinin dərsə maraqlarının azalmasına səbəb ola bilər.

Əsas məqsəd semantik məzmunu, yaranma üsulu, mənşəyi dəqiq izah edilən hər bir termini aktiv lüğətə daxil etmək, seminar və kütlə qarşısında çıxışlar zamanı fəal dil vahidləri kimi istifadəsinə nail olmaqdır.

4. Vizuallıq (görüntülü təqdimat) problemi

Məlum olduğu kimi, şifahi vasitələr bəzən kifayət etmir və buna görə də terminin izahı üçün əsaslı işarə və ya modelin təqdimi zərurətə çevrilir. Qeyd etmək lazımdır ki, terminologiyanın (axtardığımız anlayışların) vizuallaşdırılması onun öyrənilməsi baxımından ən yaxşı üsullardan biridir. Ənənəvi mühazirə materialının, öyrənilən mövzuların elektron lövhə və prezentasiya vasitəsilə təqdimatı obrazlı-semantik əlaqələrin formalaşmasını xeyli asanlaşdırır və təqdim olunan materiallarla işi daha maraqlı edir.

5. Terminin ana dilinə tərcüməsi və müqayisə yolu ilə şərh problemi

Müasir dövrdə fənlərarası diferensiasiya və inteqrasiya, həmçinin sürətli informasiya mübadiləsi prosesi, terminologiya sahəsinə də təsirsiz ötürməyib, terminlərin dildəki yerinin, işlənmə xüsusiyyətlərinin öyrənilməsini zəruri etmişdir.

Məlum olduğu kimi, dil insanlar arasında əsas ünsiyyət vasitəsi olub, cəmiyyətin müxtəlif sahələrində baş verən dəyişiklikləri özündə əks etdirən böyük bir sistemdir. Bu sistemin bir parçası olan terminologiyanın əsas predmeti və ifadə vasitəsi isə terminlərdir. Terminlər digər söz qruplarından fərqli olaraq, elmi mətnlərin dərk olunmasında açar rolunu oynayır, xüsusi funksiya yerinə yetirir. Hal-hazırda dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində terminlər müstəsna rol oynayır. Belə ki, elmi-texniki tərəqqi ilə əlaqədar yaranan yeni anlayışlar tədricən terminlərə çevrilir. Başqa dildən alınan terminlərin bir qismi dilimizin daxili imkanları hesabına, yəni müvafiq ekvivalent termin-sözlə əvəzlənir, beynəlmiləl terminlər isə olduğu kimi qalır.

Adi danışmaq dilində istifadə edilən sözlərdən fərqli olaraq, monosemantik xüsusiyyəti ilə seçilən terminlərin təlim-tədris prosesində öyrənilməsi prosesi aktuallığı ilə diqqəti cəlb edir. Bütün bunları nəzərə alaraq, tədris zamanı ixtisas üzrə leksik materialın uğurla mənimsənilməsinə nail olmaq və nitqdə fəal istifadəsinə təmin etmək üçün müvafiq ixtisas mətnlərinə istinad etmək lazımdır. Belə ki, mövzu ilə əlaqədar elmi məzmunlu mətnlərin oxunuşu, mətnlərdə rast gəlinən terminlərin izahı, ana dilindəki qarşılıqlarının vurğulanması kursant və müdavimlərin söz ehtiyatlarının zənginləşməsində, işgüzar və akademik kommunikasiya bacarıqlarının formalaşmasına töhfə verə bilər.

6. Terminlərdən istifadə problemi

Tədris zamanı nəinki konkret söz və ya ifadənin mənası ilə tanış olmaq, həmçinin onun praktiki istifadəsinə nail olmaq vacib məsələlərdəndir. FH terminologiyasından istifadə zamanı kompleks məşqlər təşkil edilə bilər. Bu cür praktiki məşqlər kursant və müdavimlər tərəfindən terminlərin istifadə sahəsini, semantik cəhətlərini, cümlədə konkret işlədilmə yerlərini öyrənmələrinə yardım edəcək.

Terminlərdən ixtisasa aid tapşırıqlar, məruzə, təqdimat, kurs işi, referatlar və fəvqəladə hadisələrin müzakirəsi kimi müxtəlif dərs formalarında istifadə edilə bilər. Bu zaman terminlərin leksik və sintaktik uyğunluğu, cümlədə düzgün işlədilməsi problemi dil normaları ilə tənzimlənir. Sintaktik səviyyədə uyğunluq həm yazılı, həm də şifahi nitq zamanı peşəyönümlü məlumatların düzgün çatdırılmasında özünü göstərir. Leksik uyğunluq isə öz növbəsində terminlərin başqa sözlərlə işlənilməsini və onların sıralanmasını, yəni terminlərin ayrı-ayrılıqda deyil, mümkün birləşmələr şəklində təqdim edilməsi zərurətini nəzərdə tutur [4].

7. Bir çox terminlərin heç bir şərhinin olmaması və ya səhv şərh edilməsi faktı ilə bağlı təlim problemi

Elmi terminologiya lüğətin tək-cə təbii yolla yaradılmayan, həm də uyğunlaşdırılıb mütəxəssislərin istifadəsinə təqdim edilən hissəsidir. Bu istiqamətdə terminoloji iş davam etdirilməli, bir sıra problemlər həll olunmalıdır: terminoloji sahədə çoxmənalılıq və omonimliklə bağlı problemlərin aradan qaldırılması, xarici mənşəli terminlərin elmi dilə daxil edilməsi, xarici terminlərin qrammatik cəhətdən uyğunlaşdırılması və onların Azərbaycan dilində rahat şəkildə işlədilməsi.

8. Fövqəladə Hallar Nazirliyinin tədris tapşırıqlarına (məqsədlərinə) xidmət edən elektron resurslarının olmaması problemi

Öyrədici informasiya sistemlərinin tədris prosesinə tətbiqi kursantların gələcək mütəxəssis kimi formalaşmalarında, ixtisas üzrə bilik və bacarıqlar əldə etmələrində həlledici rol oynayır. İnformasiya sistemləri sayəsində ali təhsil müəssisələri təhsil-tədqiqat mərkəzinə çevrilir, müasir tələblərə cavab verən kadrlar hazırlanır. Həmçinin informasiya əsrinin təsiri ilə müəllim və mütəxəssislər getdikcə əhəmiyyət kəsb edən özünütəhsil prosesinə cəlb olunacaqlar. Beləliklə, elektron resursun yaradılması müasir tədris materiallarının daha səmərəli öyrənilməsinə, nəzəri və praktiki biliklərin artmasına, yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişafına, dərketmə prosesində innovativ metodları stimullaşdırmağa imkan verəcəkdir.

Nəticə

Fövqəladə hallar sahəsində peşə lüğətinin, terminlərin və sabit ifadələrin (birləşmələrin) vahid konseptual aparat sisteminin yaradılması aşağıdakı istiqamətlərdə mühüm rol oynayacaq:

- Azərbaycan Respublikası Fövqəladə Hallar Nazirliyinin xilasetmə bölmələri üzrə kadr təminatında, mütəxəssislərin fərdi hazırlıq səviyyələrinin artırılmasında;
- müstəqil fəaliyyət zamanı, eyni zamanda aidiyyəti orqanlarla qarşılıqlı əməkdaşlıq çərçivəsində müvafiq bilik və bacarıqların təkmilləşdirilməsində;
- yüksək səviyyəli kadrların hazırlanması məqsədilə müasir üsul və metodların tətbiqində;
- bilik üföqlərinin genişləndirilməsi, intellektual səviyyənin yüksəldilməsi, peşə idrakına söykənmiş gündəlik fəaliyyəti planlaşdırmaq bacarığında.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Rzadə, V.Ə. Fövqəladə Hallar Nazirliyinin Akademiyası kursantlarının kommunikativ bacarıqlarının inkişafında peşə leksikası tədrisinin əhəmiyyəti // – Bakı: Hərbi bilik – 2023. № 1. – s. 68-71.
2. Ермолаева, Ж.Е., Герасимова, И.Н. Формирование профессиональных компетенций курсантов и слушателей посредством применения активных и интерактивных методов обучения в вузах системы МЧС России // Москва: Научно-методический электронный журнал "Концепт", – 2014. № 10. – с. 1-6.
3. Ермолаева, Ж. Е. Формирование профессиональной речи специалистов системы МЧС посредством создания терминологического словаря в области пожарной безопасности // – Концепт. – 2015. – № 12 (декабрь). – с. 8 [Электронный ресурс] / – URL: <http://e-koncept.ru/2015/15442.htm>
4. Щеголихина, Т.Н. Проблема обучения студентов терминологии в ракурсе развития умений профессиональной коммуникации: [Электронный ресурс] / – 14 март, 2015. URL: <https://100-bal.ru/informatika/194739/index.html>

Аннотация

О создании общей терминологической базы Министерства по Чрезвычайным Ситуациям Азербайджана в формировании профессиональных и деловых компетенций Русала Рзаде, Эльмир Мамедов

Учитывая, будущую деятельность на соответствующих должностях в органах Министерства Чрезвычайных Ситуаций (МЧС) курсантов и офицеров, обучающихся в Академии МЧС, их формирование как всесторонне развитых специалистов является одной из важнейших задач, стоящих перед нами.

В высших учебных заведениях целенаправленное обучение специализированным терминам в подготовке специалистов по соответствующим специальностям считается одной из актуальных методических проблем. В статье рассматривается проблема отсутствия единой терминологической базы, связанной с пожарной безопасностью и безопасностью жизнедеятельности, а также недостаточной ее презентации широкой аудитории с помощью ИКТ (информационно-коммуникационных технологий).

Современная образовательная система ставит перед преподавателем различные обязанности, требуя от него компетенций, включающих способность вести дискуссии с использованием устных, письменных, визуальных, компьютерных и электронных средств. В частности, применение мультимедиа в этой области приводит к визуализации и индивидуализации обучения, что, в свою очередь, способствует формированию высококвалифицированных специалистов в области пожарной безопасности и безопасности жизнедеятельности.

Ключевые слова: специальная лексика, чрезвычайные ситуации, подготовка кадров, единая терминологическая база, профессиональные и деловые компетенции, терминологическая база

Absrtact

On the issue of establishing a general terminology database of the Ministry of Emergency Situations of Azerbaijan in the formation of professional and business competencies Rusala Rzazade, Elmir Mammadov

Taking into account the future activities of cadets and officers studying at the Academy of the Ministry of Emergency Situations (MES) in relevant positions within the MES structures, their development as well-rounded professional specialists is one of the important tasks we face.

In higher education institutions, the targeted teaching of sector-specific terms in the preparation of specialists in relevant fields is considered one of the pressing methodological issues. The article addresses the problem of the lack of a unified terminology base related to fire safety and life safety, and its insufficient presentation to the wider public through ICT (Information and Communication Technologies).

The modern education system imposes various responsibilities on teachers, requiring them to possess competencies that include the ability to engage in discussions using verbal, written, visual, computer, and electronic means. In particular, the application of multimedia in this field results in the visualization and individualization of teaching, which conditions the formation of highly qualified specialists in the field of fire safety and life safety.

Keywords: specialized lexicon, emergency situations, personnel training, unified terminology base, professional and business competencies, terminology base

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 10.06.2024

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 14.06.2024

Çapa qəbul edilmişdir: 31.07.2024

AZƏRBAYCAN–ERMƏNİSTAN DÖVLƏT SƏRHƏDİNİN DELİMİTASIYA VƏ DEMARKASIYA PROSESİ

siy.e.ü.f.d., dosent Vüqar Məmmədzadə

<https://orcid.org/0000-0002-5381-0387>

Milli Müdafiə Universiteti

vuqar.zade1982@gmail.com

tar.ü.f.d. Qərib Əsgərov

<https://orcid.org/0009-0002-6321-878X>

Dövlət Sərhəd Xidməti

qerib.azadoglu@mail.ru

polkovnik Elnur Ələsgərli

<https://orcid.org/0009-0000-4308-277X>

Milli Müdafiə Universiteti

elnuralasgarli@gmail.com

Xülasə. Məqalədə dövlət sərhədinin delimitasiyası və demarkasiyası ilə bağlı məsələlər təhlil olunur. Qeyd edilir ki, demarkasiya sadəcə texniki proses deyil, o, həm də dövlət orqanlarının və milli nümayəndə heyətlərinin xarici siyasət və beynəlxalq hüquq sahəsində fəaliyyətini nəzərdə tutur. Məqalədə Azərbaycan–Ermənistan dövlət sərhədinin delimitasiyası və demarkasiyası ilə bağlı mövcud vəziyyət qiymətləndirilir, hər iki dövlət arasında sərhəd məsələlərinin həlli regional təhlükəsizlik məsələləri ilə əlaqələndirilir, delimitasiya və demarkasiya prosesində vasitəçi olmaq istəyən dövlətlərin mövqeyi təhlil edilir.

Məqalənin əsas məqsədi İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra yaranmış yeni reallıqlara uyğun olaraq Azərbaycan–Ermənistan arasında şərti sərhədin müəyyən olunması prosesini təhlil etmək və qiymətləndirməkdir. Məqalədə müvafiq olaraq, aşağıdakı vəzifə qarşıya qoyulur: Azərbaycan–Ermənistan arasında şərti sərhədin delimitasiya və demarkasiya prosesinin perspektivi və mövcud problemlərin həlli yollarının müəyyən edilməsi.

Tədqiqat işində analiz, sintez və müqayisəli təhlil metodlarından istifadə edilir.

Yekun nəticə: Azərbaycan–Ermənistan dövlət sərhədinin delimitasiya və demarkasiyası regionda təhlükəsizliyin və sabitliyin təmin edilməsi baxımından vacibdir və bu proses tərəflər arasında sülh sazişinin imzalanmasını ləngitməli deyil. Süni intellektdən istifadə edərək, tərəflər arasında sərhədin delimitasiya və demarkasiya prosesinin təqribi müddəti qiymətləndirilir.

Açar sözlər: dövlət sərhədi, sərhəd təhlükəsizliyi, delimitasiya, demarkasiya, süni intellekt

Giriş

Müasir dövrdə ictimai həyatın bütün sahələri üzrə milli maraqların qorunması və milli təhlükəsizliyin təmin edilməsi hər bir dövlətin başlıca məqsədini təşkil edir. Təhlükəsizlik mühiti dövlətin mövcudluğunu və gələcək inkişafını şərtləndirən əsas amillərdən biri kimi onun kənar təsirlərə qarşı müdafiə qabiliyyətini formalaşdırır.

Dövlətin təhlükəsizliyi, ilk növbədə onun sərhədlərindən başlayır. Sərhəd hər bir dövlətin ərazisini qonşu dövlətdən ayıran xətt olub, onun fəaliyyət dairəsini və suverenliyinin həddini müəyyənləşdirir. Başqa sözlə, sərhəd istənilən müstəqil dövlətin vahid, digərlərindən fərqli və öz daxilində suveren şəkildə qavranılmasına xidmət edir [1, s.47].

Dövlət sərhədi dedikdə, dövlətin ərazisinin hüdudlarını müəyyən edən xətt və həmin xətt üzərindən keçən şaquli səth başa düşülür [2, s.4]. Dövlət sərhədləri həmsərhəd dövlətləri bir-birindən ayıran xətt olmaqla yanaşı, həm də həmin dövlətlər arasında müvafiq təmas nöqtəsidir. Bu gün dövlət

sərhədlərinin etibarlı mühafizəsini təmin etmədən dövlətçiliyi qorumaq, onu inkişaf etdirmək və cəmiyyətdə təhlükəsizlik mühitinə nail olmaq qeyri-mümkündür.

Müasir dünyada milli inkişafa və təhlükəsizliyə qarşı yönələn bir sıra təhdidlər, xüsusən terror fəaliyyətləri, qeyri-leqal miqrasiya, qaçaqmalçılıq, qadağan olunmuş məhsulların qanunsuz dövriyyəsi kimi transsərhəd cinayətkarlığın geniş miqyas alması dövlət sərhədlərində təhlükəsizlik mühitinin etibarlı təmin olunmasını zəruri edir. Son dövrlər dünyada davam edən proseslərin, qeyri-bərabər inkişafın və müxtəlif zəmində baş verən münaqişələrin səbəb olduğu qeyri-leqal miqrasiya halları sərhəd təhlükəsizliyinin regional və global təhlükəsizlik baxımından əhəmiyyətini xeyli artırmışdır.

1933-cü ildə VII Pan-Amerika konfransında imzalanmış “Dövlətlərin hüquq və vəzifələri haqqında montevideo konvensiyası” yeni dövlətin hüquqi subyektivliyini səciyyələndirən əzsaylı beynəlxalq sənədlərdən biridir. Bu konvensiya beynəlxalq hüququn subyektini kimi dövlətin dörd əsas xarakteristikasını müəyyən edir:

- a) daimi yerli əhali;
- b) müəyyən edilmiş ərazi;
- c) yerli hökumət;
- d) digər dövlətlərlə sivil münasibətlər qurmaq imkanı [3].

Delimitasiya və demarkasiya anlayışlarının mahiyyəti

Dövlət sərhədlərinin təhlükəsizliyinə müasir təhdidlərin (qeyri-leqal miqrasiya, mütəşəkkil cinayətkarlıq və terror fəaliyyəti) çox olmasına baxmayaraq, klassik təhdidlər də öz əhəmiyyətini itirməmişdir [4. s.37]. Bu baxımdan həmsərhəd dövlətlər arasında ərazi iddiaları ilə bağlı sərhəd mübahisələrinin və fikir ayrılıqlarının mövcudluğu xüsusilə qeyd edilməlidir. Təəssüf ki, dövlətlərarası sərhədlərin müəyyən edilmədiyi və ya səhv interpretasiya olunduğu məkanlar hələ də qalmaqdadır. Belə mübahisəli ərazilər potensial münaqişə ocağı olmaqla yanaşı, regionda “partlamamış barıt” rolunu oynayır.

Sərhəd mübahisələrinin mövcudluğu beynəlxalq inteqrasiyanın inkişafına ciddi maneədir. Sərhəd mübahisələrinin həllinin vacibliyi təkcə beynəlxalq hüquqi müddəalarla deyil, həm də daxili aspektlərlə bağlıdır. Mübahisəli ərazilərdə qeyri-sabit ərazi şəraitində sosial-iqtisadi göstəricilər əhəmiyyətli dərəcədə pisləşir ki, bu da sərhədyanı ərazilərdə iqtisadi sabitliyin və əlaqələrin pozulması, cinayətkarlığın artması, əhalinin təhlükəsizliyinin təmin olunmaması ilə izah edilir. Bütün bunlar, heç şübhəsiz, dövlətlərin milli təhlükəsizliyi ilə yanaşı, regional və global təhlükəsizliyə də təhdidlər yaradır.

“Dayandırılmış” hüquqi statusu olan sərhədlər probleminin araşdırılması zamanı müəyyən edilmişdir ki, belə vəziyyətlərin yaranması müstəmləkə dövrünün nəticələri ilə birbaşa bağlıdır və daha çox tarixi xarakter daşıyır [5, s.15]. Digərləri isə beynəlxalq subyektlərin hüquqi fəaliyyətlərinin və dövlətin ərazi subyektlərindən ayrılması ilə bağlı qəbul olunmuş qərarlar nəticəsində formalaşmışdır. Bütün bunlarla yanaşı, dövlət sərhədləri ilə bağlı müqavilələrin müxtəlif şərtlərinin səbəb olduğu sərhəd problemlərinə də rast gəlinir.

Bu baxımdan həmsərhəd dövlətlərin birgə iştirakı ilə mübahisəli ərazilərlə bağlı mütəmadi müzakirə və görüşlərin təşkil edilməsi, habelə ən qısa zamanda dövlət sərhədinin dəqiqləşdirilməsi vacib məsələlərdəndir.

Dövlət sərhədləri, adətən, həmsərhəd dövlətlər arasında qarşılıqlı razılıq əsasında imzalanmış müqavilələrlə formalaşır. Beynəlxalq statusa malik həmin müqavilələrə dövlət sərhəd xəttinin göstərildiyi xəritə, dövlət sərhəd xətti və sərhəd nişanlarının ərazidə yerləşməsi haqqında təsviredici protokollar, sxemlər, eləcə də dövlət sərhədinin ərazidən keçməsinə şərh edən digər sənədlər əlavə olunur. Dövlətin və onun əhalisinin razılığı olmadan beynəlxalq birlik tərəfindən tanınmış dövlət sərhədləri heç bir halda dəyişdirilə bilməz.

Dövlət sərhədinin müəyyən olunması prosesi iki mərhələdən ibarətdir:

1. Delimitasiya zamanı sərhədin keçmə xətti dövlətlərarası müqavilədə ətraflı təsvir olunur və müqaviləyə əlavə olunan xəritədə öz qrafik əsasını tapır.

2. Demarkasiya razılaşdırılmış sərhəd xəttinin xüsusi sərhəd nişanları vasitəsilə müəyyən olunmasıdır.

Delimitasiya, latınca “delimitatio” sözündən götürülüb, mənası “qeyd” deməkdir. Beynəlxalq hüquqda qeyd olunduğu kimi, delimitasiya prosesi qonşu dövlətlərlə sərhəd xətlərinin müəyyənləşdirilməsinin ilkin mərhələsidir və bu proses irimiqyaslı xəritələr üzərində relyef, hidroqrafiya, yaşayış məntəqələri ətraflı göstərilməklə, müqavilələr əsasında həyata keçirilir. Bu zaman sərhəd xətti və onun qrafik təsviri həmsərhəd dövlətlərin müvafiq qurumları arasında əvvəlcədən razılaşdırılır, daha sonra dövlətlərarası müqavilə ilə təsdiqlənir. Delimitasiya zamanı tərəflərin razılığı ilə sərhəd xətti müəyyənləşdirilmiş xəritəyə geniş izahedici sənədlər əlavə edilə bilər.

Dövlət sərhədləri həmsərhəd dövlətlər arasında tam müəyyən edildikdən sonra, orada sərhəd nişanları quraşdırılır. Dövlət sərhədləri ərazidə aydın görünən sərhəd nişanları ilə təyin edilir (Şəkil 1).

Şəkil 1. Sərhəd nişanları

Sərhəd nişanları mühüm yolların kəsişmə yerlərində, sərhədin quru sahələrində döngə və burulma nöqtələrində quraşdırılır. Sərhəd nişanlarının quraşdırılma yerləri həmsərhəd dövlətlər arasında imzalanan müqavilələrlə təyin olunur.

Dövlət sərhədlərinin delimitasiyası haqqında müqaviləyə əlavə edilmiş xəritələr və digər izahedici sənədlər əsasında dövlət sərhədinin ərazidə sərhəd nişanları ilə təyin edilməsi demarkasiya adlanır. Demarkasiya prosesinin nəticəsi olaraq, dövlət sərhəd xəttinin ərazidən keçməsinə dair təsviredici protokol, dövlət sərhədini əks etdirən xəritələr, quraşdırılmış sərhəd nişanları və koordinatlarının kataloqu hazırlanır və tərəflərə təqdim olunur. Bu proses yekunlaşdıqdan sonra dövlət sərhədi xətti ilə bağlı müqavilə imzalanır (Şəkil 2).

İki dövlət arasında demarkasiyanı həyata keçirmək üçün, adətən, qarışıq komissiya yaradılır. Hər bir dövlət öz sərhədlərinin toxunulmazlığını təmin etmək üçün müvafiq hüquqi rejim müəyyən edir, bu rejim beynəlxalq müqavilələrə və daxili qanunvericiliyə əsaslanır [6 s.138].

Bəzən müxtəlif təbii proseslər, xüsusən də təbii fəlakətlər nəticəsində təyin edilmiş dövlət sərhədləri pozulur və sərhəd nişanları məhv olur. Bu zaman tərəflərin razılığı əsasında xüsusi yaradılmış müştərək komissiya tərəfindən ərazidə dövlət sərhədlərinin və sərhəd nişanlarının yenidən bərpası həyata keçirilir. Dövlət sərhədlərinin redemarkasiyası adlanan bu prosesin nəticələri yenidən sənədləşdirilir və həmsərhəd dövlətlərə izahedici sənədlərlə birlikdə təqdim olunur.

Şəkil 2. Dövlət sərhəd xətti

Azərbaycan–Ermənistan dövlət sərhədinin müəyyənləşdirilməsi üzrə nəticələr və perspektivlər

Dövlət müstəqilliyinin qorunması və möhkəmləndirilməsi, ictimai həyatın bütün sahələri üzrə təhlükəsizliyin, ərazi bütövlüyünün və sərhəd toxunulmazlığının, o cümlədən milli maraqların təmin olunması 1991-ci ildə müstəqillik əldə edən Azərbaycanın Respublikası qarşısında duran əsas vəzifələrdən idi. Lakin mövcud ictimai-siyasi vəziyyət, ölkənin müharibəyə cəlbi və müharibənin ağır nəticələri, xüsusən dövlət sərhədlərinin böyük bir hissəsinin işğalı, həmsərhəd dövlətlər tərəfindən müxtəlif ərazi iddialarının irəli sürülməsi, dövlət sərhədlərinin hər an pozulması təhlükəsi, sərhəd mübahisələrinin kəskinləşmə ehtimalının yüksək olması müstəqilliyin ilk illərində göstərilən vəzifələrin icrasına imkan vermirdi.

Bununla yanaşı, həmsərhəd dövlətlərdə mövcud ictimai-siyasi vəziyyət, regional münaqişələrin mövcudluğu və həllinin uzadılması, nüvə texnologiyalarının, narkotik vasitələrin və digər qadağan olunmuş komponentlərin tranzit yolu ilə Azərbaycan ərazisindən keçirilmə ehtimalı dövlət sərhədlərində təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsini ölkənin milli təhlükəsizliyi baxımından labüd edirdi.

Müstəqilliyin ilk illərində Ermənistan tərəfin nümayiş etdirdiyi aqressiya və separatçılıq siyasəti nəticəsində Azərbaycan Respublikası ərazilərinin təqribən 13210 km² hissəsi işğal olundu, ərazi bütövlüyü və suverenliyi pozuldu, Ermənistan–Azərbaycan dövlət sərhədlərinin 558 kilometr, İran–Azərbaycan sərhədlərinin isə 132 kilometr hissəsi nəzarətdən kənar qaldı. Dövlət sərhədlərinin nəzarətdənkənar qalması, həmin ərazilərdə qeyri-leqal fəaliyyətin təşkili, uzun müddət münaqişənin həlli istiqamətində aparılan danışıqların nəticə verməməsi, nəinki, Azərbaycanın, bütövlükdə regionun təhlükəsizliyinə təhdid yaratmışdı.

2020-ci il 27 sentyabr tarixində Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanı, cənab Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi altında həyata keçirilən əks-hücum əməliyyatları nəticəsində Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyü təmin olundu və dövlət sərhədlərinin böyük bir hissəsi işğaldan azad edildi. 2023-cü il 23 aprel tarixində Azərbaycan–Ermənistan “Laçın” dövlət sərhədində buraxılış məntəqəsinin qurulması ilə müstəqillik tarixində ilk dəfə olaraq, Azərbaycanın dövlət sərhədləri tam nəzarətə götürüldü [7]. 2023-cü il sentyabrın 19-20-də Prezident cənab İlham Əliyevin Müzəffər Ali Baş Komandanlığı altında keçirilmiş lokal xarakterli antiterror tədbirləri nəticəsində ölkəmizin suverenliyi tam bərpa edildi.

Müharibənin aktiv hərbi əməliyyatlar mərhələsi başa çatdıqdan sonra Cənubi Qafqazın geosiyasi mənzərəsi köklü şəkildə dəyişdi. Yeni geosiyasi reallıqlarla barışmaqdan başqa yolu olmayan

Ermənistan müxtəlif vasitəçilərin köməkliliyi ilə Azərbaycan tərəfi ilə masa arxasında əyləşməyə və danışıqlar aparmağa məcbur oldu.

44 günlük Vətən müharibəsində qazanılmış tarixi zəfərdən sonra Azərbaycanın qarşısında duran əsas məsələlərdən biri Ermənistanla yekun sülh müqaviləsinin imzalanması, ərazi bütövlüyünün və dövlət sərhədlərinin qarşılıqlı tanınması idi. Azərbaycan tərəfi istər Avropa İttifaqı, istərsə də Rusiyanın vasitəçiliyi ilə keçirilmiş bütün görüşlərdə Ermənistanla olan dövlət sərhədinin mümkün qədər tez müəyyənləşdirilməsinin zəruriliyini bəyan etmişdir.

2022-ci ilin fevralında Azərbaycanın Ermənistanla münasibətlərin normallaşdırılmasına dair irəli sürdüyü beş prinsipdə ərazi bütövlüyü və sərhədlərin toxunulmazlığı, dövlətlərin bir-birinə qarşı ərazi iddialarının olmaması, dövlət sərhədinin delimitasiyası və demarkasiyası ilə bağlı diplomatik münasibətlərin qurulması nəzərdə tutulmuşdu və bu, heç də təsadüfi deyildi [8].

Vətən müharibəsinin yaratdığı yeni reallıqlar Ermənistanı bu prinsiplər ətrafında ciddi düşünməyə, daha doğrusu bu prinsiplərlə razılaşmağa məcbur etdi. Məhz bunun nəticəsidir ki, 2022-ci il 23 may tarixində Brüsseldə Avropa İttifaqı Şurasının vasitəçiliyi ilə baş tutmuş görüşdən bir gün sonra Azərbaycan və Ermənistanda sərhədlərin delimitasiyası üzrə komissiyanın yaradılması barədə müvafiq sənədlər imzalandı.

2022-ci il 24 may tarixində sərhəd komissiyasının Azərbaycan–Ermənistan şərti dövlət sərhədində ilk görüşü keçirildi. Bu görüşlərdən sonra Ermənistan tərəfi Rusiya Federasiyası vasitəsilə Azərbaycana dövlət sərhədinin delimitasiya və demarkasiyası ilə bağlı hər iki tərəfin silahlı birləşmələrinin güzgü prinsipi əsasında sərhəddən geri çəkilməsini təklif etdi. Lakin bu təklif Azərbaycan tərəfinin milli maraqları ilə ziddiyyət təşkil etdiyindən, qəbul olunmadı. Rəsmi Bakı qəti şəkildə bəyan etdi ki, delimitasiya və demarkasiya prosesinin başlanması üçün hər hansı bir şərt qəbul edilməzdir.

2022-ci ilin oktyabrın 6-da Çexiya Respublikasının paytaxtı Praqa şəhərində “Avropa siyasi birliyi” Zirvə Toplantısında Ermənistan və Azərbaycan bir-birinin ərazi bütövlüyü və suverenliyini 1991-ci ildə imzalanmış Alma-Ata Bəyannaməsi əsasında tanıdıqlarını elan etdilər [9].

Bununla da Ermənistanın faktiki olaraq Qarabağı Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi kimi tanıdığı elan etdi. Praqa görüşü ilə Ermənistanın uzun illər irəli sürdüyü və münaqişənin həll olunmasına ciddi maneə olan Qarabağın statusu məsələsi tam aradan qaldırıldı. Bununla da Azərbaycan–Ermənistan dövlət sərhədinin tam müəyyənləşdirilməsi istiqamətində əlverişli şərait yarandı.

Tərəflər arasında sərhədlərin delimitasiya və demarkasiya prosesinin müəyyənləşdirilməsi ilk olaraq şimal bölgəsindən başladı. Delimitasiya prosesinin ilkin mərhələsində tərəflər sərhəd xəttinin ayrı-ayrı hissələrinin keçmiş Sovet İttifaqı dövründə mövcud olan hüquqi cəhətdən əsaslandırılmış respublikalararası sərhədə uyğun olaraq, Qazax rayonunun 4 kəndindən: Bağanis Ayrım, Aşağı Əskipara, Xeyrimli, Qızılhacılı arasında bilavasitə keçməsinə razılaşırdılar (Şəkil 3).

Şəkil 3. Qazax rayonunda delimitasiya olunmuş sərhəd kəndləri

2024-cü il aprelin 23-də Azərbaycan Respublikası ilə Ermənistan arasında sərhəddə geodeziya ölçmələrinə əsaslanaraq, koordinatların dəqiqləşdirilməsi prosesi çərçivəsində ilk sərhəd dirəyi quraşdırıldı [10]. Azərbaycan ilə Ermənistan arasında dövlət sərhədinin delimitasiyası üzrə aparılan işlər nəticəsində 12,7 kilometr uzunluğunda sərhəd xətti müəyyən olundu. Həmin ərazilərdə dövlət sərhədi Azərbaycan Respublikası Dövlət Sərhəd Xidməti tərəfindən nəzarətə götürüldü.

Azərbaycan Respublikası ilə Ermənistan arasındakı sərhəddə koordinatların dəqiqləşdirilməsi işləri çərçivəsində aparılan geodeziya ölçmələri əsasında 2024-cü ilin may ayında artıq 40 sərhəd dirəyi quraşdırıldı (Şəkil 4).

Şəkil 4. Azərbaycan-Ermənistan arasında dövlət sərhəd nişanları

Hazırda Qazax rayonunun Yuxarı Əskipara, Barxudanlı, Sofulu, Naxçıvan MR-nin Sədərək rayonunun Kərki kəndi ilə bağlı məsələlər müzakirə edilir. Ancaq Ermənistan tərəfi bu prosesi də pozmağa cəhd göstərərək, Azərbaycan Ordusunun İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra baş vermiş sərhəd toqquşmaları nəticəsində bir sıra erməni kəndlərinə nəzarəti ələ keçirdiyini iddia edir. Bu kəndlərin taleyi, o cümlədən də Ermənistanın Azərbaycan ərazisində anklavı olan Gədəbəy rayonu ərazisində sahəsi 40 kvadrat kilometr olan Başkənd kəndi ilə bağlı məsələlər hələ də öz həllini tapmayıb.

Qeyd etmək lazımdır ki, bəzi ölkələrdə tərəflərarası sülh müqaviləsi imzalanmasa da, hətta delimitasiya və demarkasiya məsələsi həll olunmasa da, həmsərhəd dövlətlər bir-biri ilə mehriban qonşuluq şəraitində qarşılıqlı münasibətlər qura bilməşlər (məs., Rusiya–Yaponiya).

2024-cü il oktyabrın 23-də “Ermənistan və Azərbaycan arasında dövlət sərhədinin delimitasiyası üzrə Dövlət Komissiyası və Ermənistanla Azərbaycan arasında dövlət sərhədinin demarkasiyası və sərhəd təhlükəsizliyi məsələləri üzrə Komissiyanın fəaliyyətinə dair Əsasnamənin təsdiq edilməsi haqqında” qanun layihəsi isə yeni müstəviyə keçid deməkdir [11].

Azərbaycan–Ermənistan arasında sərhədlərin delimitasiya və demarkasiya prosesinə kənar qüvvələrin müdaxilə etmək istəyi diplomatik qaydaya uyğun şəkildə rəsmi Bakı tərəfindən məhdudlaşdırılır. Belə ki, Rusiya tərəfi Baş Qərargahında çoxsaylı xəritələrin (topoqrafik materiallar) mövcudluğunu əsas gətirərək, vasitəçilik etmək istədiyini dəfələrlə rəsmi müstəvidə bildirmişdir. Ermənistanın Azərbaycanla şərti sərhədində rəsmi Yerevan tərəfindən “Avropa müşahidəçilər missiyası” adlandırılan, hüquqi baxımdan heç bir statusu malik olmayan, “kollektiv Qərbi” təmsil edən hərbi və xüsusi xidmət orqanlarından ibarət qrupun fəaliyyəti tərəflər arasında sülh və təhlükəsizliyin təmin olunmasına mənfi təsir göstərir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev 2024-cü il mayın 1-də Bakıda “Sülh və qlobal təhlükəsizlik naminə dialoq” mövzusunda “VI Ümumdünya Mədəniyyətlərarası Dialoq Forumu”nda çıxışı zamanı xüsusi olaraq qeyd edir: *“bizə vasitəçi lazım deyil, xüsusən də o insanlar ki, məhz öz məqsədlərini güdürlər. Onlar yardım etmək istəmir, onlar bizim bölgəyə siyasi və iqtisadi maraqları naminə müdaxilə etmək istəyirlər”* [12]

Biz bu amili Fransanın timsalında bəzi qərb ölkələrinin son dövrlərdə Azərbaycana qarşı tutduğu mövqeyində görə bilərik.

Dünya təcrübəsinə, xüsusilə post-sovet məkanında sərhədlərin müəyyən edilməsi mövzusunda nəzər salsaq, delimitasiya və demarkasiya prosesinin ümumilikdə 10–15 il davam etdiyini görə bilərik. Təsadüfi deyil ki, bir çox postsovet ölkələri arasında sərhədlərin hələ də delimitasiya və demarkasiyası həyata keçirilməyib [13].

Süni intellekt vasitəsilə Ermənistan–Azərbaycan delimitasiya və demarkasiya prosesinin müddətinin qiymətləndirilməsi

Delimitasiya və demarkasiya prosesinin xətti model əlaqəsini göstərmək üçün onu aşağıdakı kimi təyin edilə bilər:

$$Z = a \cdot X + b \cdot Y + c$$

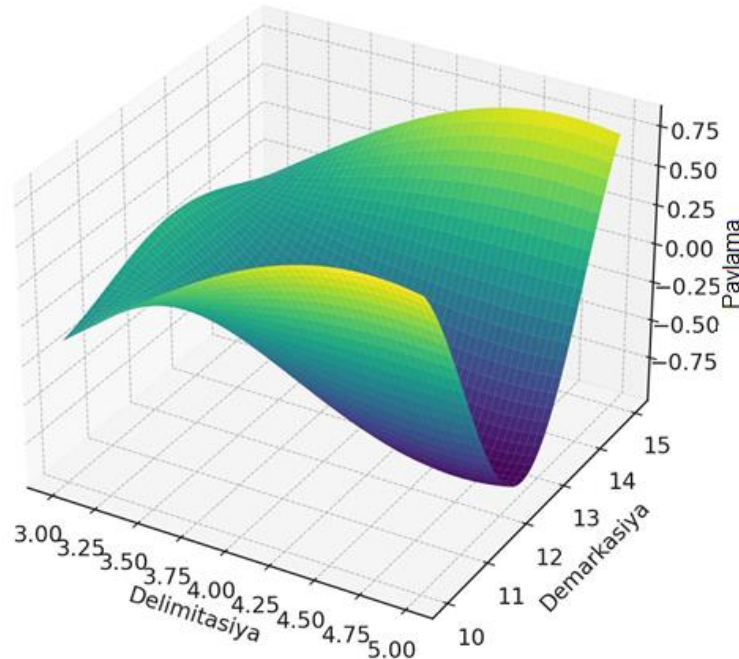
Burada,

Z – bəzi asılı dəyişən;

a, b və c isə müəyyənləşdirilməli olan parametrlərdir.

“Delimitasiya” və “demarkasiya” parametrlərinin qiymətlərinin paylanması 3D qrafikini qurmaq üçün onları ikiölçülü fəza şəklində təsvir etmək olar. Burada bir parametr 3–5 diapazonunda, digəri isə 10–15 ara diapazonunda dəyişir.

3D qrafik üzərində parametrlərin birgə paylanması vizuallaşdırılması üçün X oxu boyunca “delimitasiya” parametrlərinin dəyərləri, Y oxu boyunca – “demarkasiya” parametrlərinin dəyərləri qeyd olunur. Z oxu boyunca paylanma sıxlığı və ya təsadüfi dəyərlər əlavə edilə bilər (Şəkil 5).

Şəkil 5. Nəticə vizual olaraq 3D formatındadır

Nəticə

Rəsmi Bakı hesab edir ki, sülh sazişinin imzalanması Cənubi Qafqazda sabitlik, əmin-amanlıq və əməkdaşlıq mühitinin təmin olunması üçün vacibdir. Eyni zamanda Azərbaycanla Ermənistan arasında dövlət sərhədinin delimitasiya və demarkasiyası regionda təhlükəsizliyin və sabitliyin təmin edilməsi baxımından əsas şərtidir.

Ermənistanın imitasiya siyasətindən fərqli olaraq, dövlət sərhədlərinin delimitasiya və demarkasiyası üzrə danışıqların nəticəyönümlü olması Azərbaycanın siyasi kursunun prioritet məsələlərindən hesab edilir. Lakin sərhədin müəyyən edilməsi ilə bağlı tərəflər arasında əsaslı mübahisələrin, o cümlədən Ermənistan–Azərbaycan sərhədində Avropa müşahidəçilər missiyasının heç bir hüquqi əsas olmadan mövcudluğu bu prosesə mənfi təsir göstərir.

Dövlətin təhlükəsizliyini təmin etmək və transsərhəd cinayətlərin qarşısını almaq üçün təhlükəsizlik tədbirləri gücləndirilməlidir, bu isə demarkasiya prosesinin başa çatdırılmasını şərtləndirir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Defarj, F.M. Geopolitikaya giriş. / F.M.Defarj – Bakı: Qanun, – 2010. – 360 s.
2. Dövlət Sərhəd Xidmətinin fəaliyyətini tənzimləyən normativ hüquqi aktlar / – Bakı: DSX katibliyinin nəşriyyatı, – 2014. – 110 s.
3. Delimitation and demarcation of state boundaries: challenges and solutions: [Electronic resource] / Publisher Organization for Security and Co-operation in Europe, – December 19, 2017. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/9/2/363466.pdf>
4. Əsgərov, Q. Azərbaycanın milli təhlükəsizliyinin təmin olunmasında sərhəd mühafizəsinin rolu (1993–2013-cü illər): / fəlsəfə doktoru dis. / – Bakı, – 2022. – s. 37
5. Делимитация и демаркация государственных границ: актуальные вопросы и способы их решения. / – Австрия: – 2017. – 150 с.
6. Ивасита, А. Пограничный вопрос в Евразии. Сравнительный анализ центрально азиатского, российско-китайского и российско-японского опыта // – Сравнительная политика и геополитика. – 2010. №1. – с.130-143.
7. Dövlət Sərhəd Xidmətinin Mətbuat Mərkəzinin Məlumatı: [Elektron resurs] / – 23.04.2023. URL: <https://dsx.gov.az/news/1512>
8. Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyinin mətbuat xidməti idarəsinin rəisi Leyla Abdullayeva KİV-in sualını cavablandırır: [Elektron resurs] / – URL: <https://www.mfa.gov.az/az/news/no11722>
9. Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi: [Elektron resurs] / – URL: <https://president.az/az/pages/view/azerbaijan/karabakh>
10. Azərbaycanla Ermənistan arasında ilk sərhəd dirəyi quraşdırıldı: [Elektron resurs] / – 23 aprel, 2024. URL: <https://az.trend.az/azerbaijan/politics/3889759.html>
11. İrəvanda delimitasiya-demarkasiya “davası”: [Elektron resurs] / – 26.10.2024. URL: <https://xalqgazeti.az/az/siyaset/199549-xqirevanda-delimitasiya-demarkasiya-davasi>
12. İlham Əliyev, VI Ümumdünya Mədəniyyətlərarası Dialoq Forumunun açılış mərasimində iştirak edib: [Elektron resurs] / – 1 may, 2024. URL: <https://president.az/az/articles/view/65691>
13. Ermənistan-Azərbaycan sülh sazişi delimitasiya və demarkasiyadan asılı olmamalıdır:- [Elektron resurs] / – 19 yanvar, 2024. URL: <https://oxu.az/siyaset/ermeniistan-azerbaycan-sulh-sazisi-delimitasiya-ve-demarkasiyadan-asili-olmamalidir-serh-foto>

Аннотация

Процесс делимитации и демаркации государственной границы между Азербайджаном и Арменией Вугар Мамедзаде, Гариб Аскеров, Эльнур Алескерли

В статье анализируются вопросы, связанные с делимитацией и демаркацией государственной границы. В статье показано, что демаркация – это не просто технический процесс, позволяющий сделать линию разграничения видимой в пространстве, но и предполагает деятельность государственных органов и национальных делегаций в сфере внешней политики и международного права. В статье также анализируется текущая ситуация с делимитацией и демаркацией государственной границы Азербайджан-Армения, а решение пограничных

вопросов между двумя государствами связано с вопросами региональной безопасности, а также позициями государств, желающих посредничать в этом вопросе. Анализируется процесс делимитации и демаркации границы между сторонами. Основная цель статьи – проанализировать и оценить процесс определения условной границы между Азербайджаном и Арменией в соответствии с новыми реалиями, возникшими после Второй Карабахской войны. Соответственно, в статье представлена следующая задача: перспектива процесса делимитации и демаркации условной границы между Азербайджаном и Арменией и пути решения существующих проблем. В исследовательской работе использованы методы анализа, синтеза и сравнительного анализа. Итоговый вывод: делимитация и демаркация государственной границы Азербайджан-Армения является главным условием обеспечения безопасности и стабильности в регионе, и этот процесс не должен задерживать подписание окончательного мирного соглашения между сторонами. С помощью искусственного интеллекта оценена примерная продолжительность процесса делимитации и демаркации границы между сторонами.

Ключевые слова: государственная граница, безопасность границы, делимитация, демаркация, Азербайджан-Армения.

Abstract
Azerbaijan–Armenia state border delimitation
and demarcation process
Vugar Mammadzada, Garib Asgarov, Elnur Alasgarli

The article analyzes the issues related to the delimitation and demarcation of the state border. The article shows that demarcation is not just a technical process for making the delimitation line visible in space, but also involves the activities of state bodies and national delegations in the field of foreign policy and international law. The current situation regarding the delimitation and demarcation of the Azerbaijan-Armenia state border is also analyzed in the article, and the resolution of border issues between the two states is connected with regional security issues, and the positions of the states that want to mediate in the border delimitation and demarcation process between the parties are analyzed. The main goal of the article is to analyze and evaluate the process of determining the conditional border between Azerbaijan and Armenia in accordance with the new realities that arose after the Second Karabakh war. Accordingly, the following task is presented in the article: the perspective of the process of delimitation and demarcation of the conventional border between Azerbaijan and Armenia and ways of solving the existing problems. Analysis, synthesis and comparative analysis methods are used in the research work. Final conclusion: delimitation and demarcation of the Azerbaijan-Armenia state border is the main condition for ensuring security and stability in the region, and this process should not delay the signing of the final peace agreement between the parties. Using artificial intelligence, the approximate duration of the border delimitation and demarcation process between the parties is estimated.

Keywords: state border, border security, delimitation, demarcation, artificial intelligence

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 04.10.2024

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 15.10.2024

Çapa qəbul edilmişdir: 19.11.2024

MİLLİ TƏHLÜKƏSİZLİKDƏ STRATEJİ KOMMUNİKASIYANIN ROLU

polkovnik-leytenant Rəşadət Orucov

Milli Müdafiə Universitetinin Hərbi Elmi Tədqiqat İnstitutu
orujovrashadat@gmail.com

Xülasə. Məqalədə milli təhlükəsizlikdə strateji kommunikasiyanın rolu, əhəmiyyəti, milli təhlükəsizlik fəaliyyətlərinə verdiyi töhfələr və onun ictimai rəyin formalaşmasına, siyasətə təsiri araşdırılır. Dövlətlər üçün öz milli təhlükəsizlik prioritetləri, təşəbbüs və fəaliyyətlərinin effektiv şəkildə ictimaiyyətə çatdırılmasında strateji kommunikasiya ən güclü vasitə hesab edilir. O, ictimai rəyi formalaşdırmaqla ictimaiyyətin milli təhlükəsizlik məsələlərini necə qəbul etməsinə təsir edir, dezinformasiyaya qarşı mübarizə apararkən inamı artırır, həmçinin maraqlı tərəfləri cəlb etmək, koalisiyalar qurmaq və siyasətin həyata keçirilməsinə təkan verməklə, onun təsirli olmasında mühüm rol oynayır. Tədqiqatın məqsədi milli təhlükəsizlik sahəsində strateji kommunikasiyanın əhəmiyyətini araşdırmaq, onun idarəetmənin effektivliyinin artırılmasında, ictimaiyyətin cəlb edilməsi və siyasətin həyata keçirilməsində rolunu aşkarlamaqdır. Həmçinin strateji kommunikasiyanın milli təhlükəsizlik üçün əhəmiyyətinin qiymətləndirilməsi, onun milli təhlükəsizlik məqsədlərinə nail olunmasına töhfəsi, ictimai rəyə və siyasətin formalaşmasına təsiri, yaxşı idarəçiliyin və ictimaiyyətin cəlb olunmasının təşviqində rolu, dezinformasiyaya qarşı mübarizədə effektivliyi və məlumatların yayılmasının artırılması kimi məsələlərin araşdırılmasıdır.

Yekun olaraq qeyd etmək lazımdır ki, strateji kommunikasiya bugünkü mürəkkəb və qarşılıqlı əlaqəli dünyada milli təhlükəsizliyin mühüm tərkib hissəsidir. O, məlumat mübadiləsinə gücləndirir, böhranların idarə edilməsini asanlaşdırır, əməkdaşlığı təşviq edir və ictimai rəyi formalaşdırır. Strateji kommunikasiyadan istifadə etməklə, dövlətlər təhlükəsizlik məqsədlərini effektiv şəkildə ictimaiyyətə çatdırma və ictimai dəstəyi səfərbər edə bilər. Təhlükəsizlik çağırışları inkişaf etdikcə, strateji kommunikasiyalar dövlətlərin və vətəndaşların təhlükəsizlik və rifahının təmin edilməsində mühüm rol oynamağa davam edəcəkdir.

Açar sözlər: strateji kommunikasiya, milli təhlükəsizlik, ictimai rəy, siyasət, məlumat mübadiləsi

Giriş

Qloballaşan dünyada milli təhlükəsizlik anlayışı ənənəvi hərbi müdafiədən kənara çıxaraq terrorizm, kibertəhdidlər və dezinformasiya kampaniyaları daxil olmaqla, genişspektrli çağırışları əhatə edir. Bu kontekstdə strateji kommunikasiya dövlətlərin milli təhlükəsizliyinə qarşı təhdidlərin effektiv şəkildə aradan qaldırılması və zəiflədilməsi üçün həyati əhəmiyyətli bir vasitə kimi qiymətləndirilməlidir. Məqalədə milli təhlükəsizlikdə strateji kommunikasiyanın rolu araşdırılmaqla yanaşı, onun əhəmiyyəti, milli təhlükəsizlik məqsədlərinə verdiyi töhfələr və ictimai rəyin formalaşmasına və siyasətə təsiri əks olunur.

Milli təhlükəsizlik milli maraqların, aktivlərin və vətəndaşların genişspektrli təhdidlərdən qorunmasını özündə ehtiva edir. Strateji kommunikasiya milli təhlükəsizliyin ayrılmaz tərkib hissəsidir. O, qavrayışların formalaşmasında, davranışa təsir etməkdə və maraqlı tərəflər arasında əməkdaşlığın təşviqində effektiv ünsiyyətin gücünü özündə cəmləşdirir.

Milli təhlükəsizlikdə strateji kommunikasiyanın əhəmiyyəti həm ictimaiyyətin, həm də qərar qəbul edənlərin məlumatlandırılması, fəaliyyətlərə cəlb olunması və onların səfərbər edilməsindən ibarətdir. O, milli təhlükəsizliyə cavabdeh qurumlar daxilində dəqiq və vaxtında məlumat mübadiləsi üçün kanal rolunu oynayır, məlumatlı qərar qəbul etməyə və yaranan təhdidlərə koordinasiya şəkildə cavab verməyə imkan verir. Strateji kommunikasiyadan istifadə etməklə, dövlətlər ictimai etimad yarada, dəstək qazana və təhlükəsizlik tədbirlərinin əsas səbəblərini effektiv şəkildə ictimaiyyətə çatdırma bilər.

Bundan əlavə, strateji kommunikasiya bir millətin imkan və niyyətlərini effektiv şəkildə çatdırmaqla, potensial düşmənləri təcavüzkar fəaliyyətlərdən çəkəndirməklə təhlükənin qarşısını almağa kömək edir. Böhran vəziyyətində strateji kommunikasiya böhranın və ictimai çaxnaşmanın idarə edilməsində, düzgün məlumatın sürətlə yayılmasının təmin edilməsində və fəvqəladə hallara cavab tədbirlərinin əlaqələndirilməsində mühüm rol oynayır. Bundan əlavə, strateji kommunikasiya müvafiq qurumlar arasında kəşfiyyat məlumatlarının mübadiləsinə asanlaşdırır, vəziyyətlə bağlı məlumatlılığı artırır və təhlükəsizlik çağırışlarına vahid şəkildə cavab verməyə, əlavə olaraq, dövlətlərə milli və sosial birliyi gücləndirməklə, kollektiv səyləri səfərbər etməyə və təhlükəsizlik təhdidlərinə qarşı daha effektiv mübarizə aparmağa imkan yaradır.

Milli təhlükəsizlikdə strateji kommunikasiyanın mühüm aspektlərindən biri onun ictimai rəyə təsiridir. Məqsədli mesajlaşma, məlumatların effektiv emalı və ictimaiyyətlə əlaqələr vasitəsilə ictimai təhdid, siyasət və təşəbbüslər barədə təsəvvürlər formalaşır. Beləliklə, dezinformasiyanın qarşısı alınır, dəqiq məlumat təbliğ edilir, milli təhlükəsizlik tədbirlərinə ictimai dəstək artırılır. Bundan əlavə, strateji kommunikasiya siyasətçilər və ictimaiyyət arasında siyasi qərarların birincidən ikinciyə çatdırılması məqsədilə, onlar arasındakı dialoqu asanlaşdıran körpü rolunu oynayır.

Strateji kommunikasiya milli təhlükəsizliyin qorunmasında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir, millətin kimliyi, dəyərləri və strateji məqsədlərinin formalaşdırılmasında bir vasitə kimi xidmət göstərir. Məqsədyönlü ictimai fikirlər, şüarlar, simvollar və mesajlar hazırlamaqla dövlətlər təhlükəsizlik problemləri ilə bağlı ümumi anlayış yarada, kollektivin məsuliyyət hissini inkişaf etdirməklə milli təhlükəsizliyin qorunmasında uğur əldə edə bilər.

Milli təhlükəsizliyin təmin olunmasında strateji kommunikasiyanın əhəmiyyəti

Strateji kommunikasiya dövlətin milli təhlükəsizlik təhdidinin effektiv şəkildə qarşısını almaq və azaltmaq məqsədilə güclü vasitə kimi milli təhlükəsizliyin qorunmasında mühüm rol oynayır. Təhdidlərin sərhədləri aşsın və müxtəlif kommunikasiya kanalları vasitəsilə sürətlə yayıla biləcəyi qloballaşan dünyada dövlət maraqlarını, aktivləri və vətəndaşları qorumaq üçün strateji kommunikasiya çox vacibdir. Bu məqsədlə milli təhlükəsizlikdə strateji kommunikasiyanın əhəmiyyətinin dərk edilməsi hərtərəfli və effektiv təhlükəsizlik strategiyalarının hazırlanması üçün əsas şərtidir.

Strateji kommunikasiya, ilk növbədə milli təhlükəsizlik qurumları daxilində məlumat mübadiləsinə gücləndirir. O, müvafiq maraqlı tərəflərin, o cümlədən dövlət qurumları, güc strukturları və hüquq-mühafizə orqanlarının kəşfiyyat məlumatlarını, təhdidlərin qiymətləndirilməsini və siyasi direktivlərə vaxtında və dəqiq çıxışını təmin edir. Bu, qurumlar arasında effektiv ünsiyyət yaratmaq, potensial təhdidlərə koordinasiya cavab vermək, məlumatlı qərar qəbul etmək və vəziyyət barədə məlumatlılığı saxlamaq üçün vacibdir [1].

Digər kritik böhranların (təbii fəlakətlər, terror hücumları və ya ictimai səhiyyə ilə bağlı fəvqəladə hallar və s.) idarə edilməsində strateji kommunikasiyanın rolu böyükdür. O, dövlətlərə ictimaiyyəti şəffaf və davamlı şəkildə məlumatlarla təmin etmək, çaxnaşmaları idarə etmək və fəvqəladə hallara cavab tədbirlərini əlaqələndirməyə imkanı verir. Effektiv strateji kommunikasiya təkə ictimai təhlükəsizliyi təmin etmir, həm də millətin ümumi dayanıqlılığına öz töhfəsini verir [2].

Rəqəmsal əsrdə geniş yayılmış dezinformasiya və təbliğatla mübarizədə strateji kommunikasiya mühüm rol oynayır. Yalan və məqsədyönlü şəkildə yayılan qərəzli məlumatlar çəşqinlik yaratmaq, ictimai rəyi manipulyasiya etmək və dövlət qurumlarına inamı sarsıtmaqla milli təhlükəsizliyə ziyan vura bilər. Strateji kommunikasiya dezinformasiyanı aşağı salmağa və milli təhlükəsizlik istiqamətində məlumatların bütövlüyünü qorumağa kömək edir [3].

Bundan əlavə, strateji kommunikasiya həm daxili, həm də beynəlxalq səviyyədə tərəfdaşlıq və əməkdaşlığın qurulmasına öz töhfəsini verir. Qloballaşan dünyada milli təhlükəsizlik çox vaxt beynəlxalq müttəfiqlər, təşkilatlar və tərəfdaşlarla əməkdaşlıq və məlumat mübadiləsi zərurəti yaradır. Strateji kommunikasiya əlaqələr qurmaq, qarşılıqlı anlaşmanı və ortaq maraqları təşviq etmək üçün körpü rolunu oynayır. Strateji kommunikasiya prioritet, dəyər və öhdəlikləri effektiv şəkildə çatdırmaqla diplomatik əlaqələri gücləndirir və əlaqələndirilmiş təhlükəsizlik səylərini asanlaşdırır [2].

Strateji kommunikasiya, o cümlədən ictimai rəyə və milli təhlükəsizlik məsələlərinin dərk edilməsinə təsir göstərir. Məqsədli mesajlaşma, məlumatların effektiv emalı və ictimaiyyətlə əlaqələr vasitəsilə etimadı artırır, yanlış təsəvvürləri aradan qaldırır və ortaq məsuliyyət hissi yaradır. İctimai rəy siyasi fonun formalaşmasında, strateji kommunikasiya isə milli təhlükəsizlik tədbirlərinə ictimai dəstəyin saxlanması üçün həlledici rol oynayır [1].

Ümumi olaraq, milli təhlükəsizlikdə strateji kommunikasiyanın əhəmiyyətini başa düşmək hərtərəfli təhlükəsizlik strategiyalarının hazırlanmasında çox vacibdir. Strateji kommunikasiya məlumat mübadiləsini gücləndirir, böhranın idarə olunmasını asanlaşdırır, dezinformasiyaya qarşı mübarizə aparır, əməkdaşlığı gücləndirir və ictimai rəyi formalaşdırır. Daim inkişaf edən təhlükəsizlik mühitində strateji kommunikasiya dövlətin təhlükəsizliyini qorumaq üçün əsas komponent olaraq qalır.

Strateji kommunikasiyanın milli təhlükəsizlik məqsədlərinə töhfəsi

Strateji kommunikasiya, ümumi təhlükəsizlik məqsədlərinə müvafiq olaraq, kommunikasiyaya sistemli və əlaqələndirilmiş yanaşmanı təmin etməklə, milli təhlükəsizlik məqsədlərinə nail olunmasına əhəmiyyətli töhfə verir. Strateji kommunikasiya strategiyalarından istifadə etməklə, dövlətlər təhlükəsizlik problemlərini effektiv həll etmək və vətəndaşlarının təhlükəsizliyini və rifahını təmin etmək bacarıqlarını yüksəldə bilər. Strateji kommunikasiyanın milli təhlükəsizlik məqsədlərinə töhfəsi çoxşaxəlidir. Bu istiqamətdə əsas sahələr aşağıdakı kimidir.

Təhdidlərin qarşısının alınması. Strateji kommunikasiya bir millətin imkan, niyyət və mövqeyini effektiv şəkildə çatdırmaqla, potensial düşmənlərin qarşısının alınmasında mühüm rol oynayır. Şəffaf və davamlı mesajlaşma vasitəsilə dövlətlər düşmən tərəfi aqressiv hərəkətlərdən çəkindirərək etibarlı çəkindirmə mövqeyi yarada bilər. Strateji kommunikasiya qavrayışları formalaşdırmağa kömək edir və təhdidlərə cavab vermək məqsədilə hazırlıq tədbirləri görərək, milli təhlükəsizliyin gücləndirilməsinə nail olur [2].

Böhranların idarə edilməsi. Böhran vəziyyətində strateji kommunikasiya təhlükəsizlik insidentlərinin təsirinin azaldılaraq, zərərinin minimuma endirilməsində mühüm rol oynayır [2]. Effektiv strateji kommunikasiya böhran vəziyyətində ictimaiyyətə məlumatın vaxtında və düzgün çatdırılmasını təmin edir, dövlətə əsaslandırılmış qərarlar qəbul etməyə və müvafiq tədbirlər görməyə şərait yaradır. Strateji kommunikasiya şəffaf təlimatlar, yeniləmələr və əminlik təmin etməklə, ictimai asayışı qorumağa, çaxnaşmanı idarə etməyə və fəvqəladə halların qarşısının alınmasında cavab tədbirlərini görməyə kömək edir.

Kəşfiyyat məlumatları mübadiləsi. Strateji kommunikasiya milli təhlükəsizliyin təmin olunmasına cavabdeh qurumlar və maraqlı tərəflər arasında kəşfiyyat məlumatlarının mübadiləsini asanlaşdırır. Effektiv kommunikasiya kanalları, protokol və platformalar yaratmaqla, dövlət mühüm kəşfiyyat məlumatları, təhlükələrin qiymətləndirilməsi və situasiya yenilikləri mübadiləsini gücləndirə bilər. Kəşfiyyat məlumatları mübadiləsi təhlükəsizlik təhdidlərinə vahid və əlaqələndirilmiş şəkildə cavab verməyə imkan verir, qərar qəbul edən şəxslərin əsaslandırılmış seçimlər etmək və yaranan problemləri aradan qaldırmaq üçün lazımı məlumatlara malik olmasını təmin edir [4].

Milli birlik və dayanıqlılıq. Strateji kommunikasiya təhlükəsizlik təhdidləri qarşısında ortaq məqsəd kollektiv məsuliyyəti və həmrəylik hissinə təşviq etməklə, milli birliyi gücləndirməkdir. Strateji kommunikasiya təhlükəsizlik tədbirlərinin əhəmiyyətini və dövlət siyasətini çatdırmaqla, ictimai etimadın formalaşmasına kömək edir. O, sosial birliyi gücləndirir, fəal iştirakə həvəsləndirir və milli təhlükəsizlik söylərində sahiblik hissinə aşılayır. Bu da, öz növbəsində ölkənin xarici və daxili çağırışlara davamlılığını artırır [5].

Dövlət-özəl tərəfdaşlığı. Strateji kommunikasiya milli təhlükəsizlik sahəsində dövlət və özəl sektorlar arasında tərəfdaşlığın qurulması və davam etdirilməsində mühüm rol oynayır. Özəl sənaye, akademik dairələr, vətəndaş cəmiyyəti təşkilatları və digər qeyri-dövlət qurumları ilə əlaqə yaratmaqla, məlumat mübadiləsini, birgə tədqiqatları və təhlükəsizlik çağırışlarına innovativ həllərin işlənilməsinə asanlaşdırır. Bu cür tərəfdaşlıqlar müxtəlif maraqlı tərəflərin təcrübəsindən, resurs və imkanlarından istifadə etməklə, milli təhlükəsizliyin ümumi effektivliyinə öz töhfəsini verir [6].

Beynəlxalq əməkdaşlıq. Qloballaşan dünyada milli təhlükəsizliyin təmin olunmasında beynəlxalq əməkdaşlıq və tərəfdaşlığın vacibliyi ön plana çıxır. Strateji kommunikasiya əlaqələrin qurulması, qarşılıqlı anlaşmanın və beynəlxalq müttəfiq və tərəfdaşlarla ortaq maraqların təşviq edilməsi üçün körpü rolunu oynayır. Prioritet, dəyər və öhdəlikləri effektiv şəkildə çatdırmaqla, dövlətlər diplomatik əlaqələri gücləndirə, birgə təhlükəsizlik əməliyyatlarını əlaqələndirə və ən uğurlu təcrübələrini bölüşdürə bilirlər. Strateji kommunikasiya bir millətin imici, dəyərləri və maraqlarının qlobal miqyasda proyeksiyasında həlledici rol oynayır, bununla da regional və beynəlxalq təhlükəsizlik əməkdaşlığına töhfəsini verir [5].

Nəticə etibarilə, strateji kommunikasiya milli təhlükəsizlik məqsədlərinə çatmaq üçün kritik bir vasitədir. O, təhdidlərin qarşısının alınması, böhranların idarə edilməsi, kəşfiyyat məlumatlarının mübadiləsi, milli birlik, dövlət-özəl tərəfdaşlıq və beynəlxalq əməkdaşlığı özündə ehtiva edir.

İctimai rəyin formalaşmasında strateji kommunikasiyanın rolu

İctimai rəy siyasi qərarların, təşəbbüslərə ictimai dəstəyin verilməsinə və dövlətin hərəkətlərinin ümumi qəbuluna təsir göstərir. Strateji kommunikasiya güclü bir vasitə kimi məlumatlara təsir göstərmək, məlumat yaymaq və ictimaiyyətlə əlaqə yaratmaqla ictimai rəyin formalaşdırılmasında həlledici rol oynayır. Bu bölmə ictimai rəyin formalaşmasında strateji kommunikasiyanın rolunu, məlumatların emalını, inamın yaradılmasını, dezinformasiyaya qarşı mübarizənin aparılması və ictimai əlaqənin gücləndirilməsi kimi qabiliyyətləri özündə birləşdirir.

Məlumatın emalı. Strateji kommunikasiyanın əsas rollarından biri ictimaiyyətin müəyyən məsələləri necə qavradığını və anladığını formalaşdıran məlumatların emalıdır. Kommunikatorlar informasiyanı strateji olaraq seçmək və təqdim etməklə ictimai rəyə müəyyən istiqamətdə təsir göstərə bilər. Düşünülüb və müvafiq məlumat vasitəsilə strateji ünsiyyət ictimai diskursları formalaşdırır və milli təhlükəsizliklə bağlı müzakirələrin gündəliyini müəyyən edir.

Məlumatın yayılması. Strateji kommunikasiya informasiyanın ictimaiyyətə yayılması üçün kanal rolunu oynayır. Milli təhlükəsizlik sahəsində ictimaiyyətin anlayış və dəstəyini təmin etmək üçün dəqiq və vaxtında məlumatın verilməsi vacibdir. Mürəkkəb təhlükəsizlik konsepsiyalarının aydın şəkildə təqdim olunmasında, eyni zamanda dövlətin fəaliyyətinin əsasının şərh edilməsində strateji kommunikatorların rolu xüsusi qeyd edilməlidir. Strateji kommunikasiya şəffaf və davamlı məlumatı təmin etməklə, ictimai etimadı artırır və düzgün qərarın verilməsinə kömək edir.

İnamın yaradılması. Etibar ictimai rəyin formalaşmasının, xüsusən də milli təhlükəsizlik məsələlərinin təməl elementidir. Strateji kommunikasiya dövlətlə ictimaiyyət arasında etimadın yaradılması və qorunub saxlanmasında mühüm rol oynayır. Strateji kommunikatorlar ardıcıl olaraq, dəqiq məlumat çatdırmaq, şəffaflıq nümayiş etdirmək və ictimaiyyətlə fəal şəkildə əlaqə saxlamaqla, dövlətin fəaliyyəti və niyyətlərinə inamı gücləndirirlər. Etibar, ictimai dəstək üçün vacibdir, belə ki, fərdlər öz fikirlərini inandıqları ilə eyniləşdirməyə daha çox meyillidirlər [7].

Dezinformasiyaya qarşı mübarizə. Məlumatların sürətlə yayılması dövründə dezinformasiyaya qarşı mübarizə ictimai rəyin formalaşmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Strateji kommunikasiya milli təhlükəsizliyə xələl gətirə biləcək yalan informasiyaya və mənfi təbliğata qarşı çıxmaq məsuliyyətini öz üzərinə götürür. Strateji kommunikatorlar dezinformasiyanın monitorinqi və aradan qaldırılması ilə ictimaiyyətin dəqiq və etibarlı məlumatlara çıxışını təmin edir. Media orqanları, fakt və dəlilləri yoxlayan təşkilatlar və “onlayn” platformalarla əməkdaşlıq vasitəsilə strateji kommunikasiya zərərli dezinformasiyanın yayılmasına qarşı mübarizədə mühüm rol oynayır [8].

İctimaiyyətin cəlb edilməsi. Strateji kommunikasiya ictimai rəyin formalaşmasına ictimaiyyətin cəlb olunmasının vacibliyini özündə əks etdirir. Dövlət qurumları tərəfindən təşkil olunan iclaslar, ictimai məsləhətləşmələr və “onlayn” platformalar ikitərəfli ünsiyyət üçün imkanlar yaradaraq, strateji kommunikatorları fəal iştiraka təşviq edir və ictimaiyyət arasında sahiblik hissini gücləndirir. İctimaiyyətlə əlaqələr fikir mübadiləsinə, narahatlıqların aradan qaldırılması və ictimai rəyin siyasi qərarlara daxil edilməsinə imkan verir. Bu inklüziv yanaşma ictimai etimadı gücləndirir və milli təhlükəsizlik çağırışları haqqında ümumi anlayışı inkişaf etdirir [7].

Effektiv idarəçilik və milli təhlükəsizlik təşəbbüslərinin uğurla həyata keçirilməsi üçün ictimai rəyin formalaşmasında strateji kommunikasiyanın rolu böyükdür. Strateji kommunikasiyalar məlumatların emalı, yayılması, etimadın yaradılması, dezinformasiyanın qarşısının alınması və ictimai əlaqənin təşviqi vasitəsilə milli təhlükəsizlik məsələlərinə dair ictimai təsəvvür və münasibətə təsir göstərir. Strateji kommunikasiya strategiyalarından istifadə etməklə, dövlətlər dəstək toplamaq, kollektiv fəaliyyətə ilham vermək və milli təhlükəsizlik siyasətlərinin ictimaiyyətin maraq və dəyərlərinə uyğun olmasını təmin etmək üçün ictimai rəyi formalaşdırmağa bilər. Qloballaşan və informasiyaya əsaslanan dünyada strateji kommunikasiya ictimai rəyi formalaşdırmaq və möhkəm cəmiyyət qurmaq üçün əvəzsiz idarəetmə vasitəsi olaraq qalır.

Strateji kommunikasiyanın siyasətə təsiri

Strateji kommunikasiyanın milli təhlükəsizlik sahəsində siyasətə təsiri böyükdür. O, qərar qəbul etmə prosesini formalaşdırmaq, dəstəyi səfərbər etmək və siyasətin arzuolunan nəticələrinə nail olmaq məqsədi daşıyan ünsiyyətə düşünülmüş və əlaqələndirilmiş yanaşmanı nəzərdə tutur. Strateji kommunikasiya strategiyalarından səmərəli istifadə etməklə, dövlətlər siyasi gündəmlərini formalaşdırma, konsensus qura və mürəkkəb siyasi məsələləri idarə edə bilər. Bu bölmədə strateji kommunikasiyanın siyasətə təsiri, siyasi prioritetləri formalaşdırması, maraqlı tərəflərin cəlb edilməsi, koalisiyaların yaranması və siyasətin həyata keçirilməsinə təkan vermək qabiliyyətləri öz əksini tapır.

Siyasət prioritetlərinin formalaşdırılması. Strateji kommunikasiya milli təhlükəsizlik sahəsində siyasət prioritetlərinin formalaşdırılmasında mühüm rol oynayır. Məsələləri strateji şəkildə tərtib etməklə, onların əhəmiyyətini və potensial təsirlərini önə çəkməklə kommunikatorlar diqqəti konkret siyasət sahələrinə cəlb edə bilərlər. Məqsədli mesajlaşma vasitəsilə strateji kommunikasiya siyasətçilərin və əsas maraqlı tərəflərin müəyyən siyasətlərin əhəmiyyətindən xəbərdar olmasını və qərarların qəbulu prosesində onlara üstünlük verilməsini təmin edir.

Maraqlı tərəflərin cəlb edilməsi. Siyasətin formalaşmasında müxtəlif sektorlar üzrə maraqlı tərəflərlə fəal əlaqə qaçılmazdır. Strateji kommunikasiya dialoq, əməkdaşlıq və məlumat mübadiləsi üçün kanallar yaratmaqla, bu əlaqəni asanlaşdırır. Dövlət qurumları, özəl sektor qurumları, vətəndaş cəmiyyəti təşkilatları və akademik institutlar kimi maraqlı tərəfləri cəlb etməklə, strateji kommunikasiya siyasətin formalaşmasında müxtəlif perspektivlərin nəzərə alınmasını təmin edir. Maraqlı tərəflərin cəlb edilməsi sahiblik hissini gücləndirir, problemlərin kollektiv həllinə təşviq edir və siyasi qərarların legitimliyini artırır [9].

Koalisiyaların qurulması. Strateji kommunikasiya xüsusi siyasi məqsədlər çərçivəsində koalisiyaların qurulmasında mühüm rol oynayır. Təklif olunan siyasətin arxasında duran fayda və dəlilləri effektiv şəkildə çatdırmaqla, strateji kommunikatorlar müxtəlif qrup və maraqlı tərəflərdən dəstək ala bilərlər. Strateji koalisiyanın qurulması ilə strateji kommunikasiya kollektiv səsini gücləndirilməsi və dəyişiklik üçün impulsun yaradılması, siyasətin uğur qazanması ehtimalını artırır.

Siyasi fonun naviqasiyası. Strateji kommunikasiya siyasətlərə təsir etmək çox vaxt mürəkkəb siyasi fonda naviqasiya rolunu oynayır. Strateji kommunikasiya siyasətçilərə maraq və dinamikanı başa düşməyə, problemin həllinə kömək edir. O, siyasətçilərə siyasi çağırışları idarə etməyə, konsensus yaratmağa və siyasətin həyata keçirilməsində potensial maneələri dəf etməyə imkan verir.

Siyasətin yönləndirilməsinin tətbiqi. Strateji kommunikasiya yalnız siyasətin inkişaf mərhələsi ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda siyasətin həyata keçirilməsinə təkan verir. Siyasətlərin başa düşülməsi, qəbul edilməsi və effektiv şəkildə həyata keçirilməsini təmin etmək üçün səmərəli ünsiyyət olmalıdır. Milli təhlükəsizlik sahəsində siyasətlərə təsir göstərməkdə olan strateji kommunikasiyanın rolu əvəzsizdir. Siyasət prioritetlərinin formalaşdırılması, maraqlı tərəflərin cəlb edilməsi, koalisiyaların qurulması, siyasi fonun naviqasiyası və siyasətin həyata keçirilməsinə təkan vermək vasitəsilə strateji kommunikasiya siyasət dəyişikliyi üçün katalizator rolunu oynayır. Strateji kommunikasiyanın siyasətə təsiretmə qabiliyyəti effektiv idarəçiliyə, təhlükəsizlik çağırışlarına cavab verməyə, bir dövlətin və onun vətəndaşlarının maraq və rifahının daha da yaxşılaşmasına kömək edir [10].

Milli təhlükəsizliyin təmin edilməsi üçün informasiyanın hazırlanmasında strateji kommunikasiyanın rolu

Milli təhlükəsizliyin təmin edilməsində informasiyanın davamlı və fasiləsiz olması cəmiyyətdaxilində birlik, inam və möhkəmlik hissini yaradılması üçün çox vacibdir. Strateji kommunikasiya mesajlar hazırlamaq, məlumatı idarə etmək və ictimai qavrayışlara təsir göstərməklə, milli təhlükəsizliyin təmin edilməsi üçün informasiyanın formalaşdırılması və davamlı olmasında mühüm rol oynayır. Bu bölmədə, strateji kommunikasiyanın milli təhlükəsizliyin təmin edilməsində informasiyanın formalaşdırılması və davamlı olmasının rolu tədqiq edilir. Aşağıda qeyd edilən meyarlar sözügedən istiqamət üzrə əsas məqamlar kimi qəbul edilir.

Şəffaflığın təmin edilməsi. Strateji kommunikasiya mürəkkəb və dinamik təhlükəsizlik problemləri mühitində şəffaflığı təmin etməklə, milli təhlükəsizliyə dair informasiyalara əlçatanlılığı məhdudlaşdırır. Bu, mürəkkəb məlumatların ictimaiyyətdə rezonans doğurmadan başa düşülən mesajlara çevrilməsini nəzərdə tutur. Təhdidlərin mahiyyətini, dövlətin reaksiyasını və milli təhlükəsizliyə yönəlmiş mənfi nəticələrini şəffaf şəkildə ifadə etməklə, vətəndaşların mövcud risk və tədbirlər haqqında hərtərəfli anlayışa malik olmasını təmin edir. Bu şəffaflıq milli təhlükəsizlik mənzərəsi haqqında ümumi anlayışın formalaşmasına kömək edir və kollektiv məsuliyyət hissini artırır [11].

Dayanıqlılığın yaradılması. Strateji kommunikasiya cəmiyyət daxilində möhkəmliyin yaradılmasında mühüm rol oynayır. O, vətəndaşlar arasında təhlükəsizlik problemlərinin aradan qaldırılmasında inam və hazırlıq hissini aşılamaq məqsədi daşıyır. Dövlətin strategiya və imkanlarını, dayanıqlılığını artıran təşəbbüsləri effektiv şəkildə çatdırmaqla, ictimaiyyətin təhlükələrə tabgətirmə qabiliyyətinə inamı gücləndirir. O, həmçinin vətəndaşların dəyişkən təhlükəsizlik mühitinə uyğunlaşa və cavab verə bilən düşüncə tərzini inkişaf etdirir [12].

İctimai dəstəyin gücləndirilməsi. Milli təhlükəsizlik üçün informasiyaların qorunması ictimaiyyətin dəstək və əməkdaşlığını tələb edir. Strateji kommunikasiya dövlətlə vətəndaşlar arasında körpü rolunu oynayır, anlaşma, etimad və təhlükəsizlik tədbirlərinə ictimai dəstəyi gücləndirir. Məqsədli mesajlaşma və kommunikasiya kampaniyaları vasitəsilə strateji kommunikatorlar müəyyən siyasətlərin zəruriliyi barədə ictimaiyyəti maarifləndirir, dezinformasiyaya qarşı mübarizə aparır və ictimai narahatlıqları həll edir [11].

Təhdidlərə qarşı uyğunluğun təmin edilməsi. Milli təhlükəsizlik təhdidləri daim inkişaf edir və onun təmin edilməsi üçün informasiyaların bu təhdidlərə uyğunlaşması labüd hala çevrilir. Strateji kommunikasiya milli təhlükəsizliyin təmin edilməsi üçün informasiyaların yaranan problemlərin həllinə uyğunlaşdırılması və təkmilləşdirilməsində mühüm rol oynayır. Strateji kommunikatorlar ictimai əhval-ruhiyyəni izləyir, mövcud məlumatların effektivliyini qiymətləndirir və inkişaf edən təhlükə şəraitini aradan qaldırmaq üçün cəmiyyətə ötürülən mesajları bu təhlükələrə qarşı uyğunlaşdırır. Bu uyğunlaşma milli təhlükəsizlik barədə informasiyaların aktual, etibarlı və yaranan çağırışlara müvafiq olmasını təmin edir [12].

İnformasiyanın idarə edilməsi. İnformasiya əsində məlumatın effektiv idarə edilməsi milli təhlükəsizlik barədə informasiyaların qorunması baxımından çox vacibdir. Strateji kommunikasiya dəqiqlik və şəffaflığı təmin etmək üçün məlumat axınının idarə edilməsini nəzərdə tutur. Dezinformasiyanın qarşısını almaq, şayiələri neytrallaşdırmaq və ictimai narahatlıqları operativ şəkildə aradan qaldırmaq onun məqsədinin əsasını təşkil edir. Kütləvi informasiya vasitələri ilə aktiv şəkildə əlaqə saxlamaq, sosial media platformaları və müxtəlif kommunikasiya kanallarından istifadə etməklə, strateji kommunikasiya, dəqiq və etibarlı məlumatın ictimaiyyətə çatdırılmasını təmin edir [12].

Milli təhlükəsizliyin qorunmasında (insanlar arasında birliyi və inamı gücləndirmək və s.) strateji kommunikasiyanın rolu danılmazdır. O, həmçinin şəffaflığı və təhdidlərə qarşı uyğunluğu təmin etmək, dayanıqlılığı artırmaq, ictimai dəstəyi gücləndirmək və məlumatı idarə etməklə, milli təhlükəsizliyə dair məlumatların aktuallığına, etibarlılığına və effektivliyinə nail olur. Sürətlə dəyişən təhlükəsizlik fonunda effektiv strateji kommunikasiya ictimai etimadı doğrultmaq, kollektiv fəaliyyəti səfərbər etmək, bir

dövlətin və onun vətəndaşlarının uzunmüddətli təhlükəsizliyini və rifahını təmin etmək üçün həyati əhəmiyyət kəsb edir.

Nəticə

Milli təhlükəsizlikdə strateji kommunikasiyanın rolu çoxşaxəlidir və dövlətin təhlükəsizlik söylərinin uğuru üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu məqalədə milli təhlükəsizlik kontekstində strateji kommunikasiyanın əhəmiyyəti, milli təhlükəsizlik məqsədlərinə verdiyi töhfələr, siyasətə təsiri, eyni zamanda ictimai rəyin formalaşdırılmasında, milli təhlükəsizlik məlumatlarının qorunmasında rolu və inkişaf edən təhdidlərə uyğunlaşma qabiliyyəti araşdırıldı.

Strateji kommunikasiya dövlətlərin milli təhlükəsizlik prioritetləri, təşəbbüsləri və fəaliyyətlərini həm daxili, həm də xarici auditoriyaya effektiv şəkildə çatdırmaq üçün güclü vasitə hesab edilir. Milli təhlükəsizlikdə strateji kommunikasiyanın əhəmiyyətini dərk etməklə, dövlətlər onun potensialından ictimai anlaşmanı artırmaq, dəstək qazanmaq, dayanıqlılığı yüksəltmək üçün istifadə edə bilər.

İctimai rəyin formalaşdırılmasında strateji kommunikasiya ictimaiyyətin milli təhlükəsizlik məsələlərini düzgün qavramasına müsbət təsir edir, inamı artırır, dezinformasiyanın qarşısını alır və cəmiyyəti hazırlıqlı olmağa təşviq edir. Strateji kommunikasiya strategiyalarından istifadə etməklə, dövlətlər ictimai rəyi öz milli təhlükəsizlik məqsədlərinə uyğun şəkildə formalaşdırma, siyasətlərə ictimai dəstək yarada və kollektiv fəaliyyətə ilham verə bilər.

Strateji kommunikasiyanın milli təhlükəsizlik sahəsində siyasətə təsiri, xüsusilə qeyd edilməlidir. Belə ki, maraqlı tərəflərin cəlb edilməsinə, məsələlərin və koalisiyaların qurulmasına, siyasi məsələlərin idarə edilməsinə və siyasətin həyata keçirilməsinə təkan verməklə, siyasi gündəmlərin formalaşmasına və arzuolunan nəticələrin əldə edilməsinə töhfə verir. Effektiv strateji kommunikasiya siyasətin başa düşülməsi, qəbul edilməsi və effektiv şəkildə həyata keçirilməsini təmin edir, beləliklə, dövlətin təhlükəsizlik mövqeyini gücləndirir.

Bundan əlavə, strateji kommunikasiya milli təhlükəsizliyin qorunmasında mühüm rol oynayır. Belə ki, strateji kommunikasiya vasitəsilə şəffaflığın təmin edilməsi, dayanıqlılığın artırılması, ictimai dəstəyin gücləndirilməsi, inkişaf edən təhdidlərə uyğunlaşmanın təmin edilməsi və məlumatın idarə edilməsi həyata keçirilir. Bu işə ictimaiyyətə inamı, birlik hissini aşılayır, dövlətin milli dəyərləri qorumaq söylərini və ictimaiyyətin başa düşülməsinə kömək edir.

Yekun olaraq qeyd edilməlidir ki, strateji kommunikasiyanın milli təhlükəsizlikdə rolunu qiymətləndirmək zəruridir. Bu, effektiv idarəetmənin, ictimaiyyətin cəlb edilməsinin və siyasətin həyata keçirilməsinin vacib komponentidir. Getdikcə artan təhdidlər fonunda daim inkişaf edən təhlükəsizlik mühitində strateji kommunikasiya dövlətin və vətəndaşlarının rifahı və təhlükəsizliyi üçün effektiv ünsiyyətin yaradılmasında mühüm vasitə kimi qiymətləndirilə bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Stavridis, J.G. Strategic communication and national security – DTIC: [Electronic resource] / Defence Technical Information Center – 2007. URL: <https://apps.dtic.mil/sti/pdfs/ADA575204.pdf>
2. Mervyn Frost, Nicholas Michelsen, Strategic communications in international relations: Practical traps and ethical puzzles: // – The official journal of the NATO Strategic Communications Centre of Excellence, – 2017. № 2. – p. 9-33. [Electronic resource] / URL: https://stratcomcoe.org/pdfjs/?file=/publications/download/web_michelsen_frost.pdf?zoom=page-fit
3. Camilleri, M. A. Strategic Dialogic Communication Through Digital Media During COVID-19 Crisis // – UK: Strategic Corporate Communication in the Digital age, – 2021. February. – p. 1-18. [Electronic resource] / URL: <https://doi.org/10.1108/978-1-80071-264-520211001>
4. Strategic Communications – Who We Are: [Electronic resource] / Office of the Director of National Intelligence. URL: https://www.dni.gov/index.php?option=com_content&view=article&id=404

5. Pashentsev Evgeny. Strategic Communication in International Politics: Theory and Practice // – Saint Petersburg State University, Faculty of International Relations Centre for Social and Political Studies and Consulting, – October 3, 2017. №1. – p. 1-6.
6. LaBelle S., Waldeck, J.H. Strategic Communication for Organizations. – University of California Press, – 2020. – 368 p.
7. Fotis Pantopoulos: Strategic Communication And Public Image: [Electronic resource] / – New York: Ceoworld magazine. – 2022. August.
URL: <https://ceoworld.biz/2022/08/14/strategic-communication-and-public-image/>
8. Schoen F., Lamb C. J. Deception, disinformation, and strategic communications: How one interagency group made a major difference. – Washington, D.C: National Defense University Press, – 2012. – 168 p.
9. Auwalu, A.I. Strategic communication in politics and governance // Bayero University, Kano, – 2021. №1, – p. 1-18. [Electronic resource] / URL: <https://doi.org/10.13140/RG.2.2.20802.30407>
10. Pejovic, M. Political Communication // Macmillan, Cham: The Palgrave Encyclopedia of Global Security Studies, – 2019. Jule. – p. 1-5. [Electronic resource] /
URL: https://doi.org/10.1007/978-3-319-74336-3_265-1
11. Transparency, communication and trust: The role of public communication in responding to the wave of disinformation about the new Coronavirus: [Electronic resource] / OECD. – 2020, July 3.
URL: <https://www.oecd.org/coronavirus/policy-responses/transparency-communication-and-trust-bef7ad6e/>
12. Guerrero-Castro, C.E. Strategic Communication for Security & National Defense: Proposal for an Interdisciplinary Approach // – The Quarterly Journal, – 2013. №12 (2), – p. 27-52.

Аннотация

Роль стратегических коммуникаций в национальной безопасности

Рашадат Оруджев

В этой статье рассматриваются роль и значение стратегических коммуникаций в национальной безопасности, их вклад в деятельность по обеспечению национальной безопасности, а также их влияние на формирование общественного мнения и политики. Стратегическая коммуникация служит для государств мощным инструментом эффективного информирования общественности о своих приоритетах, инициативах и деятельности в области национальной безопасности. Он влияет на то, как общественность воспринимает вопросы национальной безопасности, формируя общественное мнение, укрепляет доверие при противодействии дезинформации и играет важную роль в эффективности политики, привлекая заинтересованные стороны, создавая коалиции и стимулируя реализацию политики. Кроме того, в статье подчеркивается важность стратегической коммуникации в сфере национальной безопасности и ее роль в эффективном управлении, формировании общественного мнения и реализации политики. В постоянно развивающейся среде безопасности стратегическая коммуникация считается важным инструментом для государств, позволяющим установить эффективную стратегическую коммуникацию для обеспечения безопасности и благополучия своих стран и граждан. Цель данного исследования – изучить значение стратегической коммуникации в сфере национальной безопасности, подчеркнув ее роль в повышении эффективности управления, вовлечении общественности и реализации политики. Задачи включают оценку важности стратегической коммуникации для национальной безопасности, изучение ее вклада в достижение целей национальной безопасности, анализ ее влияния на общественное мнение и формирование политики, изучение ее роли в содействии эффективному управлению и вовлечению общественности, а также изучение ее эффективности в противодействии дезинформации и повышении устойчивости перед лицом вызовов безопасности. В целом результаты исследования подчеркивают критическую роль стратегической коммуникации в повышении эффективности управления, содействии

общественной поддержке целей национальной безопасности, формировании общественного мнения, влиянии на разработку политики и обеспечении устойчивости перед лицом меняющихся угроз безопасности, что подчеркивает ее важность для эффективного управления и сохранения национального благосостояния.

Ключевые слова: стратегическая коммуникация, национальная безопасность, общественное мнение, политика, информационный обмен

Abstract

The role of strategic communication in national security

Rashadat Orujov

This article explores the role of strategic communication in national security, focusing on its importance, contributions to national security objectives, and its impact on shaping public opinion, influencing policies. Strategic communication serves as a powerful tool for governments to effectively communicate their national security priorities, initiatives, and actions. By shaping public opinion, strategic communication influences how the public perceives national security issues and fosters trust, while countering misinformation. It also plays a crucial role in influencing policies by engaging stakeholders, building coalitions, and driving policy implementation. This article highlights the significance of strategic communication in national security and emphasizes its role in promoting effective governance, public engagement, and policy implementation. In an ever-changing security landscape, strategic communication remains a vital tool for governments to effectively communicate, engage, and build resilience to ensure the security and well-being of their nation and its citizens.

This research aims to investigate the significance of strategic communication in national security, emphasizing its role in enhancing governance, public engagement, and policy implementation. The tasks involve evaluating the importance of strategic communication in national security, examining its contributions to national security objectives, analysing its impact on public opinion and policy-making, investigating its role in promoting effective governance and public engagement, and exploring its effectiveness in countering misinformation and building resilience in the face of security challenges. In summary, the results highlight the critical role of strategic communication in governance enhancement, fostering public support for national security objectives, shaping public opinion, influencing policy-making, and ensuring resilience in the face of evolving security threats, underscoring its essentiality for effective governance and safeguarding national well-being.

Keywords: strategic communication, national security, public opinion, policy, information sharing

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 10.06.2024

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 21.06.2024

Çapa qəbul edilmişdir: 23.07.2024

HƏRBI VƏ İQTİSADI TƏHLÜKƏSİZLİYİN TƏMİN OLUNMASINDA DÖVLƏT STRATEGİYASI

Sənan İsayadə

Milli Müdafiə Universiteti
isazade_senan@hotmail.com

Xülasə. Məqalədə iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunmasında dövlət strategiyasının əsas komponentləri və istiqamətləri ətraflı şəkildə araşdırılır. Dövlətin iqtisadi təhlükəsizlik strategiyası müxtəlif sektorlar üzrə risklərin azaldılmasını, iqtisadi sabilliyin təmin olunmasını və milli maraqların qorunmasını hədəfləyir. Həmçinin bu strategiyanın həyata keçirilməsində dövlətin rolu və əhəmiyyəti vurğulanır. Məqsəd iqtisadi və hərbi təhlükəsizliyin təmin olunması üçün dövlətin hansı tədbirləri gördüyünü və bu tədbirlərin necə effektiv olduğunu anlamaqdır.

Tədqiqatın predmeti, hərbi və iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunması məqsədilə həyata keçirilən dövlət strategiyalarının strukturunu, məzmununu və təsirini əhatə edir. Bu predmeti araşdırmaqla, hərbi və iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunmasında dövlətlərin qarşılaşdığı çətinlikləri və bu çətinliklərin aradan qaldırılması yollarını müəyyənləşdirməyə cəhd edilir.

Məqalənin məqsədi hərbi və iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunmasında dövlət strategiyasının əhəmiyyətini və rolunu ətraflı şəkildə araşdırmaq, bu strategiyaların necə həyata keçirildiyini və hansı nəticələr verdiyini göstərməkdir.

Yekun nəticə olaraq, müxtəlif dövlətlərin hərbi və iqtisadi təhlükəsizlik sahəsində əldə etdiyi təcrübələrin və modellərin araşdırılması və ümumiləşdirilməsi göstərilmişdir.

Açar sözlər: dövlət strategiyası, iqtisadi təhlükəsizlik, inkişaf strategiyası, strateji planlaşdırma, milli müdafiə

Giriş

Müasir dünyada dövlətlərin dayanıqlı inkişafı və sabitliyinin təmin olunmasında hərbi və iqtisadi təhlükəsizlik əsas rol oynayır. Hərbi təhlükəsizlik – dövlətin suverenliyini və ərazi bütövlüyünü qorumaqla yanaşı, xarici təhdidlərə qarşı müdafiə qabiliyyətini artırmaq məqsədi daşıyır. İqtisadi təhlükəsizlik isə dövlətin iqtisadi resurslarının qorunması, davamlı iqtisadi inkişafın təmin edilməsi və xarici iqtisadi təsirlərə qarşı dayanıqlılığın artırılması ilə əlaqədardır. Bu iki təhlükəsizlik forması bir-birini tamamlayaraq, dövlətin ümumi təhlükəsizlik strategiyasının mühüm komponentlərini təşkil edir.

İqtisadi təhlükəsizlik müasir dövrdə hər bir dövlətin prioritet məsələlərindən biri olmaqla yanaşı, dövlətin iqtisadi maraqlarının qorunması, iqtisadi dayanıqlılığın təmin olunması üçün vacibdir. İqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunması, həmçinin ölkənin hərbi gücünün və milli müdafiə qabiliyyətinin artırılması ilə də sıx əlaqəlidir. Belə ki, hərbi və iqtisadi təhlükəsizlik bir-birini tamamlayır. Güclü iqtisadiyyat müasir, güclü hərbi qüvvələrin formalaşdırılması və saxlanması üçün zəruri resursları təmin edir. Eyni zamanda güclü hərbi qüvvələr ölkənin iqtisadi maraqlarını qorumaq və xarici təhdidlərə qarşı mübarizə aparmaq üçün vacibdir.

Dünyada geosiyasi gərginliklərin artması, regional münaqişələrin genişlənməsi və iqtisadi qeyri-müəyyənliklərin dərinləşməsi dövlətlərin hərbi və iqtisadi təhlükəsizlik strategiyalarının yenidən nəzərdən keçirilməsini və gücləndirilməsini zəruri edir. Son illərdə müxtəlif regionlarda baş verən silahlı münaqişələr, terror aktları və iqtisadi böhranlar hərbi və iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunmasının aktuallığını daha da artırmışdır. Bu baxımdan, dövlət strategiyalarının nəzərdən keçirilməsi və təkmilləşdirilməsi müasir dövrdə daha vacibdir.

Dövlətin hərbi və iqtisadi təhlükəsizlik strategiyalarının effektivliyini və uyğunluğunu qiymətləndirmək üçün aşağıdakı təhlil metodlarından istifadə məqsədəuyğun hesab edilir:

- SWOT təhlili: dövlətin hərbi və iqtisadi təhlükəsizlik strategiyasının güclü və zəif tərəfləri, imkanları və təhdidlərin müəyyənləşdirilməsi;
- PEST təhlili: siyasi, iqtisadi, sosial və texnoloji amillərin təhlükəsizliyə təsirinin analizi;
- global təhlükəsizlik təhlili: beynəlxalq təhlükəsizlik mühiti və global təhdidlərin qiymətləndirilməsi;
- risk təhlili: hərbi və iqtisadi sahələrdə mövcud və potensial risklərin qiymətləndirilməsi və idarə olunması;
- strateji təhlil: dövlətin təhlükəsizlik strategiyasının müxtəlif aspektlərinin analizi;
- kvantitativ və kvalitatif təhlil: statistik məlumatlar və keyfiyyətli araşdırmalar əsasında məlumatların toplanması və təhlili;
- ssenari analizi: müxtəlif ssenarilərin və onların mümkün təsirlərinin proqnozlaşdırılması;
- tarixi təhlil: tarixi proseslərin və keçmiş hadisələrin mövcud vəziyyətə təsirinin araşdırılması;
- qarşılaşdırma təhlili: müxtəlif ölkələrin təhlükəsizlik strategiyalarının müqayisəsi və analizi;
- sistem təhlili: təhlükəsizlik sisteminin bütün elementlərinin və onların qarşılıqlı əlaqələrinin analizi.

Mövzu üzrə mövcud ədəbiyyatın və tədqiqatların təhlili göstərir ki, hərbi və iqtisadi təhlükəsizlik strategiyalarının araşdırılması sahəsində müəyyən nailiyyətlər əldə olunmuşdur. Lakin bu sahədə kompleks və inteqrasiya olunmuş yanaşmaların yetərinə araşdırılmadığı müşahidə olunur. Buna görə də hərbi və iqtisadi təhlükəsizlik strategiyalarının qarşılıqlı əlaqəsinin daha dərinəndən araşdırılması, bu sahədə yeni təcrübələrin və modellərin tətbiqi mövzunun işlənmə dərəcəsini artırmaq məqsədilə vacibdir.

Məqalənin nəticələri hərbi və iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunmasında dövlət strategiyasının necə formalaşdırıldığını və həyata keçirildiyini izah edərək, bu sahədə fəaliyyət göstərən mütəxəssislərə və dövlət rəsmilərinə faydalı məlumatlar təqdim etmək məqsədi daşıyır. Dövlətin ümumi təhlükəsizliyinin gücləndirilməsi üçün hərbi və iqtisadi strategiyaların biri-birini tamamlaması və effektiv şəkildə inteqrasiyası vacibdir. Bu məqalə həmin strategiyaların praktik tətbiqlərini və nəticələrini ətraflı şəkildə işıqlandıracaq.

Əsas hissə

Hərbi təhlükəsizliyin təmin olunması üçün dövlətlər aşağıda sadalanan bir sıra strategiyalar həyata keçirir.

Milli müdafiə strukturlarının gücləndirilməsi: bu, ordunun, o cümlədən hərbi hava qüvvələrinin, hərbi dəniz qüvvələrinin modernləşdirilməsi və texnoloji cəhətdən təkmilləşdirilməsi ilə bağlıdır. Yeni silahların alınması və yerli hərbi sənayenin inkişafı da bu strategiyanın bir hissəsidir.

Müttəfiqlik və hərbi əməkdaşlıq: dövlətlər, hərbi ittifaqlar və beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq edərək, öz müdafiə qabiliyyətlərini artırır.

Milli təhlükəsizlik strategiyaları: hər bir dövlət öz milli təhlükəsizlik strategiyasını hazırlayaraq, potensial təhdidlərə qarşı tədbirlər görür. Bu strategiyalar kəşfiyyat məlumatlarının toplanması və analizi, təlimlər və hərbi manevrlərin keçirilməsi ilə dəstəklənir.

İqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunmasında dövlət strategiyaları aşağıdakı aspektləri əhatə edir.

İqtisadi sabitliyin qorunması: dövlətlər iqtisadi sabitliyi təmin etmək üçün pul və maliyyə siyasətlərini düzgün idarə etməli, inflyasiyanı nəzarətdə saxlamalı və işsizliyi minimuma endirməlidir.

Milli sərvətlərin qorunması: təbii resursların səmərəli istifadəsi, milli iqtisadiyyatın əsas sahələrinin inkişafı və strateji əhəmiyyətli müəssisələrin qorunması bu strategiyanın mühüm komponentləridir.

Beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlıq: global iqtisadi əlaqələrin inkişaf etdirilməsi, sərmayələrin cəlbə və beynəlxalq ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsi iqtisadi təhlükəsizliyin vacib hissəsidir.

Dövlət strategiyalarının əsas komponentləri aşağıdakılardan ibarətdir.

Qanunvericilik: iqtisadi və hərbi təhlükəsizliyin təmin olunması üçün dövlət qanunvericilik bazasını möhkəmləndirməlidir. Qanunlar milli təhlükəsizliyin qorunması üçün zəruri tədbirləri təmin etməlidir.

İnstitusional inkişaf: dövlət qurumları və təşkilatlarının gücləndirilməsi, onların fəaliyyətlərinin koordinasiyası və səmərəliliyinin artırılması vacibdir.

İnformasiya təhlükəsizliyi: kibertəhlükəsizlik və informasiya texnologiyalarının inkişafı dövlətin informasiya resurslarının qorunması və məlumat mübadiləsinin təhlükəsizliyinin təmin olunması üçün əhəmiyyətlidir [1, s.57-59].

Hərbi və iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunması üçün dövlət strategiyaları kompleks və çoxşaxəli olmalıdır. Bu strategiyalar milli maraqları qorumaq, eləcə də inkişaf etdirmək üçün hərbi və iqtisadi gücün optimal istifadəsini təmin edir.

İqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunmasında dövlət strategiyası, iqtisadiyyatın müxtəlif aspektlərinin kompleks şəkildə idarə olunmasını tələb edir. Makroiqtisadi sabitlik, diversifikasiya, enerji və qida təhlükəsizliyi, innovasiya və texnoloji inkişaf, beynəlxalq ticarət və iqtisadi əlaqələr, maliyyə təhlükəsizliyi kimi əsas sahələr üzrə həyata keçirilən tədbirlər ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyini və davamlı inkişafını təmin edir. Dövlətin bu sahələrdə strateji yanaşmaları milli maraqların müdafiəsi və xalqın rifahının artırılmasında mühüm rol oynayır.

İqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunması yalnız iqtisadi proseslərlə deyil, həm də sosial sahələrin inkişafı ilə əlaqəlidir. Bir ölkədə sosial-iqtisadi inkişafın müvəffəqiyyətli olması iqtisadiyyatın möhkəm və dayanıqlı olması ilə bağlıdır. Bu məqsədlə işsizlik səviyyəsinin azaldılması, işgüzarlığın artırılması, təhsil və sağlamlıq səviyyəsinin yüksəldilməsi, sosial mədəniyyətin təşviqi, müasir kommunikasiya vasitələrinin tətbiqi bir ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyini təmin edilməsində və strateji məsələlərin uğurlu icrasında vacibdir [2, s.13].

Beynəlxalq həyatın çoxillik praktikasından məlum olur ki, hər bir dövlət, birincisi, stabil və daima yüksələn iqtisadiyyata yiyələnməklə yanaşı, təhlükəsizliyini qorumağa qadir olmalıdır. Bu, yalnız iqtisadi inkişafın deyil, həm də hərbi gücün və müdafiə qabiliyyətinin artırılması deməkdir. Hərbi təhlükəsizlik iqtisadi təhlükəsizliyin vacib komponentidir və dövlətin öz milli maraqlarını qorumaq üçün güclü hərbi potensiala malik olmasını şərtləndirir.

Dünya iqtisadiyyatında dövlətlər arasında bağlanan tər-k-silah sazişlərinin və münasibətlərin genişlənməsi hər bir ölkədə siyasi, hərbi və iqtisadi sabitliyin təminatçısı olmalıdır. Bu sazişlər və münasibətlərin genişlənməsi, beynəlxalq əlaqələrin möhkəmləndirilməsində, dünya iqtisadiyyatının daha təhlükəsiz və sabit olmasında mühüm rol oynayır. Belə ki:

1. Tər-k-silah sazişləri:

– gərginliyin azalması: dövlətlər arasında tər-k-silah barədə bağlanan sazişlər hərbi qüvvələrin və silahlanmanın məhdudlaşdırılmasını nəzərdə tutur. Bu, ölkələr arasında olan hərbi gərginliyin azalmasına və qarşılıqlı etimadın artmasına səbəb olur;

– resursların sülh və inkişafa yönəldilməsi: tər-k-silah nəticəsində hərbi xərclər azalır ki, bu resurslar təhsil, səhiyyə, infrastruktur və digər inkişaf layihələrinə yönəldilə bilər. Bu, eyni zamanda ölkələrin sosial və iqtisadi inkişafına töhfə verir;

– beynəlxalq təhlükəsizlik: tər-k-silah sazişləri qlobal təhlükəsizliyin təmin olunmasında mühüm rol oynayır. Silahların yayılmasının qarşısının alınması, kütləvi qırğın silahlarının məhdudlaşdırılması kimi tədbirlər qlobal sülhün və sabitliyin qorunmasına xidmət edir.

2. Münasibətlərin genişlənməsi:

– iqtisadi əməkdaşlıq: dövlətlər arasında münasibətlərin genişlənməsi iqtisadi əməkdaşlığı artırır. Ticarət əlaqələrinin gücləndirilməsi, sərmayələrin təşviqi və birgə iqtisadi layihələrin həyata keçirilməsi ölkələrin iqtisadiyyatına müsbət təsir göstərir;

– texnologiya və bilik mübadiləsi: dövlətlər arasında münasibətlərin genişlənməsi texnologiya və bilik mübadiləsini də asanlaşdırır. Bu, innovasiya və texnoloji inkişafın sürətlənməsinə səbəb olur və ölkələrin rəqabət qabiliyyətini artırır;

– siyasi dialoq: münasibətlərin genişlənməsi siyasi dialoqun inkişafına da kömək edir. Bu, ölkələr arasında anlaşılmazlıqların sülh yolu ilə həllinə, beynəlxalq təşkilatların və sazişlərin effektivliyinin artırılmasına şərait yaradır.

3. Siyasi və iqtisadi sabitliyin təminatı:

– dayanıqlı inkişaf: tər-k-silah sazişləri və genişlənən münasibətlər dayanıqlı inkişafın əsasını təşkil edir. Sabit və təhlükəsiz mühit ölkələrin uzunmüddətli iqtisadi planlarını həyata keçirməyə imkan verir;

– risklərin azaldılması: siyasi və iqtisadi sabitliyin təmin olunması qlobal iqtisadiyyatda risklərin azalmasına kömək edir. Bu, investisiya mühitinin yaxşılaşdırılmasına və biznesin inkişafına şərait yaradır;

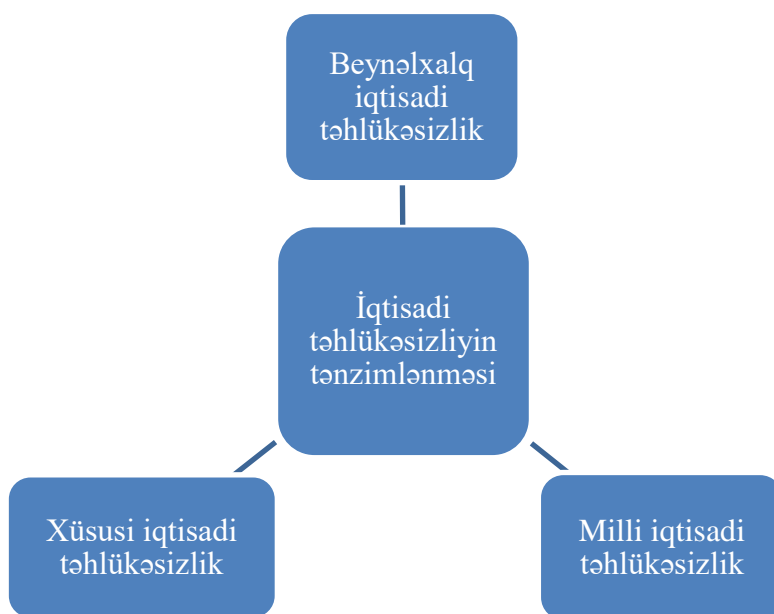
– sosial sabitlik: siyasi və iqtisadi sabitlik sosial sabitliyə də təsir göstərir. Sülh və təhlükəsizlik şəraitində yaşayan cəmiyyətlərdə sosial gərginliklər azalır, insanlar daha yaxşı yaşam şəraitinə malik olurlar [3, s.6-8].

Nəticə etibarilə, dünya iqtisadiyyatında tər-k-silah barədə sazişlərin bağlanması və dövlətlər arasında münasibətlərin genişlənməsi qlobal siyasi və iqtisadi sabitliyin təminatında vacib amillərdir. Bu proseslər beynəlxalq əməkdaşlığın və sülhün möhkəmləndirilməsində, habelə iqtisadi inkişafın sürətlənməsində mühüm rol oynayır.

Digər tərəfdən, tarixdə baş verən genişmiqyaslı iqtisadi müharibələr göstərir ki, sürətli iqtisadi dəyişiklik və tərəqqi münaqişələri daha da kəskinləşdirə və böyük çatışmazlıqlar yarada bilər. İqtisadi müharibələr çox vaxt qlobal miqyasda dünya iqtisadiyyatına, sənayesinə, ticarət və mədəniyyətinə zərər vuran uzunmüddətli və dərin nəticələrə səbəb olur. Bu səbəbdən sülhün və iqtisadi sabitliyin qorunmasına, möhkəmləndirilməsinə, regionlararası əlaqələrin dərinləşdirilməsinə, münaqişələrin həllinə, diplomatik yollarla münasibətlərin bərpasına önəm verilməlidir [4, s.140].

Azərbaycanın coğrafi mövqeyi və təbii imkanları regiondakı strateji əhəmiyyətini və iqtisadi potensialını artırır. Bu, ölkənin beynəlxalq iqtisadi və siyasi münasibətlərində də böyük rol oynayır. Bununla yanaşı, bu mövqe həm müstəqil enerji istehsalı və nəqliyyat koridorları üçün strateji cəhətdən əlverişlidir, həm də Azərbaycanın beynəlxalq ticarət və əlaqələr sahəsində fəallığını təmin edir [5, s.109].

İqtisadi təhlükəsizlik tənzimləməsi üç istiqamətdə yerinə yetirilir: beynəlxalq iqtisadi təhlükəsizlik, milli iqtisadi təhlükəsizlik və xüsusi iqtisadi təhlükəsizlik (Sxem).

Sxem. İqtisadi təhlükəsizlik tənzimləməsinin yerinə yetirildiyi istiqamətlər

1. Beynəlxalq iqtisadi təhlükəsizlik: bu istiqamətdə ölkələr arasında iqtisadi əməkdaşlıq, ticarət, investisiyalar, maliyyə əlaqələri və müxtəlif sahələrdə əməkdaşlığın təmin edilməsi üçün tədbirlər görülür. Beynəlxalq iqtisadi təhlükəsizlik müstəqil ölkələrin iqtisadiyyatının qorunmasında, beynəlxalq ticarət və münasibətlərin inkişaf etdirilməsində önəmlidir.

2. Milli iqtisadi təhlükəsizlik: ölkə daxilində milli iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi müxtəlif siyasi tədbirlərin həyata keçirilməsi ilə mümkündür. Bu, ölkədə iqtisadi sabitliyi, maliyyə sistemlərinin qorunmasını, sənaye və infrastrukturun təhlükəsizliyini və digər milli iqtisadi məsələləri əhatə edir.

3. Xüsusi iqtisadi təhlükəsizlik: bu istiqamət üzrə xüsusi sahələrə, məsələn, enerji, nəqliyyat və informasiya təhlükəsizliyi kimi müxtəlif sahələrə uyğun tədbirlər görülür. Bu, həm ölkənin daxilində, həm də beynəlxalq səviyyədə müəyyən iqtisadi fəaliyyət və məsələlərin təhlükəsizliyini təmin edir [6, s.25].

Bu üç istiqamət bir-birini tamamlayır. Beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlıq və ticarət milli iqtisadi sabitliyi və sənaye təhlükəsizliyini, xüsusi iqtisadi təhlükəsizlik isə müstəqil sahələri təmin edir və iqtisadiyyatın geniş müstəvidə müdafiəsini təmin edir.

İqtisadi təhlükəsizlik həm ölkələr üzrə milli səviyyədə, həm də beynəlxalq əməkdaşlıq və ticarət münasibətləri baxımından geniş spektrə malikdir. Bu baxımdan, iqtisadi təhlükəsizliklə bağlı subyektlər də müxtəlifdir.

Bunlar arasında, ilk sırada qanunvericilik gəlir. İqtisadi təhlükəsizliklə bağlı qanunların hazırlanması, qəbul edilməsi və icrası vəziyyət üçün əhəmiyyətli rol oynayır. Qanunvericilik müvafiq icraedici orqanlarla birlikdə çalışaraq, iqtisadiyyatın sabitliyini təmin edir.

İcraedici orqanlar isə qanunların və təhlükəsizlik tədbirlərinin icrası, monitorinqi və effektiv şəkildə həyata keçirilməsi prosesində əsas rol oynayan qurumlardır. Bu orqanlar ölkədəki iqtisadi prosesləri nəzarət altında saxlayaraq, təhlükəsizliyi təmin edir.

İqtisadi təhlükəsizliklə bağlı məsələlərin həllində məhkəmə qanunlarının rolu xüsusilə qeyd edilməlidir. Belə ki, məhkəmə, qanunvericilik və icra orqanları arasında məsələlərin həlli üçün təsirli və dəqiq məhkəmə qərarlarının qəbulu edilməsi və icrası iqtisadi təhlükəsizliyi təmin edir.

Vergi və gömrük xidmətləri də iqtisadi təhlükəsizlik üçün önəmlidir. Bu xidmətlər maliyyə sahəsində nəzarət və tənzimləmə tədbirləri vasitəsilə iqtisadiyyatın dayanıqlılığını və təhlükəsizliyini təmin edir.

Milli Məclisin müvafiq komitələri iqtisadi təhlükəsizliklə bağlı qanunların, siyasətlərin və tədbirlərin tənzimlənməsi, eləcə də nəzarəti üçün əhəmiyyətli bir vəzifə icra edir. Bu komitələr milli səviyyədə iqtisadi təhlükəsizliyin qorunması və tənzimlənməsi üçün vacibdir.

Banklar, birjalar, sığorta və təqaüd kompaniyaları kimi maliyyə təşkilatları da maliyyə sektorunda dərəcəsizliyi qoruyub müştərilərə qarşı iqtisadi təhlükələrin azaldılması ilə bağlı tədbirlər həyata keçirirlər.

İqtisadi təhlükəsizliyin əsas tənzimləyicisi dövlətdir. Dövlət müxtəlif iqtisadi təşkilat və strukturlarla əməkdaşlıq edərək, iqtisadiyyatın müxtəlif təhlükələrə qarşı müdafiəsini təmin edir və bu prosesdə iştirakçı olan təşkilatlar arasında əməkdaşlığı dəstəkləyir.

Ümumilikdə iqtisadi təhlükəsizlik mövzusu geniş bir perspektivdə müzakirə olunmalıdır. Bu müzakirələr müxtəlif təşkilat və strukturların səyləri və dövlətin nəzarəti altında aparılmalıdır. Bu yolla iqtisadiyyatın sabitliyi və təhlükəsizliyi təmin edilərək, sürətlə inkişaf edən bir iqtisadi mühitin yaradılması mümkündür [7].

Dünya iqtisadçıları, dövlət nümayəndələri və beynəlxalq təşkilatlar arasında əməkdaşlığın gücləndirilməsi, əlaqələrin inkişaf etdirilməsi ilə iqtisadi təhlükəsizliyə nail olmaq mümkündür. Bu, iqtisadiyyatın dərinləşməsinə, sürətlə inkişafına və dünya iqtisadiyyatının ümumi rifahına kömək edir.

Hərbi və iqtisadi təhlükəsizliyə nail olmaq üçün dövlətlər müxtəlif monitorinq mexanizmlərindən istifadə edir. Bu monitorinq mexanizmləri mümkün olan təhdid və risklərin qabaqcadan aşkarlanmasına, onlara qarşı uyğun tədbirlərin görülməsinə imkan verir. Monitorinq prosesinin effektivliyi milli təhlükəsizliyin təmin olunmasında mühüm rol oynayır.

Hərbi təhlükəsizlik monitorinqinə aşağıdakılar daxildir.

Kəşfiyyat və məxfi məlumatların toplanması: dövlətlər potensial hərbi təhdidləri izləmək üçün kəşfiyyat xidmətlərindən və məxfi məlumat toplama mexanizmlərindən istifadə edirlər. Bu məlumatlar düşmən qüvvələrin hərəkəti, silahlanma səviyyəsi və planları haqqında məlumatların əldə edilməsinə imkan verir.

Sərhəd nəzarəti və rəqəmsal izləmə: sərhəd ərazilərində və strateji əhəmiyyətli mövqelərdə hərbi aktivliyin izlənməsi üçün müxtəlif texnoloji vasitələrdən, o cümlədən radar, dron və peyklərdən istifadə olunur. Bu vasitələr sərhədləri pozma cəhdlərini və digər hərbi təhdidləri əvvəlcədən aşkar etməyə imkan verir.

Hərbi təlimlər və simulyasiyalar: dövlətlər ordularının hazırlıq səviyyəsini artırmaq üçün müntəzəm olaraq hərbi təlimlər və simulyasiyalar keçirir. Bu təlimlər zamanı əldə edilən məlumatlar, hərbi strategiyaların və planların təkmilləşdirilməsində istifadə olunur.

İqtisadi təhlükəsizlik monitorinqinə daxildir:

Maliyyə və iqtisadi göstəricilərin izlənməsi: dövlətlər milli iqtisadiyyatın sabitliyini təmin etmək üçün müxtəlif maliyyə və iqtisadi göstəriciləri izləyirlər. Bu göstəricilər arasında inflyasiya səviyyəsi, işsizlik səviyyəsi, valyuta ehtiyatları və xarici borc səviyyəsi kimi əhəmiyyətli məlumatlar yer alır.

Ticarət və investisiya axınlarının monitorinqi: xarici ticarət və investisiya axınlarının izlənməsi, iqtisadi təhlükəsizliyin qorunması üçün vacibdir. Dövlətlər strateji əhəmiyyətli sahələrə yönələn xarici investisiyaları və ticarət əlaqələrini diqqətlə izləyir və zəruri hallarda müdaxilə edirlər.

Enerji təhlükəsizliyi və təchizat zəncirlərinin izlənməsi: enerji resurslarının təhlükəsizliyi və davamlı təchizat zəncirlərinin qorunması iqtisadi təhlükəsizliyin vacib hissəsidir. Dövlətlər enerji təchizatının kəsilməsinə səbəb ola biləcək potensial təhdidləri izləyir və bu kimi halların qarşısını almaq üçün tədbirlər görürlər [8, s.80-81].

Bu cür monitorinq işləri iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsində və ümumi sosial-iqtisadi inkişafda mühüm rol oynayır.

Ümumi olaraq, iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi ilə hər hansı ölkənin vətəndaşlarının rifahı yüksək, sosial-iqtisadi inkişaf daha sürətli olar və dövlət beynəlxalq arenada daha güclü bir mövqə qazanar. Bu, monitorinq və nəzarət prosesləri vasitəsilə daha sürətli və effektiv şəkildə həyata keçirilir.

Əlavə olaraq, iqtisadi təhlükəsizliyin əsasını təşkil edən müdafiə sənayesi hərbi texnologiyaların inkişafı, hərbi vasitələrin istehsalı və təchizatı, müdafiə strategiyalarının təyinatı və hərbi kadrların təminatı ilə bağlıdır. Bu sahədəki səmərəlilik, ölkənin hərbi müdafiə potensialını gücləndirir və iqtisadiyyatın təhlükəsizliyini dəstəkləyir.

Hərbi sahədə iqtisadi təhlükəsizliyi təmin etmək üçün bir sıra mühüm addımların atılması zəruridir:

– **hərbi texnologiyalardan istifadə.** İqtisadiyyatın hərbi texnologiya və silah sistemləri ilə dəstəklənməsi, müdafiə qabiliyyətinin artırılması, özünümüdafiə imkanlarının gücləndirilməsi hərbi təhdidlərə cavab vermək üçün vacibdir.

– **hərbi investisiyaların tənzimlənməsi.** Hərbi xərclərin və investisiyaların iqtisadiyyata təsirinin müəyyən edilməsi və bu sərmayələrin milli maraqlara uyğun olması iqtisadi təhlükəsizlik üçün vacibdir.

– **hərbi təhlükələrin proqnozlaşdırılması və idarə edilməsi.** Hərbi təhlükələrin təhlili, proqnozlaşdırılması hərbi strateji planların müəyyən edilməsi, ictimai təhlükəsizliyin və milli maraqların qorunması üçün vacibdir.

– **hərbi-sənaye kompleksinin fəaliyyəti.** Hərbi-sənaye kompleksi və onun iqtisadiyyata təsiri iqtisadi müstəqilliyin təmin edilməsi və ictimai təhlükəsizliyin qorunması üçün vacibdir.

– **diplomatik icmalar.** Diplomatik məsələ və müzakirələr hərbi müdafiə strategiyalarının iqtisadiyyata və milli maraqlara təsirinin nəzərə alınaraq, optimal həll yollarının tapılması üçün vacibdir [9, s.139-143].

Müharibə ilə bağlı iqtisadi təhlükəsizlik ölkənin müstəqil və təhsilli iş şəraitində olub-olmamasından asılıdır. Hərbi təhlükələrin qarşısını almaq və iqtisadiyyatın müstəqilliyini qorumaq üçün dövlətin yaxşı təşkil edilmiş və effektiv hərbi struktura malik olması vacibdir [10, s.79].

İqtisadiyyatın hərbi təhdidlərdən minimum zərər görməsi və sosial-iqtisadi inkişafın davam etməsi üçün hərbi təhdidlərin nəzarətdə saxlanması və onların ətraflı təhlili məqsəduyğundur.

Nəticə

Hərbi və iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunması müasir dövlətlərin qarşısında duran ən mühüm vəzifələrdəndir. Hərbi təhlükəsizliyin təmin olunması üçün milli müdafiə strukturlarının gücləndirilməsi, hərbi ittifaqlar və beynəlxalq əməkdaşlıq, milli təhlükəsizlik strategiyalarının hazırlanması və tətbiqi kimi tədbirlər həyata keçirilir. Hərbi və iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi məqsədilə aparılan monitoring, dövlətlərin potensial təhdidlərin qabaqcadan aşkarlanmasını və onlara qarşı uyğun tədbirlərin görülməsini təmin edir.

Tədqiqatın nəticəsi göstərdi ki, hərbi və iqtisadi təhlükəsizlik strategiyalarının strukturu, məzmunu və təsirinin təhlili vacibdir. Bu strategiyaların qarşılıqlı əlaqəsinin araşdırılması, dövlətlərin qarşılaşdığı çətinliklərin müəyyən edilərək aradan qaldırılması üçün əhəmiyyətlidir. Hərbi və iqtisadi təhlükəsizlik strategiyalarının inteqrasiyası və koordinasiyası bu sahədə ən yaxşı təcrübələrin və modellərin üzə çıxarılmasına və tətbiqinə imkan verir.

Əsas nəticələrdən biri də odur ki, hərbi və iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunması dövlət strategiyalarının birləşdirilməsi və inteqrasiyası ilə daha effektiv olacaq. Hər iki sahə bir-birini tamamlayır ki, bu da sahələr arasında əlaqə yaradaraq, təhlükəsizliyin daha effektiv şəkildə təmin olunmasına kömək edə bilər.

Hərbi təhlükəsizlik üçün kəşfiyyat və məxfi məlumatların toplanması, sərhəd nəzarəti və rəqəmsal izləmə, hərbi təlimlər və simulyasiyalar mühüm rol oynayır. İqtisadi təhlükəsizlik üçün isə maliyyə və iqtisadi göstəricilərin izlənməsi, ticarət və investisiya axınlarının monitoringi, enerji təhlükəsizliyi və təchizat zəncirlərinin izlənməsi vacibdir.

Araşdırmalar göstərir ki, hərbi və iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsində innovativ texnologiyaların tətbiqi, milli resursların səmərəli idarə edilməsi və beynəlxalq əməkdaşlığın genişləndirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Dövlət strategiyasının əsas məqsədi ölkənin hərbi və iqtisadi potensialını artırmaqla yanaşı, vətəndaşların rifahını təmin etmək və milli maraqlarını qorumaqdır.

Beynəlxalq təcrübə və əməkdaşlıq dövlətlərin təhlükəsizlik strategiyalarını təkmilləşdirməsi üçün vacibdir. Müxtəlif dövlətlərin hərbi və iqtisadi təhlükəsizlik sahəsində təcrübələri və tətbiq etdiyi modellər digər dövlətlər üçün faydalı nümunələr hesab edilir. Beynəlxalq əməkdaşlıq və təhlükəsizlik təşkilatları ilə koordinasiya qlobal və regional təhlükəsizliyin təmin olunmasında mühüm rol oynayır.

Bu strateji tədbirlərin və monitoring mexanizmlərinin səmərəli istifadəsi dövlətlərin milli maraqlarını qorumaq, vətəndaşların rifahını təmin etmək və beynəlxalq səhnədə güclü və sabit mövqe tutmaq üçün həyati əhəmiyyət daşıyır. Hərbi və iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi milli təhlükəsizliyin təməlini təşkil edir və dövlətlərin davamlı inkişafı, eləcə də sabitliyi üçün zəruridir. Bu səbəbdən, hər bir dövlət hərbi və iqtisadi təhlükəsizliyi təmin etmək üçün strateji planlarını davamlı olaraq yeniləməli və təkmilləşdirməlidir.

Yeniləmə prosesi müasir təhlükə və fəlakətlərə nəzarət üçün tələb olunur. Dövlətlər bu məsələni həll etmək üçün effektiv informasiya, analitika və təcrübəyə əsaslanan tədqiqatları əlaqələndirməli, həmçinin yarana biləcək təhlükələrlə mübarizədə hərbi, iqtisadi və məlumat texnologiyalardan faydalanaraq, strateji planlarını inkişaf etdirməlidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Nadirov, A.A. Müasir Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişaf dövrləri / A.A.Nadirov. – Bakı: Elm – 2001, – 169 s.
2. Allahverdiyev, D.İ. “İqtisadi təhlükəsizliyin dövlət təmini məsələləri / iqtisadiyyat üzrə fəlsəfə

doktoru dis. avtoreferatı. / – Bakı, 2006. – 24 s.

3. Səfərov, S. İqtisadi siyasət strategiyası. Konseptual əsasları / S.Səfərov. – Bakı: Elm – 2003. – 177 s.

4. Əlirzayev, Ə.Q. İqtisadiyyat: düşüncələr, baxışlar / Ə.Q. Əlirzayev. – Bakı: Diplomat. –2002. – 192 s.

5. Rəhmanov, F.R. Sosial sfera keçid iqtisadiyyatı şəraitində. / F.R.Rəhmanov, – Bakı: Gənclik – 2002. – 133 s.

6. Абалкин, Л.И. Размышления о долгосрочной стратегии, науке и демократии // – Москва: Вопросы экономики, – 2016. № 12. – с. 4-19.

7. Клочков, В.В. Требования законности: понятие, виды, генезис // – Москва: Конституционная законность и прокурорский надзор: Сб. статей. – 2017 № 659. – с.27-47

8. Məmmədov, A.Y.Ə. İqtisadi təhlükəsizlik və onun təmin olunması: / magistr dissertasiyası, – Bakı, 2017. – 96 s.

9. Фомин, С.А. Обеспечение национальной безопасности. // С.А.Фомин, – Москва: Флинта, – 2019. – 224 с.

10. Allahverdiyev, H.B., “İqtisadiyyatın dövlət təmini / H.B. Allahverdiyev, K.S.Qafarov, Ə.M.Əhmədov – Bakı: Nasir – 2002. – 218 s.

Аннотация

Государственная стратегия обеспечения военной и экономической безопасности Санан Исазаде

В данной статье подробно рассматриваются основные составляющие и аспекты государственной стратегии обеспечения экономической безопасности. Стратегия экономической безопасности государства направлена на снижение рисков в различных отраслях, обеспечение экономической стабильности и защиту национальных интересов. Также была подчеркнута роль и значение государства в реализации данной стратегии. Цель — понять, какие меры принимает государство для обеспечения экономической и военной безопасности и насколько эффективны эти меры.

В данной статье подробно рассматриваются основные составляющие и аспекты государственной стратегии обеспечения экономической безопасности. Стратегия экономической безопасности государства направлена на снижение рисков в различных отраслях, обеспечение экономической стабильности и защиту национальных интересов. Также была подчеркнута роль и значение государства в реализации данной стратегии. Цель — понять, какие меры принимает государство для обеспечения экономической и военной безопасности и насколько эффективны эти меры.

Предмет исследования охватывает структуру, содержание и влияние государственных стратегий, реализуемых в целях обеспечения военной и экономической безопасности. Рассмотрение данной темы направлено на определение трудностей, с которыми сталкиваются государства при обеспечении военной и экономической безопасности, и пути преодоления этих трудностей.

Цель статьи – подробно рассмотреть значение и роль государственной стратегии в обеспечении военной и экономической безопасности, показать, как эти стратегии реализуются и какие результаты они дают. Для достижения этой цели были определены следующие задачи:

1. Исследование стратегий военной безопасности: Анализ стратегий военной безопасности современных государств и оценка эффективности этих стратегий.

2. Анализ стратегий экономической безопасности: Изучение процесса формирования и применения стратегий экономической безопасности, выявление достижений и проблем в этой области.

3. Интеграция и координация: изучение важности взаимодополняемости и координации стратегий военной и экономической безопасности.

4. Информация об опыте и моделях: Исследование и обобщение опыта и моделей, полученных разными государствами в сфере военной и экономической безопасности.

Ключевые слова: государственная стратегия, экономическая безопасность, стратегия развития, стратегическое планирование, национальная оборона

Abstract

State strategy for ensuring military and economic security

Sanan Isazade

This article examines in detail the main components and aspects of the state strategy for ensuring economic security. The economic security strategy of the state aims to reduce risks in various sectors, ensure economic stability and protect national interests. Also, the role and importance of the state in the implementation of this strategy was emphasized. The goal is to understand what measures the state takes to ensure economic and military security and how effective these measures are.

The subject of the study covers the structure, content and impact of state strategies implemented in order to ensure military and economic security. By examining this subject, it is aimed to determine the difficulties faced by states in ensuring military and economic security and ways to overcome these difficulties.

The purpose of the article is to examine in detail the importance and role of state strategy in ensuring military and economic security, to show how these strategies are implemented and what results they produce. To achieve this goal, the following tasks have been defined:

1. Investigation of military security strategies: Analysis of military security strategies of modern states and evaluation of the effectiveness of these strategies.

2. Analysis of economic security strategies: Studying the process of formation and application of economic security strategies, identifying achievements and problems in this field.

3. Integration and coordination: Examining the importance of complementarity and coordination of military and economic security strategies.

4. Information of experiences and models: Research and generalization of experiences and models obtained by different states in the field of military and economic security.

Keywords: state strategy, economic security, development strategy, strategic planning, national defense

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 01.07.2024

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 12.07.2024

Çapa qəbul edilmişdir: 26.08.2024

**DƏRİ MIKOZU, AYAQ EPİDERMOFİTİ VƏ RUBROMİKOZU QEYDƏ
ALINAN PASİYENTLƏRDƏ ÜMUMİ SOMATİK XƏSTƏLİKLƏR
VƏ MIKİDLƏRİN RASTGƏLMƏ TEZLİYİ**

Ruqiyyə Güliyeva

Respublika Klinik Xəstəxanası

nshixali@mail.ru

Xülasə. Məqalədə bütün dünyada olduğu kimi, ölkəmizdə də əhali arasında dəri mikoqları, xüsusilə dərinin səthi mikoqlarından olan ayaq epidermofiti və ayaq rubromikozunun geniş yayılması halları ətraflı tədqiq edilir. Tədqiqat zamanı dünyada bu istiqamətdə aparılmış elmi araşdırmalar, icra edilmiş tədqiqatlar, tibbi nöqtəyi-nəzərdən əsaslandırılmış təhlillər, əldə edilmiş faktlara və konkret göstəricilərə əsaslanan nəticələr geniş təhlil edilir, əldə olunan nəticələrin rəqəm və faizlərlə, habelə cədvəllərlə izahı verilmiş, elmi yeniliklər ətraflı analiz olunmuşdur. Məqalədə dermatomikozlar, onun ən geniş yayılmış formaları, əhali arasında yayılma göstəriciləri, ümumilikdə bu xəstəliyin yaranması, inkişafı və müalicəsində meydana çıxan faktorlar, buna təsir edən amillər müxtəlif aspektlərdən, ayrı-ayrılıqda tədqiq edilmişdir. Bu tədqiqat üçün konkret olaraq müəyyən qrup pasiyentlər seçilmiş, onlar müvafiq qruplara bölünmüş, hər qrup üzrə müvafiq elmi araşdırma aparılmışdır.

Tədqiqatın aparılmasının əsas məqsədi ayaq epidermofiti və ayaq rubromikozu qeydə alınan dəri mikozu olan pasiyentlərin yaş intervalları və xəstəliyin davametmə müddəti, qeyri-dermatoloji ümumisomatik xəstəliklər və mikidlərin mövcudluğuna dair müqayisəli təhlillər apararaq, problemi milli və beynəlxalq səviyyədə işıqlandırmaqdır.

Tədqiqat zamanı müşahidə etmə, müqayisə, eksperimental, analiz, sintez və statistik metodlardan istifadə edilmişdir.

Açar sözlər: mikidlər, epidermofitiya, rubrofitiya, somatik xəstəliklər, dəri xəstəlikləri, göbələk

Giriş

Dərinin göbələk mənşəli xəstəlikləri dermatomikozlar adlanır və geniş xəstəlikləri əhatə edir. Dermatomikozların prosesin dərinin toxumalarının hansı qatında baş verməsinə görə bir sıra formaları ayırd edilir. Xəstəliyin ən geniş yayılmış formaları epidermofitiya və rubrofitiyadır.

Dəri səthinin mikoqları aktual və global tibbi problemlərdən hesab edilir. Dünya əhalisi arasında bu xəstəliyin yayılması 20% təşkil edir [1; 2]. Avropanın 16 ölkəsində aparılmış geniş əhatəli tədqiqatların birində ümumilikdə 70 minə yaxın insan dermatoloji müayinələrə cəlb edilmiş, onlardan 35%-də dəri mikoqları aşkar edilmişdir [3; 4; 5]. Dünya üzrə 2,5 milyon əhalinin opportunist göbələk infeksiyalarından əziyyət çəkməsinə dair məlumatlara rast gəlinir. Ümumi dermatozlar arasında dərinin səthi mikoqlarının payı 35–40% təşkil edir.

Əsas hissə

Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının məlumatlarına görə, son 10 ildə dəri mikoqları diaqnozunun qoyulması halları 2,5 dəfə artmışdır ki, bu da hər il üzrə 5% artım deməkdir [6; 7]. Dərinin səthi mikoqları arasında dermafittlər 10% təşkil etməklə, ilk yerdə qərarlaşmışdır, ardınca bu xəstəliyi piodermiyalar izləyir [8; 9].

Ayaq epidermofiti və rubromikozu qeydə alınan dəri mikozu olan pasiyentlərin yaş intervalları və xəstəliyin müddətinə, qeyri-dermatoloji ümumi somatik xəstəliklər və mikidlərin mövcudluğuna dair təhlillərin aparılması məqsədilə 125 nəfərində ayaq epidermofiti və 125 nəfərində ayaq rubromikozu olmaqla, ümumilikdə 250 nəfər dəri mikozu olan pasiyentlər tədqiqata cəlb edilmişdir. İlk olaraq, pasiyentlər <18, 18-35, 36-55 və >55 olmaqla qruplaşdırılmışdır. Tədqiqatın ikinci mərhələsində

pasiyentlərdə qruplar üzrə göbələk mənşəli infeksiya xəstəliyinin yaranma müddətləri “1 aya qədər”, “6 aya qədər”, “1 ilə qədər” və “1 ildən çox” olmaqla təsnif edilmişdir. Daha sonra pasiyent qrupları üzrə somatik xəstəliklər və mikidlərin mövcudluğu öyrənilmişdir.

Verilənlər bazasına daxil edilmiş göstəricilər müasir tələblər nəzərə alınmaqla, statistik metodlarla işlənmişdir. Qrup göstəriciləri üçün orta qiymətlər (M), onların standart xətası (m), sıraların minimal (min) və maksimal (max) qiymətləri, həmçinin qruplarda keyfiyyət göstəricilərinin rastgəlmə tezliyi və 95% inam intervalının hüdudları da müəyyən edilmişdir. Qeyd edək ki, tədqiqat işində əldə olunan nəticələrin statistik işlənməsi “Statistica 7.0” tətbiqi kompüter programı ilə aparılmışdır [10].

Ayaq epidermofiti və rubromikozu qeydə alınan dəri mikozu olan pasiyentlərin yaş intervalları üzrə qruplaşdırılması zamanı ayaq epidermofiti olan pasiyentlərdən ibarət tədqiqat qrupunda (n=125) yaşı 18-ə kimi olan şəxslərin sayı 5 nəfər olmaqla, bu yarımqrup üzrə 4,0% təşkil etmişdir. Bu zaman ayaq rubromikozu olan dəri mikozlu pasiyentlər arasında müvafiq yaş intervalında olan pasiyentlər 8 nəfər olmaqla, qrup üzrə (n=125) 6,4% təşkil etmişdir (Cədvəl 1).

Tədqiqat zamanı ayaq epidermofiti olan pasiyentlərdən ibarət qrupda (n=125) yaşı 18–25 intervalında tərəddüd edənlərin sayı 33 nəfər olmaqla, qrup üzrə 26,4% təşkil etmişdir. Ayaq rubromikozu olan dəri mikozlu pasiyentlərdən ibarət tədqiqat qrupunda uyğun yaş qrupuna daxil edilə biləcəyimiz pasiyentlər 31 nəfər olmaqla tədqiqat qrupu üzrə 24,8% müəyyən edilmişdir.

Cədvəl 1. Ayaq epidermofiti və rubromikozu qeydə alınan dəri mikozu olan pasiyentlərin yaş intervalları üzrə paylanması

Yaş intervalları	Ayaq epidermofiti olan dəri mikozundan əziyyət çəkən pasiyentlər (n=125)		Ayaq rubromikozu olan dəri mikozundan əziyyət çəkən pasiyentlər (n=125)	
	sayla	%-lə	sayla	%-lə
<18	5	4,0	8	6,4
18–35	33	26,4	31	24,8
36–55	54	43,2	50	40,0
>55	33	26,4	36	28,8
Ümumilikdə	125	100,0	125	100,0

Yaşı 36-55 olan ayaq epidermofiti diaqnozu qoyulan şəxslərdən ibarət tədqiqat qrupunda 54, ayaq rubromikozu olan pasiyentlərdən ibarət tədqiqat qrupunda isə 50 nəfər olmaqla müvafiq tədqiqat qrupları üzrə ardıcılığa uyğun olaraq, tədqiqat obyektlərinin 43,2% və 40,0%-ni əhatə etmişdir.

Tədqiqat nəticəsində 125 nəfər ayaq rubromikozu olan pasiyentlərdən təşkil etdiyimiz qrupda yaşı 55-dən yuxarı olan şəxslərin sayı 36 nəfər olmuşdur ki, bu da uyğun qrup üzrə 28,8% deməkdir. Bu yaş kateqoriyasına daxil edilə biləcəyimiz şəxslərin sayı ayaq epidermofiti qeydə alınan dəri mikozu olan pasiyentlərdən ibarət tədqiqat qrupunda isə 33 nəfər olmaqla qrup üzrə 26,4% təşkil etmişdir.

Tədqiqatın sonrakı mərhələsində qeyd edilən xəstəliklərin yaranma müddətlərinin də qeydiyyata qruplar üzrə aparılmışdır.

Bu zaman ayaq epidermofiti olan pasiyentlərdən ibarət qrupda göbələk mənşəli xəstəliyinin baş verməsinin 1 aya qədər olduğu şəxslər 61 nəfər olmaqla, qrup üzrə 48,8%, ayaq rubromikozu diaqnozu qoyulmuş pasiyentlərdən ibarət qrupda isə göbələk mənşəli xəstəliyinin baş verməsinin 1 aya qədər olduğu şəxslər 37 nəfər olmaqla, uyğun qrup üzrə 29,6% təşkil etmişdir ($p<0,01$) (Cədvəl 2).

Tədqiqat zamanı xəstəliyinin meydana gəldiyi müddətin 6 aya qədər olduğu hallar ayaq epidermofiti olan pasiyentlərdən ibarət qrupda (n=125) 42 şəxsə, ayaq rubromikozu olan pasiyentlərdən ibarət qrupda (n=125) isə 38 şəxsə qeydə alınmışdır ki, bu da uyğun qruplar üzrə müvafiq olaraq, 33,6% və 30,4% tədqiqat obyektlərini əhatə etmişdir ($p>0,05$).

Cədvəl 2. Ayaq epidermofiti və rubromikozu qeydə alınan dəri mikozu olan pasiyentlərin ayaqdakı göbələk xəstəliyinin əmələgəlmə müddətlərinə görə qruplaşdırılması

Xəstəliyin baş verdiyi müddət	Ayaq epidermofiti olan dəri mikozundan əziyyət çəkən pasiyentlər (n=125)		Ayaq rubromikozu olan dəri mikozundan əziyyət çəkən pasiyentlər (n=125)		P
	sayla	%-lə	sayla	%-lə	
1 aya qədər	61	48,8	37	29,6	<0,01
6 aya qədər	42	33,6	38	30,4	>0,05
1 ilə qədər	10	8,0	14	11,2	>0,05
1 ildən çox	12	9,6	36	28,8	<0,01
Ümumilikdə	125	100,0	125	100,0	

Qeyd: P – Fişerin dəqiq testinə görə, göstəricilər arasındakı statistiki etibarlılıq.

Dəri mikozundan əziyyət çəkən, həmçinin ayaq epidermofiti olan pasiyentlərdən ibarət tədqiqat qrupunda (n=125) ayaqdakı göbələk xəstəliyinin meydana gəlməsinin 1 ilə qədər olduğu şəxslərin sayı 10 nəfər olmaqla, qrup üzrə 8,0% təşkil etmişdir.

Lakin dəri mikozu ilə yanaşı, ayaq rubromikozu da olan pasiyentlərdən təşkil edilmiş tədqiqat qrupunda xəstəliyin 1 ilə qədər müddətdə baş verməsi halları 14 nəfərdə qeydə alınmaqla, qrup üzrə 11,2% müəyyən edilmişdir (p>0,05).

Tədqiqat zamanı dəri mikozu ilə yanaşı, ayaq rubromikozu müşahidə edilən pasiyentlərdə xəstəliyin 1 ildən artıq müddətdə baş verməsi 36 nəfərdə qeydə alınmaqla, qrup üzrə 28,8% təşkil etmişdir. Dəri mikozunu müşayiət edən ayaq epidermofiti olan pasiyentlərdən ibarət tədqiqat qrupunda (n=125) xəstəliyin 1 ildən artıq müddətdə baş verməsi hallarına 12 tədqiqat obyektində rast gəlinir ki, bu da qrup üzrə 9,6% deməkdir (p<0,01).

Tədqiqatın bir sonrakı mərhələsində ayaq epidermofiti və rubromikozu qeydə alınan dəri mikozu olan pasiyentlərdə qeyri-dermatoloji somatik patologiyaların mövcudluğu müəyyən edilmişdir. Bu zaman ayaq epidermofiti olan dəri mikozlu pasiyentlərdən 48 nəfərində göbələk xəstəliyi ilə yanaşı, somatik patologiya da müşayiət edilmişdir ki, bu da müvafiq qrup (n=125) üzrə 38,4±4,35% deməkdir. Buna baxmayaraq, dəri mikozlarının ayaq rubromikozu ilə müşayiət edildiyi pasiyentlərdən ibarət tədqiqat qrupunda (n=125) 72 nəfərdə, yaxud 57,6±4,42% şəxslərdə yanaşı somatik patologiyanın mövcudluğu da qeydə alınmışdır (Cədvəl 3).

Tədqiqatın bu mərhələsində, həmçinin dəri mikozunu ayaq epidermofiti və ayaq rubromikozu müşayiət edən pasiyentlərdən ibarət tədqiqat qruplarında 77 və 53 nəfərdə hər hansı bir somatik patologiyaya rast gəlinməmişdir. Bu da qruplar üzrə müvafiq olaraq, 61,6±4,35% və 42,4±4,42% tədqiqat obyektləri deməkdir.

Cədvəl 3. Ayaq epidermofiti və rubromikozu qeydə alınan dəri mikozu olan pasiyentlərdə somatik patologiyaların mövcudluğu

Parametrlər	Ayaq epidermofiti olan dəri mikozundan əziyyət çəkən pasiyentlər (n=125)			Ayaq rubromikozu olan dəri mikozundan əziyyət çəkən pasiyentlər (n=125)			P
	sayla	%	±m%	sayla	%	±m%	
Somatik xəstəliklə müşayiətolunma							
+	48	38,4	4,35	72	57,6	4,42	<0,01
-	77	61,6	4,35	53	42,4	4,42	
Ümumilikdə	125	100,0		125	100,0		

Qeyd: P – Fişerin dəqiq testinə görə, göstəricilər arasındakı statistiki etibarlılıq.

Tədqiqatın növbəti mərhələsində ayaq epidermofiti və ayaq rubromikozu olan dəri mikozundan əziyyət çəkən pasiyentlərdən ibarət qruplarda mikidlərin rast gəlinmə tezliyi tədqiq edilmişdir.

Tədqiqat nəticəsində ayaq epidermofiti aşkar edilmiş dəri mikozundan əziyyət çəkən pasiyentlərdən ibarət qrupda 37 nəfərdə mikidlər aşkar edilmişdir ki, bu da uyğun qrup üzrə $29,6 \pm 4,08\%$ deməkdir (Cədvəl 4). Bu zaman mikidlərin qeydə alınması parametri üzrə 95% inam intervalının minimal hüdudu 21,8%, maksimal hüdudu isə 38,4% təşkil etmişdir.

Cədvəl 4. Ayaq epidermofiti və ayaq rubromikozu olan dəri mikozundan əziyyət çəkən pasiyentlərdən ibarət qruplarda mikidlərin rast gəlinməsi

Parametrlər	Ayaq epidermofiti olan dəri mikozundan əziyyət çəkən pasiyentlər (n=125)			95% inam intervalı	Ayaq rubromikozu olan dəri mikozundan əziyyət çəkən pasiyentlər (n=125)			95% inam intervalı	P
	sayla	%-lə	$\pm m\%$	min–max	sayla	%-lə	$\pm m\%$	min–max	
Mikidlər rast gəlinən pasiyentlər	37	29,6	4,08	21,8–38,4	14	11,2	2,82	6,3–18,1	<0,001

Qeyd: P – Fişerin dəqiq testinə görə, göstəricilər arasındakı statistiki etibarlılıq.

Ayaq rubromikozu ilə müşayiət edilən dəri mikozlu pasiyentlərdən ibarət tədqiqat qrupunda isə 14 nəfərdə mikidlər müşahidə edilmiş və bu şəxslər müvafiq qrupdakı tədqiqat obyektlərinin $11,2 \pm 2,82\%$ -ni əhatə etmişdir. Mikidlərin müşahidə edilməsi parametri üzrə 95% inam intervalının minimal və maksimal hüdudları uyğun olaraq, 6,3% və 18,1% müəyyənləşdirilmişdir.

Nəticə

Beləliklə, şəxslərin yaş intervalları və xəstəliyin müddətinə, habelə ümumi somatik xəstəliklər və mikidlərin mövcudluğuna dair tədqiqata dəri mikozu diaqnozu təyin edilmiş müəyyən qrup pasiyentlər cəlb edilmişdir. Tədqiqat zamanı əldə edilmiş nəticələr müxtəlif aspektlərdən təhlil olunmuş, eləcə də göstəricilərin qeydiyyata aparılmaqla, qruplaşdırılması həyata keçirilmişdir. Qeyd olunmalıdır ki, aparılan bu əhatəli elmi tədqiqat işi gələcəkdə qeyd olunan diaqnoz aşkar edildiyi pasiyentlərin daha effektiv üsullarla müalicəsinə mühüm töhfə verəcəkdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Amreyeva, K.E., Assessment of the Epidemiological Situation on the Dermatomyco-sis Incidence during Covid-19 Pandemic / K.E. Amreyeva, F.M. Shaizadina, Z.M. Zhankalova, Z.K. Shaikhina, G.T. Abuova, S.T. Mendibay, M.M. Beisekova, N.O. Alysheva, N.U. Shintayeva, A.Z. Zhiembekova. // – Open Access Maced J Med Sci. – 2022. 10 (E): 289-292. [Electronic resource] / URL: <https://doi.org/10.3889/oamjms.2022.8740>
2. Yoon, H.J., Prevalence of fungal infections using National Health Insurance data from 2009-2013, South Korea. / H.J. Yoon, H.Y. Choi, Y.K. Kim, Y.J. Song, M. Ki. // – Epidemiol Health. – 2014. №36.e2014017. [Electronic resource] / URL: <https://doi.org/10.4178/epih/e2014017>
3. Bongomin, F. Global and Multi-National Prevalence of Fungal Diseases - Estimate Precision. / F.S. Bongomin, Gago, R.O.Oladele, D.W.Denning // – Journal of Fungi. – 2017 №3 (4): 57. [Electronic resource] / URL: <https://doi.org/10.3390/jof3040057>
4. Qelit, Y. A retrospective study on the prevalence of tinea (ringworm) infections in patients who attended halibet national referral hospital, dermatologic clinic from 2014 to 2018 Asmara, Eritrea. // – Journal DermatCosmetol – 2022. №6(3):96–99. [Electronic resource] / URL: <https://doi.org/10.15406/jdc.2022.06.00218>
5. Stolt, M. The prevalence of foot health problems in people living with a rheumatic condition: a cross-sectional observational epidemiological study. / M.Stolt, AM.Laitinen, K. Kankaanpää. [et al.] // – RheumatolInt – 2023.№43 – p.283–291. [Electronic resource] /

URL: <https://doi.org/10.1007/s00296-022-05236-8>

6. Mapengo RE, Maphanga TG, Grayson W, Govender NP Endemic mycoses in South Africa, 2010–2020: A decade-long description of laboratory-diagnosed cases and prospects for the future. PLoSNegl Trop Dis. 2022; 16(9): e0010737. [Electronic resource] /

URL: <https://doi.org/10.1371/journal.pntd.0010737>

7. Pandey, A., Pandey, M. Isolation and characterization of dermatophytes with tinea infections at Gwalior (MP) India // Int. J. Pharm. Sci. Invent. 2013. Vol. 2. – p. 5-8.

8. Pathave, H. Clinicomycological Study of Superficial Mycoses: A Changing Trend of Increasing Non-Dermatophyte Mold Infection. / H.Pathave, M.Dash, G.Sarang, P.Mohanty, D. Bisoyi // – JCMS Nepal. – 2022. №18(1). – p. 49-59.

9. Werkneh, S., Orefuwa, E., Denning, D.W. Current situation of fungal diseases in Eritrea. // – Mycoses. – 2022. №65:806-814. [Electronic resource] / URL: <https://doi.org/10.1111/myc.13474>

10. Гареев, Е.М. Основы математико-статистической обработки медикобиологической информации: (краткий обзор в двух частях): учебное пособие для студентов и аспирантов медицинских вузов / Е.М. Гареев. – Уфа: БГМУ, – 2009. – 346 с.

Аннотация

Частота соматических заболеваний и микозов у больных микозом кожи с эпидермофитом стоп и рубромикозом Ругия Гюлиева

В статье, подробно исследованы случаи широкого распространения как во всем мире, так и среди населения нашей страны микозов кожи, особенно эпидермофита и рубромикоза ног, которые представляют собой поверхностные микозы кожи. В ходе исследования был проведен широкий анализ научных исследований, проведенных в этом направлении в мире, а также обоснованных с медицинской точки зрения анализов и результатов, основанных на фактах и конкретных показателях, были даны объяснения результатов анализа с полученными цифрами, процентами и таблицами и подробно проанализированы полученные научные инновации. В статье отдельно, с разных аспектов были исследованы дерматомикозы, его наиболее распространенные формы, показатели распространенности среди населения и вообще, факторы, проявляющиеся при возникновении, развитии и лечении этого заболевания и причины, влияющие на него. Для данного исследования была специально отобрана определенная группа пациентов, они были разделены на соответствующие группы и для каждой группы были проведены соответствующие научные исследования. Основная цель исследования – это освещение данной проблемы на национальном и международном уровне, путем проведения сравнительных анализов возрастных интервалов, длительности заболевания у больных микозами кожи с эпидермофитом и рубромикозом ног и наличия недерматологических общесоматических заболеваний и микозов.

Ключевые слова: мициды, эпидермофития, руброфития, соматические заболевания, кожные заболевания, грибок

Abstract

Prevalence of somatic diseases and mykoids in patients with skin mycosis with foot epidermophitis and rubromycosis Rugiyaa Guliyeva

The study carried out a broad analysis of scientific research carried out in this direction in the world, as well as medically sound analyzes and results based on facts and specific indicators, explanations of the analysis results were given with the resulting figures, percentages and tables and analyzed in detail obtained scientific innovations. The article separately, from different aspects, examined dermatomycosis, its most common forms, prevalence rates among the population and, in

general, factors that manifest themselves in the occurrence, development and treatment of this disease and the causes influencing it. For this study, a specific group of patients was specially selected, they were divided into appropriate groups, and appropriate scientific studies were conducted for each group. The main goal of the study is to highlight this problem at the national and international level, by conducting comparative analyzes of age intervals, duration of the disease in patients with mycoses of the skin with epidermophyte and rubromycosis of the legs and the presence of non-dermatological general somatic diseases and mycids.

Keywords: mycides, epidermophytia, rubrophytia, somatic diseases, skin diseases, fungus

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 10.06.2024

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 21.06.2024

Çapa qəbul edilmişdir: 29.07.2024

ELMI MƏQALƏLƏRİN TƏRTİB EDİLMƏSİNƏ DAİR TƏLƏBLƏR

Təqdim edilən məqalələr jurnalın elmi istiqamətinə (hərbi-nəzəri elmlər, hərbi-xüsusi elmlər, hərbi təbabət, milli təhlükəsizlik) uyğun, aktual elmi problemlərə aid tədqiqatların ilk dəfə dərc olunması üçün nəzərdə tutulmuş materiallara malik olmalıdır. Məqalələr elektron variantda üç dildə (Azərbaycan, rus və ya ingilis) təqdim edilə bilər.

Məqalə MS WORD mətn redaktorunda 12-lik Times New Roman şrifti ilə yığılmalı, sətirlərarası məsafə 1 olmalıdır. Məqalənin strukturuna uyğun olaraq UOT, məqalənin adı, müəllif haqqında tam məlumat, xülasə, açar sözlər, giriş, əsas hissə (metodologiya və əldə olunan nəticələr), nəticə, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı, və əlavələr (ehtiyac olarsa) ardıcıl və sistemli şəkildə təqdim olunmalıdır. Məqalənin birinci səhifəsinin yuxarı sol tərəfində UOT indekslər göstərilməlidir. Mətnin əvvəlində məqalənin adı, müəllif(lər) haqqında məlumat (adı və soyadı tam şəkildə, elmi dərəcəsi, elmi adı və hərbi xidmətdə olanlar üçün hərbi rütbəsi), ORCID indeks(lər) (əgər varsa), müəllif(lər)in işlədiyi müəssisə(lər), müəllif(lər)in elektron poçt ünvan(lar)ı, telefon nömrələri, həmçinin qonorar ödənilməsi üçün onların Azərbaycan Beynəlxalq Bankının hesab rekvizitləri göstərilməlidir. Bu məlumatlardan sonra məqalənin yazıldığı dildə 150–250 sözdən ibarət xülasə verilməlidir. Xülasədə tədqiqat işinin mahiyyəti, müəllif(lər)in aldığı elmi nəticələr, işin elmi cəhətdən yeniliyi, təbii əhəmiyyəti və s. yığcam şəkildə öz əksini tapmalıdır. Xülasədən sonra 5 – 8 sözdən ibarət açar sözlər göstərilməlidir.

Məqalənin mətni 6–12 səhifə (A4 formatında) həcmində olmalı, səhifələrdə isə bütün tərəflərdən 20 mm boş məsafə saxlanmalıdır. Səhifələrin nömrəsi səhifənin aşağı orta hissəsində qoyulmalıdır.

İllüstrasiyalar, cədvəllər, qrafiklər, diaqramlar mətnə yerləşdirilərkən (sayı birdən artıqdırsa) ardıcıl olaraq ərəb rəqəmləri ilə nömrələnməlidir. Cədvəl – cədvəlin yuxarısında sağdan (məs., Cədvəl 1), şəkil isə şəklin altında ortadan (məs., Şəkil 2.) və mətn hissədən (yuxarıdan və aşağıdan) 1 boş sətir buraxmaqla nömrələnməli, həmçinin elə yerləşdirilməlidir ki, məqaləni döndərmədən və ya saat əqrəbinin hərəkəti istiqamətində döndərdikdə onlara baxmaq, yaxud oxumaq mümkün olsun.

Mətnə verilən riyazi ifadələr MS Word proqramının düstur redaktoru (Equation) ilə tərtib olunmalıdır. Düstur sətirin ortasında, nömrəsi isə sağda mötərizədə yazılmalıdır.

Elmi məqalədə mövzu üzrə qısa təhlil verilməli, onun aktuallığı əsaslandırılmalı, həll olunmalı məsələlər açıqlanmalı və onların həlli yolları göstərilməli, əldə edilən nəticələr, işin elmi cəhətdən yeniliyi, təbii əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsi və s. aydın şəkildə verilməlidir.

Elmi mənbələrə edilən istinadlar mətnə kvadrat mötərizədə verilməlidir (məsələn, [1] və ya [1, s.119]). Məqalənin sonunda verilən ədəbiyyat siyahısı istinad olunan ədəbiyyatların mətndəki ardıcılığına uyğun şəkildə nömrələnməlidir. Ədəbiyyat siyahısında son 10 ildə nəşr edilmiş elmi məqalələrə, monoqrafiyalara və digər etibarlı mənbələrə üstünlük verilməlidir. İstinad olunan mənbənin bibliografik təsviri verildikdən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası Rəyasət Heyətinin 29 oktyabr 2019-cu il tarixli qərarı ilə təsdiq edilmiş, 7 may 2021-ci il, 9 dekabr 2022-ci il tarixli qərarı ilə dəyişiklik edilmiş “Dissertasiyanın tərtibi qaydası”nın tələbləri əsas götürülməlidir. “İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı”ndan sonra məqalənin və müəllifin adı, xülasə və açar sözlər (məqalənin yazıldığı dildən əlavə, yuxarıda qeyd edilmiş daha iki dildə) verilməlidir.

Redaksiyaya daxil olmuş məqalələrin çapa tövsiyə olunması jurnalın redaksiya heyətinin anonim rəyindən və plagiatlığın mövcudluğunun yoxlanılmasından sonra müəyyən edilir. Redaksiyaya təqdim olunan məqalə çapa tövsiyə olunmadıqda bu barədə müəllif(lər)ə məlumat göndərilir.

Jurnalın bir nömrəsində eyni müəllif(lər)in iki məqaləsi dərc oluna bilməz. Yuxarıda qeyd edilən tələblərə cavab verməyən məqalələr dərc edilmir və nəşr edilmiş məqalələrin əlyazmaları geri qaytarılır.

ТРЕБОВАНИЯ К ОФОРМЛЕНИЮ НАУЧНЫХ СТАТЕЙ

Представленные для публикации в журнале статьи должны соответствовать научным направлениям (военно-теоретические науки, военно-специальные науки, военная медицина, национальная безопасность) журнала и содержать материалы, отражающие результаты исследований научно-актуальных проблем, предназначенные для первичной публикации. Статьи могут быть представлены в электронном варианте на одном из следующих языков: азербайджанском, русском или английском.

Статья должна быть набрана в текстовом редакторе MS WORD шрифтом Times New Roman 12, междустрочный интервал – 1.

Согласно структуре статьи УДК, название статьи, полная информация об авторе, аннотация, ключевые слова, введение, основная часть (методология и полученные результаты), заключение, список использованной литературы, и приложения (при необходимости) должны быть представлены последовательно и системно. Индексы УДК должны отображаться в левой верхней части первой страницы статьи. В начале текста указывается название статьи, сведения об авторе(ах) (полное имя и фамилия, ученая степень, ученое звание и воинское звание для военнослужащих), ORCID индекс(ы) (при наличии), учреждении(ях), в котором работает(ют) автор(ы), адрес(а) электронной почты автора(ов), номера телефонов, а также реквизиты счета Международного Банка Азербайджана для уплаты гонорара. После этой информации следует дать аннотацию объемом 150–250 слов на том языке, на котором написана статья. В аннотации следует отразить кратко: суть научно-исследовательской работы, научные результаты, полученные автором(ами), научная новизна работы, важность применения и т.п. После аннотации следует перечислить ключевые слова из 5–8 слов.

Текст статьи должен составлять 6–12 страниц (формата А4), страницы должны иметь свободное пространство по 20 мм со всех сторон. Номера страниц должны быть размещены в центре внизу страницы.

При размещении в тексте иллюстраций, таблиц, схем, диаграмм (если их количество больше одной) их следует нумеровать последовательно арабскими цифрами. Нумерация должна быть вверху таблицы справа (например, Таблица 1.), а на странице с рисунком – внизу посередине (например, Рисунок 2.) и 1 пустая строка от текстовой части (сверху и снизу). Изображение должно располагаться таким образом, чтобы его можно было рассматривать или читать не поворачивая, а также при повороте по часовой стрелке.

Математические выражения, приведенные в тексте, должны быть составлены с помощью редактора формул (Equation) программы MS Word. Формулу следует писать посередине строки, а их номера в скобках справа.

В научной статье должен быть дан краткий анализ темы, обоснована её актуальность, разъяснены решаемые вопросы и указаны пути их решения. Должны быть чётко представлены полученные результаты, научная новизна работы, её прикладная значимость, экономическая эффективность и т.п.

Ссылки на научные источники в тексте должны быть даны в квадратных скобках (например, [1] или [1, стр.119]). Список литературы, приведенный в конце статьи, должен быть пронумерован в соответствии с порядком цитирования литературы в тексте. В списке литературы предпочтение следует отдавать научным статьям, монографиям и другим достоверным источникам, опубликованным за последние 10 лет. При даче библиографического описания цитируемого источника, за основу должны приниматься требования «Правила составления диссертации», которые были утверждены решением Президиума ВАК при Президенте Азербайджанской Республики от 29 октября 2019 года и внесены и дополнены постановлением от 7 мая 2021-го, 9 декабря 2022-го годов. После «Списка использованной литературы» следует указывать название статьи и автора, аннотацию и ключевые слова (помимо языка, на котором написана статья, на двух других языках, упомянутых выше).

Рекомендация к публикации статей, входящих в редакцию, определяется после анонимного заключения редакционной коллегии журнала и проверки на наличие плагиата. Если поступившая в редакцию статья не рекомендуется к публикации, информация об этом отправляется автору(ам).

Две статьи одного и того же автора(ов) не могут быть опубликованы в одном номере журнала. Статьи, не соответствующие вышеуказанным требованиям, не будут опубликованы. Рукописи опубликованных статей не возвращаются.

REQUIREMENTS FOR THE COMPILATION OF SCIENTIFIC ARTICLES

Submitted articles should have materials intended for the first publication of researches related to current scientific problems, in accordance with the journal's scientific direction (military-theoretical sciences, military-special sciences, military medicine, national security). Articles can be submitted electronically in three languages (Azerbaijani, Russian or English).

The article should be typed in MS WORD text editor with Times New Roman font 12, line spacing should be 1. Universal decimal classification (UDC) according to the structure of the article, ORCID indexes (if any) title of the article, full information about the author, abstract, keywords, introduction, main part

(methodology and results obtained), conclusion, list of references used, and supplements (if needed) should be presented in a consistent and systematic manner. UDC indexes should be displayed on the upper left side of the first page of the article. At the beginning of the text, the title of the article, information about the author(s) (full name and surname, academic degree, academic title and military rank for those in military service), institution(s) where the author(s) works, e-mail address(es), telephone numbers, as well as account details of the International Bank of Azerbaijan for the payment of fees. After this information, a summary of 150–250 words should be given in the language in which the article was written. In the summary, the essence of the research work, the scientific results obtained by the author(s), the scientific novelty of the work, the importance of application, etc. should be concisely reflected. After the summary, keywords of 5–8 words should be listed.

The text of the article should be 6–12 pages (in A4 format), and the pages should have 20 mm free space on all sides. Page numbers should be placed in the lower middle of the page.

When placing illustrations, tables, charts, diagrams in the text (if the number is more than one), they should be numbered consecutively with Arabic numbers. Table – should be numbered at the top of the table from the right (e.g., Table 1), and the figure should be numbered from the middle (e.g., Figure 2.) and 1 blank line from the text part (top and bottom), and should be placed in such a way that the article is not rotated or clockwise so that they can be viewed or read when turned in the direction of the movement of the hand.

Mathematical expressions given in the text should be compiled with the formula editor (Equation) of the MS Word program. The formula should be written in the middle of the line, and the number should be written in parentheses on the right.

In a scientific article, a brief analysis of the topic should be given, its relevance should be justified, the issues to be resolved should be explained and their solutions should be indicated, the results obtained, the scientific novelty of the work, its application importance, economic efficiency, etc. should be given clearly.

References to scientific sources should be given in square brackets in the text (for example, [1] or, [1, p.119]). The list of references given at the end of the article should be numbered according to the order of the cited literature in the text. Scientific articles, monographs and other reliable sources published in the last 10 years should be preferred in the literature list. When giving the bibliographic description of the referenced source, the "Procedure for the preparation of the Dissertation" approved by the decision of the Presidium of the Higher Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan dated October 29, 2019, and amended by the decision dated May 7, 2021, December 9, 2022 requirements should be taken into account. The title of the article and the author, abstract and keywords (in addition to the language in which the article is written, in two other languages mentioned above) should be given after the "referenced literature list".

The recommendation for publication of the articles included in the editorial board is determined after the anonymous opinion of the editorial board of the magazine and after checking the presence of plagiarism. If the article submitted to the editors is not recommended for publication, information is sent to the author(s).

Two articles by the same author(s) cannot be published in one issue of the journal. Articles that do not meet the above-mentioned requirements will not be published, and manuscripts of published articles will not be returned.

№ 3(10)/2024

